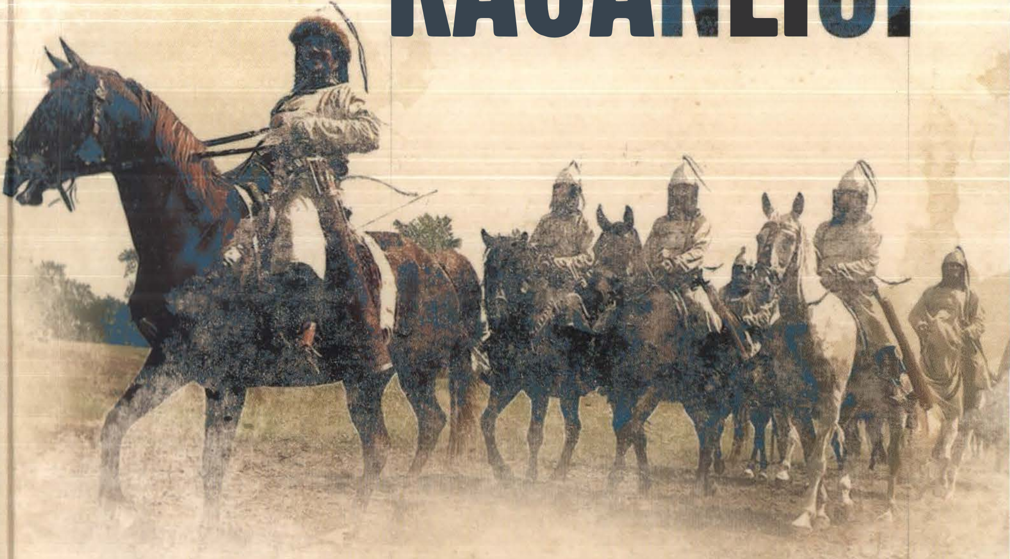
TÜRK KAĞANLIĞI

AHMET TAŞAĞIL

Bilge
Kültür • Sanat

TÜRK KAĞANLIĞI AHMET TAŞAĞIL

YAYIN NO: 1078

TÜRK KAĞANLIĞI
Ahmet Taşağıl

Sertifika No: 50417

1. Basım: Mart 2022

ISBN: 978-625-7201-78-0

Kapak: *Kenan Özcan*
Sayfa Düzeni: *Nurel Naycı*
Baskı-Cilt: *Çevik Matbaacılık*
Davutpaşa Cad. Besler İş Merkezi No: 20/18-19 Topkapı / İstanbul
Tel: (0212) 501 3019
Kapak Baskı: *Şekil Ofset*

BİLGE KÜLTÜR SANAT
Nuruosmaniye Cad. Kardeşler Han No: 1 Kat: 1 34110 Cağaloğlu / İstanbul
Tel: (0212) 520 72 53 (Pbx) Faks: (0212) 511 47 74
bilge@bilgeyayincilik.com www.bilgeyayincilik.com

TÜRK KAĞANLIĞI

AHMET TAŞAĞIL

Bilge
Kültür • Sanat

Prof. Dr. Ahmet Taşağıl

1964 yılında İlyasköy/Çiftlikköy-Yalova'da doğdu. İlkokulu köyde bitirdikten sonra orta ve lise öğrenimini İzmit Mimar Sinan Lisesi'nde tamamladı. Arkasından 1981-1985 yılları arasında İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'nde okudu. Mezuniyetini takiben Tayvan'a Çince öğrenmek ve Türk tarihine dair araştırmalar yapmak üzere gitti. Dönüşünde 1987'de Mimar Sinan Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'nde araştırma görevlisi oldu. Yüksek lisans ve doktora çalışmalarını İstanbul Üniversitesi Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı'nda yaptı. 1992'de yardımcı doçent, 1995'te doçent, 2000'de profesör oldu. 1997 yılından başlayarak Kazakistan, Özbekistan, Kırgızistan, Moğolistan, Güney Sibirya ve Çin'de saha araştırmalarında bulundu. Bilimsel çalışmalarının ağırlığı İslam öncesi Türk tarihi olmakla birlikte geçmişten günümüze Orta Asya Türk tarihi üzerinedir. Yayınlanmış pek çok kitabı ve 200'e yakın ulusal ve uluslararası bilimsel çalışması vardır.

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR

CS	: Chou Shu
CTS	: Chiou T'ang Shu
HTS	: Hsin T'ang Shu
Pien-cheng	: Pien-cheng Yen-chiou Suo Nien-pao
PCS	: Pei Ch'i Shu
PS	: Pei Shih
SS	: Suei Shu
TC	: T'ung Chih
TCTC	: Tsu-chih T'ung-chien
TFYK	: Ts'e-fu Yüan-kuei
TT	: T'ung Tien
WHTK	: Wen-hsien T'ung-k'ao

ÖNSÖZ

Dünya tarihi MS 6 yüzyılın ortalarını yaşadığında Türk adı Orta Asya bozkırlarında yaygın bir şekilde kullanılır hâle geldi. Çünkü Türk kökenli halklar birleşerek bir kağanlık meydana getirmişlerdi. Türk adı bilinen tarihte ilk defa resmî devlet adı olarak kullanılmaya başlanmıştı. Bundan dolayı Büyük Okyanus'tan Akdeniz'e kadar bütün komşularının kaynaklarında Türk sözü çok açık bir şekilde millet ve devlet adı olarak yer alırken Orta Asya için de Türkiye ya da Türkistan kavramları ön plana çıkıyordu. Takip eden süreçte dünya tarihinin gelişimine paralel olarak Türkler hakkındaki bilgiler çoğaldı. Nihayet günümüze Türk Dünyası şeklinde ulaşmayı başardı. Söz konusu devirde Balkanlar ve Karadeniz kuzeyindeki dağınık boylar haricinde bütün Türk kökenli halkların birleştiği bir siyasi kuruluş ortaya çıkmıştı. Neticede meydana gelen siyasi örgütlenmenin ya da başka bir ifade ile birleşmenin adı "Türk Kağanlığı"dır.

Bu konuda daha önce yayınladığımız eserlerde 19. yüzyılın sonundan itibaren özellikle ülkemizde yaygın bir şekilde kabul gören Gök (Kök) Türk kullanımını tercih ettik. Ancak, burada kitap başlığı olarak Türk Kağanlığı ifadesini seçtik. Amacımız dünyada yaşamış ve hâlen yaşamakta olan Türk kökenli insanların tarihini anlamakta kilit konumundaki bir dönemin daha kolay anlaşılmasını sağlamaktır.

MÖ 3 binlerden itibaren varlığını tespit ve takip edebildiğimiz Türklerin kendi adlarıyla kurdukları kağanlıkları nihayet yükselmeye başladı. Asya'nın derinliklerinde ve Avrupa'nın içlerinde farklı isimlerle birçok irili ufaklı devletler kuran halk kendi adıyla bir siyasi kuruluş meydana getirmişti. Altay Dağlarının güney eteklerinde yaşayan A-shih-na boyunun lideri

Bumın, bağlı olduğu devleti yıkarak İl Kağan unvanını almış, bağımsız Türk Kağanlığı'nı ilan etmişti. İşte, bundan sonra bütün yerli ve yabancı kaynaklarda Türk Kağanlığı ya da Türk İli adıyla anılacaktır.

Başka bir ifadeyle uçsuz bucaksız bozkırlarda dağınık hâlde yaşayan diğer Türk kökenli boylar bir araya gelerek kurumsal bir devlet meydana getirdiler. Altı yıl içerisinde Kore'den Karadeniz'e, Tibet'ten Sibirya'nın derinliklerine uzanan sahaları kaplayan bir kağanlık ortaya çıktı. Merkezi Ötüken idi. Ancak, Bumın Kağan kardeşi İstemi Yabgu'yu Tanrı Dağlarına gönderip batı tarafının yönetimiyle görevlendirdi. Neredeyse bütün Türklerin birleştiği bir kağanlık hâline dönüşmüştü. Kader ağlarını Türk Kağanlığı için de ördü. 582 yılında doğu ve batı olmak üzere ikiye ayrıldılar. Her ikisi de bağımsızlıklarını sürdürdülerse de Doğu Türk Kağanlığı 630'da, Batı Türk Kağanlığı 659'da Çin esaretine girdi.

Her ne kadar Çinliler tarafından yeni eyaletlere bölünseler de Türk kökenli halkların içindeki bağımsızlık ateşi hiç sönmedi. 679'da Çin'e karşı başlayan isyan hareketleri kısa zamanda kitlesel hareketlere dönüştü. İlk iki bağımsızlık hareketi hedefe ulaşamasa da üçüncüsü Ötüken'in güneyinde sağlam bir şekilde tutundu. Hareketin lideri Kutlug Kağan, Bilge Tonyukuk'un da kendine katılmasıyla bağımsızlığa kavuştu. İç ve dış düşmanları dize getirerek elde ettiği başarıları sürdürebilir hâle getirdi. Sonrasında esir Türkler kurtarıldığı gibi Kağanlık eski gücüne kavuştu. Daha sonra başa geçen Kapgan Kağan döneminde de güçlü konum sürdürüldü. Ancak, dışarıdan Çinlilerin soğuk savaş taktikleri uygulamaları üzerine çıkan boy isyanları zayıflamaya yol açtı. Bilge Kağan ve Kül Tegin'in olağanüstü gayretleri sayesinde Kağanlık toparlanabildi. Bunda Bilge Tonyukuk'un da verdiği emekler mutlaka dikkate alınmalıdır. Bilge Kağan'ın ölümünden sonra başlayan karışıklıklar 745'te Kağanlığın sona ermesine yol açtı. Yerini alan Uygur Kağanlığı ise yaklaşık yüz yıl aynı geleneği sürdürdü. Sonrasında Türk tarihinin ağırlık merkezi Batı Türkistan'a kaydı. Zaten uçsuz bucaksız bozkırlarda yaşayan diğer boylar bağımsızlığın tadına varmışlardı.

Bundan sonra Ön Asya ve Doğu Avrupa çok sayıda Türk kökenli devletin yükselişine sahne oldu. Bazen üç kıtada olmak üzere 21. yüzyıla ulaşan boyların her biri günümüz dünyasında kendine yer edinmektedir. Diğer eserlerimizde de vurguladığımız gibi son derece geniş alana yayılan, bilinen insanlık tarihinin en eski devirlerinde izlerine rastlayabildiğimiz Türk kökenli halkların tarihini anlamak için bütüncül bir yaklaşımla bakmaktan başka çare yoktur. Bütün Türk Dünyasının geçmişini ve çağdaş durumunu anlamanın yolu Türk (Gök Türk) Kağanlığı'nı bilmekten geçer. Başka bir ifadeyle 6-8. yüzyıllar arasında oluşan Türk Devlet Modeli, 21. yüzyılda bütün Türk tarihini öğrenmemizi sağladığı gibi geleceğini çizmeye de katkı sunar.

Bu çalışmada Türk Kağanlığı'nın siyasi ve sosyal yapısı üzerinde orijinal kaynaklara dayalı olarak bir değerlendirme yapmaya çalıştık. Katkılarından dolayı Bilge Kültür Sanat Yayınları sahibi kıymetli arkadaşım Adnan Mecid Yüksel'e teşekkürlerimi sunarım.

Prof. Dr. Ahmet Taşağıl

GÖK TÜRK TARİHİNİN TAŞIDIĞI ÖNEM

Kurdukları kağanlığın adından dolayı Gök Türkler, Türk milletine ad verme şerefini kazanmıştır. Türk sözü devlet ve millet adı olarak tarih sahnesinde belirgin bir biçimde yer almış, komşuların hafızalarında yaşayarak günümüze kadar devam etmiştir. Gök Türklerin tarihi bağımsız devlet olarak yaklaşık iki yüz yıl sürmüş, siyasi varlıkları yıkılışlarından sonra yine iki asır devam edebilmiştir. Toplamda 400 yıl tarih sahnesinde var olduklarını söylemek mümkündür. Bununla birlikte Türk kökenli toplulukların tarihini anlamakta Gök Türkler kilit rol oynar. Türk milleti ve kültürü Gök Türk döneminde her bakımdan sistemli bir şekilde ortaya çıkmış, bir bakıma günümüze kadar Türk tarihine yön vermiştir. Aslında, onların tarih sahnesine çıkmasından önce de Türk milleti ve dolayısıyla tarihi vardı. Türk kökenli topluluklar, Asya ve Avrupa olmak üzere, iki kıtada farklı adlar altında devlet ve benzeri siyasi kuruluşlar meydana getirmişlerdir. Ancak, Türk adının, dilinin, kültürünün yabancı devletler tarafından tanınıp yaygın hâle gelmesi tamamen Gök Türkler sayesinde olmuştur. Bunun yanında aşağı yukarı bütün Türk boylarının bir devlet hâlinde birleşmesinin sağlanması dikkat çekici bir özelliktir.

Onların yıkılışından sonra kurulan bütün devletler, beylikler ve topluluklar Gök Türklerin izlerini taşır. Nitekim Türk, Türkmen, Tork, Türkiye gibi isimler yabancı milletlerin hafızalarına kazınmış, en sonunda günümüze ulaşmıştır. Bu yüzden, Gök Türk tarihi 250 yıl önce Batı ilim âleminde önem kazanmış ve zamanımıza kadar sayısız araştırmalar yapılmıştır. 1990'ların başında Türk Dünyasının büyük bir kısmının bağımsızlığa kavuşması bütün dünyanın dikkatini çekmiştir. Bu durumda Gök Türklerin

dolayısıyla Türk varlığının ve kimliğinin tarihî varlığı (ya da yokluğu) üzerine birçok tartışma yapılmıştır. Ancak, Gök Türk yani Türk tarihi ve kültürü varlığının ispatı en iyi cevap olarak karşılarına çıkmıştır. Zaten âdeta bir hazine niteliğindeki Türkçe yazılı yazıtlar ayrı zenginlik katarak durumu daha da aydınlatır.

Bilindiği gibi tarihte Türk adıyla anılan ilk devleti kuran Gök Türkler, tarihimizde bu özelliğinden dolayı seçkin bir yere sahiptir. Başka bir ifade ile yaklaşık iki yüz yıl süren bağımsız tarihleri boyunca Gök Türk Devleti'nin dayandığı boy sistemi iyi incelendiğinde daha sonraki asırlarda kesintisiz devam ederek, günümüz Türk Dünyasına ulaşan bir köprü olduğu açıkça anlaşılır. Gök Türk tarihinde zaman içerisinde değişik isimler ve organizasyonlara bürünen bir boylar kompozisyonu söz konusudur. Bu kompozisyon başka bir deyişle boyların dağılımı ve hareketlenmesi Gök Türk Devleti'nin 745'te yıkılışından sonra da devam etmiş, hatta göçlerde başrol oynamış, nihayet günümüze ulaşmıştır. Gök Türk dönemi hakkında Çin kaynakları üzerine yaptığımız araştırmaların sonuçlarını daha önce kitap ve makaleler hâlinde yayınlamıştık[1]. Ayrıca Türkçe yazılı anıtlarda da Türk devlet modeli hakkında bilgi vardır. Özellikle unvan ve makamların doğrularının tespit edilmesi hususunda bize çok yardımcı olurlar. Aşağıda Türkçe ve Çince orijinal kaynakların çerçevesinde oluşturduğumuz Gök Türk tarihini ve meydana getirmiş oldukları devlet modelini açıklamaya gayret edeceğiz. Kısacası ortaya koymaya çalıştığımız bu model doğrudan kaynaklara dayanmaktadır.

Juan-juan hâkimiyetine 552 yılında son veren Gök Türkler, tarihte Türk adıyla tanınan ilk devleti kurarlarken kısa sürede Orta Asya'nın tamamına hâkim oluyorlardı. Bu yeni sosyal ve siyasi sistem içinde ortaya çıkan urug, boy, bodun kompozisyonu 10. yüzyılın ikinci yarısında Selçukluların ortaya çıkışına kadar sürecektir. Diğer taraftan Gök Türkler zamanında Türk adını taşıyan kurumsallaşmış bir bozkır devleti açıkça görülmektedir. Ayrıca bu dönemde Türkçe Yenisey ve Orhun ırmakları kıyıları başta olmak üzere bölgenin birçok yerinde taşlar üzerinde kazınarak ilk örneklerini veriyordu. Sosyo-kültürel ve

---

1 Ahmet Taşağıl, *Gök Türkler*, I, II, III, Ankara 2019.

devlet teşkilatı bakımından Gök Türk Devleti bütün Türk tarihi içinde model devlet olarak kabul edilmelidir. Uygur, Karahanlı, Gazneli, Selçuklu ve Osmanlı devletleri ile sayısız beylik bu model üzerinde yükselmişlerdir.

Orta Asya'da kalan Türk boyları ise önce ağırlık olarak Kıpçak boy grubu adıyla yola devam etseler de Cengiz Han liderliğinde yükselen Moğol İmparatorluğu'na katılmış, bu devletin yıkılmasından sonra Türkistan coğrafyasında ve Karadeniz'in kuzeyinde çok sayıda hanlık altında hayatlarını sürdürmüşlerdir. Kendi aralarında bir birlik oluşturamadıkları için 16. asırdan itibaren yayılan Rus tehlikesine karşı koyamadılar. Şehir devletlerine bölünen Doğu Türkistan ise Çin istilasına direnememiştir.

6. yüzyılın ortalarında Altay Dağlarının güney eteklerinden başlayarak, Ötüken'e doğru yayılan yeni siyasi oluşum Türk ve dünya tarihini derinden etkileyecekti[2]. Çünkü Türk adıyla yeni bir devlet doğuyordu. Bu devlet kısa zamanda Mançurya'dan Karadeniz'e kadar geniş sahayı kaplayacak, dünyanın doğu ucunda da batısında da Türk adıyla anılacaktır. Bu Türk kağanlığı, devleti ya da imparatorluğu 21. yüzyıla kadar sürecek Türk tarihinin bir modelini oluşturacaktır. Bilge Kağan'ın bağımsızlığı kazandıktan sonra aldığı İl (illig) Kagan unvanı söylediklerimizi doğrular niteliktedir. Bilindiği gibi "il" kurumsallaşmış en yüksek siyasi kuruluştur. Yani bir imparatorluk, büyük devlet karşılığı gibi düşünülmelidir.

Günümüzden hareket edersek Türkiye Cumhuriyeti'ni anlamak için Gök Türkleri bilmek gerektiği gibi en uzak noktada bulunan Sahaları (Yakut) yahut dilleri ve dinleri bize göre çok değişmiş Çuvaşları anlamak için de Gök Türk tarihini öğrenmek gerekir. Sibirya'nın derinliklerindeki Şorları, Altay Kijileri, Tuvalıları ve Hakasları başka türlü Türk Dünyasına dâhil edemeyiz. Zaten Azerbaycanlı, Türkmen, Özbek, Kazak, Kırgız, Uygur hatta akraba Moğolların Gök Türk tarihi ile bağlantısı çok açık bir şekilde görülür.

Bütün bu genel Türk Dünyası içinde Gök Türklerin yeri özeldir ve yaşayan her Türk topluluğu ile bir şekilde bağlantısı vardır.

---

2 Bu devletin kuruluşu ile ilgili kaynakların değerlendirilmesi hakkında bkz. A. Taşağıl, *Gök Türkler*, Ankara I, II, III, 2014.

Türk sözü bu devirde millet ve devlet adı olarak belirgin bir şekilde dünya tarihinde yerini almış; ayrıca üç kıtaya yayılmanın temeli atılmıştır.

Gök Türk Kağanlığı'nı bir ayna gibi tutarsak Hunların atalarına kadar ulaşma imkânımız olduğunu fark ederiz. Yine Avrupa Hunlarını, Avarları, Sabarları, Peçenekleri, Ogurları ve Bulgarları, Uzları ve Kuman-Kıpçakları Gök Türk modeline göre analiz edebiliriz. Hazarlar hakkında Çin kaynaklarında kayıtlı Türk Hazar[3] tabiri bile bize çok şey ifade etmektedir.

Genel dünya tarihi yaklaşık MÖ 3 binlerde aydınlanmaya başlar. Asırlar ilerledikçe daha belirgin hâle gelir. 21. yüzyıla doğru akar ve insanlık tarihi sayılması mümkün olmayan birçok maceradan sonra günümüzde anlamaya çalıştığımız Dünya Tarihi olarak ortaya çıkar. Türklerin tarihi de bunun içinde seçkin bir yere sahiptir. Dünya tarihi hakkında yazılan çoğu kitapta hakları yense de bir şekilde Türklerin tarihine vurgu yapmak zorunluluğu söz konusudur. İşte bu zengin insanlık tarihi içinde seçkin Türk tarihini anlamak için Gök Türk tarihi sağlam bir model meydana getirir.

Açıkça söylemek gerekir ki, Gök Türk tarihini öğrenmeden bütün Türk tarihini anlamanın imkânı yoktur. Günümüzde dünya üzerinde Türk kökenli halklardan çok azı dışındaki topluluklarda konuşulan Türk dili Gök Türklerin konuşup yazdığı dil ile bağlantılıdır. Yani Türkçenin temelleri Gök Türk döneminde açığa çıkmaktadır. Daha sonra kurulan devletlerde ve günümüzde de konuşulup yazılan Türkçe Gök Türkçenin devamıdır[4].

İdari yapı, devlet teşkilatı, sosyal hayat kısacası bozkır kültürü Anadolu başta olmak üzere bütün Türk Dünyasında sürekliliğini

---

3 *Chiou T'ang Shu* 舊唐書 198. Bölüm.

4 Yazıtların okunması ve değerlendirmesi hakkında bkz. H. Namık Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, Ankara 1987; Talat Tekin, *Orhon Yazıtları*, İstanbul 2003; Karcaubay Sartkojaulı, *Orhun Yazıtları Tolık Atlası*, Astana 2002; Osman Sertkaya, Göktürk Tarihinin Meseleleri, Ankara 1995; Erhan Aydın, *Orhon Yazıtları*, Konya 2012; Mehmet Ölmez, *Moğolistan'daki Türk Yazıtları*, Ankara 2012. Hatice Şirin User, *Köktürk ve Ötüken Uygur Kağanlığı Yazıtları*, Konya 2009; aynı yazar, *Kül Tigin Yazıtı notlar*, İstanbul 2015; Eski Türk yazıtları üzerine yapılan yerli ve yabancı çalışmalar için ayrıca bkz. Erhan Aydın, *Türk Runik Bibliyografyası*, İstanbul 2017.

korumuş ve günümüze kadar ulaşmayı başarmıştır. Gök Türk tarihi ve kültürü bu açıdan da model oluşturur[5]. En ilgi çekici örneklerden biri Gök Türklerde tahta çıkma törenlerinde gerçekleştirilen kağanların keçe kilime oturtularak havaya kaldırılması âdetinin Kazaklarda son devirlere kadar yaşatılmış olmasıdır. Bunun gibi başka binlerce örnek gösterilebilir.

Gök Türklerin gerçekte Türk tarihine en büyük katkısı siyasi tarih açısından gerçekleşmiştir. Siyasi tabakaları zayıflayıp tarih sahnesinden çekildikten sonra bünyelerinden çıkan Uygur, Karahanlı, Gazneli, Selçuklu, Osmanlı, Türkiye Cumhuriyeti başta olmak üzere diğer Türk kökenli devlet ve beylikler bir Gök Türk devamıdır.

Gök Türk Devleti ya da Kağanlığı, Türk Kağanlığına sonradan verilen bir addır. Başta Türkçe yazılı yazıtlar olmak üzere yabancı kaynakların hepsinde Türk devleti olarak kaydedilmiştir. 19. yüzyılın sonlarında Orhun Yazıtlarının çözümlerinin gerçekleştirilmesi sonucunda Türkologlar arasında yoğun bir araştırma yarışı başlamıştı. Nitekim bu dönemde Alman Türkolog W. Bang tarafından teklif edilen Köktürk tabiri kabul görerek yaygın hâle geldi. Ülkemizde de Göktürk olarak tanındı ve bu adla öğrenildi. Hâlbuki Köktürk adı sadece Kül Tegin Yazıtı'nın doğu yüzünün 3. satırında ve Bilge Kağan Yazıtı'nın doğu yüzünün 3. ve 4. satırlarında geçmektedir. Bütün diğer yerlerde Türk ve Türük şekliyle yazılmıştır. Kök Türk yazımıyla kutsal, ilahî Türk kastedildiği değerlendirilir. Bence Gök Türk (Kök Türk) ifadesi çok doğrudur ve yerini bulmuştur. Aksi takdirde Türk adını taşıyan diğer devletlerin Türk olmadığı gibi yorumlar yapılırdı. Bu sayede çıkabilecek karışıklık önlenmiştir. Ancak, Türkiye Türkçesinde kendisine sağlam bir yer edinen Gök Türk yerine Kök Türk kullanılmasının hiç gereği yoktur. Ama aslına bakarsak devletin adı Türk İli, Türk Kağanlığı, Devleti ya da İmparatorluğu idi. Zaten Türkiye dışındaki bütün dünya tarih ve dil literatüründe Türk Kağanlığı ve bunun söz konusu dillere tercümesi ile anılmaktadır.

---

5 *Chou Shu* 周書 50, s. 909; *Pei Shih* 北史 99, s. 3285; *T'ung Tien* 通典 197, 1067 c; *Ts'e-fu Yuan-kuei* 册府元龟 958, 23a; *T'ung Chih* 36, 1c; *Wen-hsien T'ung-k'ao* 文獻通考 343, 2687a; *Hsin T'ang Shu* 新唐書 215A, s. 6028. Kaynaklar daha sonra kısaltmalar hâlinde gösterilecektir.

I. GÖK TÜRK KAĞANLIĞI

Gök Türk Hanedan Boyunun Kökenleri

Gök Türklerin kökenleri kaynaklarda efsanelerle karışık anlatılmıştır. Bundan dolayı önceki devirleri için kesin bir sonuca varmak mümkün değildir. Hunlardan geldikleri çok açık olmakla birlikte o dönemde hanedanın köklerini tam belirlemek imkânsızdır. Bununla birlikte efsanevi metinlerin içinden bazı noktalara ulaşılabilinir. Aslında arkeolojik belgeler değerlendirildiğinde ve bazı kesin tarihî bilgiler de buna ilave edildiği zaman ortaya çıkan sonuç, Gök Türklerin, 542 yılı öncesinde Altay Dağlarının güney eteklerinde yaşıyor olmaları ve Hunların kuzey boylarından gelmeleridir[1].

Kökenle ilgili bilgilere genel olarak baktığımızda, Hunlardan geldikleri ifadesi açık bir şekilde dikkat çeker. Mevki olarak Turfan'ın kuzeybatısı, Altayların güney etekleri kayıtlarının bulunması odak noktasını bu dağların güney etekleri ve Tarbagatay Dağlarının kuzeyini almamıza sebep olur. Diğer taraftan, atalarının ilk çıktıkları yer olarak Ötüken'in yaklaşık 250 km. batısının gösterilmesi çok önemlidir. Her yıl haziran ayında buraya gidip tören yapmaları ilginç bir durumdur.

Sonuçta, Hunların bir kolu olan Gök Türkler kağanlıklarını kurmadan önce Altay Dağlarının kuzeyinde bulunuyorlardı. Sonradan adı geçen dağların güney eteklerinde yerleştiler. Yerleştikleri bölgenin güneydoğu sınırı Turfan ve Etsin Göl Bataklıklarıdır. Bir başka ifade ile, Yenisey Nehri'nin doğduğu kaynakların havzasını Gök Türklerin kurucu hanedanını oluşturan A-shih-na kabilesinin ilk yurdu olarak kabul etmek doğrudur[2].

---

1 Chou Shu 周書, 19, s. 454; Taşağıl, I, s. 11.

2 Chou Shu 周書 50, s. 909; Pei Shih 北史 99, s. 3285; T'ung Tien 通典 197, 1067c; Ts'e-fu Yüan-kuei 册府元亀 958, 23a; T'ung Chih 通志 636, 1c; Wen-hsien T'ung-k'ao 文獻通考 343, 2687a; Hsin T'ang Shu 新唐書 (Ou Yang-hsiou/1060) (Ting-wen shu-chü yayınevi baskısı, Tai-pei 1985) HTS 215 A, s. 6028.

Ancak buradan Altay Dağlarının güney eteklerine inmişler Tarbagatay Dağlarının kuzeydoğusundaki alanlara denk gelen bu bölgede yerleşmişlerdir. Günümüzde Moğolistan'ın en batısında bulunan Bayan Ölgiy ve Hovd bölgelerinde yoğun bir şekilde Gök Türk dönemi arkeolojik kalıntılarına rastlanılması fikrimizi doğrulamaktadır.

Kaynak metinlerinde, Gök Türklerin kökeni hakkında iki efsane kaydedilmiştir. Bunlar gerçek dışı olaylarla bezenmiş olsalar dahi söz konusu metinler büyük tarihî önem taşır. Birincisi kurttan türeme olayı, ikincisi Hunların kuzeyindeki Suo ülkesinden çıkma hadisesidir.

Gök Türklerin kökenine dair başka bir rivayet de Büyük Hun İmparatorluğu'nun yıkılışından sonra Çin'in kuzeyine giden Hunların kurduğu devletlerden biri olan Kuzey Liang Devleti'yle ilgilidir. Buna göre, 439 yılında Tabgaç hükümdarı T'ai-wu tarafından yıkılan, adı geçen devletin reisi A-shih-na beş yüz aile ile Juan-juanlara sığınmıştı. Daha sonra bu beş yüz aile Altay Dağlarında oturarak Gök Türkleri meydana getirdiler[3]. Ancak başka kayıtlarda söz konusu edilen topluluğun çölü geçemediği de bildirilir.

Gök Türk Kağanlığı'nın Kurulduğu Sırada Komşuları

Gök Türklerin tarih sahnesine çıktığı sırada onların da vassal olarak bağlı bulundukları Juan-juanlar, Moğolistan coğrafyası başta olmak üzere Orta Asya'nın doğusuna hâkim tek güç idiler. Çin'de ise, 386 yılında Türk asıllı boylar tarafından kurulan Tabgaç Devleti zamanla Budizmin etkisiyle Çinlileşip Wei adını alarak varlığını devam ettirdi. Nihayet, bu devlet 534 yılında Doğu ve Batı Wei olmak üzere ikiye ayrıldı. Doğu Wei Devleti 550 yılında yıkılıp yerini Kuzey Ch'i hanedanına bıraktı. Batı Wei Devleti ise 557 yılında Chou hanedanına dönüştü. Batı Türkistan'da ise, 350'li yıllarda Juan-juanlardan bağımsızlığını kazanarak Maveraünnehir ve Semerkant merkezli devlet kuran

3 SS Suei Shu隋書 (Wei Cheng/636), (Ting-wen shu-chü yayınevi baskısı, Taipei 1987) 84, s. 1863; TT 197, 1067c; TFYK 956, 30a; WHTK 343, 1a. Konuyla ilgili orijinal bütün Çin kaynaklarının listesi arkada verilmiştir. Ayrıca bundan sonra kaynakların sadece baş harfleri ile kodlama yapılarak yazılacaktır.

Akhunlar İran ve Afganistan'a kadar genişleyen büyük bir devlet hâline gelmişlerdir. İran'da ise Sasanî Devleti vardı.

Tarih Sahnesinde Kesin Görünme

Yukarıda kökenleri ile ilgili bilgilerinden bahsettiğimiz Gök Türklerin tarih sahnesine kesin bir şekilde çıkmaları 542 yılındadır. Bu tarihle ilgili verilen bilgiye göre, senelerden beri, kışın Wei Irmağı'nın buzlarla kaplanmasından istifade eden Gök Türkler Çin'in Suei-yüan eyaletini yağmalıyorlardı. Batı Wei Devleti'nin gönderdiği Yü Wen-ts'e adlı general Gök Türklere geldiğinde ateşler yakarak büyük ordu görüntüsü verdi. Neticede karşılarında büyük bir güç ile karşılaştıklarını düşünen Gök Türkler geri çekildiler[4].

Sözünü ettiğimiz kayıt bize, 542 yılında onların Çin'e akın yapacak kadar güçlü olduklarını göstermektedir. Nitekim, daha sonra Kuzey Çin pazarlarında ipek ticaretine başlayacaklardır. Zaten kaynak metinlerinde aşama aşama kuvvetlendiklerinden bahsedilir. Artık, kurucu kabile A-shih-na'nın askerî gücünün arttığı, nüfusunun kalabalıklaştığı anlaşılmaktadır. Nitekim beyleri Bumın, hiç vakit kaybetmeden resmî dış ilişki kurmak yolunda faaliyetlere girişti. Dış bağlantılar kurmak suretiyle bir anlamda kendi varlığını kabul ettirecektir. Bir başka ifade ile, bağımsızlık yolunda çok önemli bir adım atmak istiyordu. Bunun için harekete geçtiğinde Çin'deki Batı Wei Devleti'nden hemen cevap geldi. Adı geçen devletin başbakanı, Türkleri yakından tanıyan bir Soğdluyu[5] Gök Türklere elçi olarak gönderdi (545)[6]. Aslında Çinli başbakan ülkesinin geleceğine yatırım yapmış, kendisi 557'de tahtı ele geçirip Chou hanedanını kurunca Gök Türklerden çokça yardım alarak karşılığını görmüştür. Ayrıca Çin'deki rakipleri Doğu Wei Devleti Juan-juanlar ile ittifak hâlindeydiler. Kendilerini yalnız hisseden Batı Wei Devleti için Gök Türklerle yapılacak bir ittifak, rakiplerine karşı onları daha güçlü konuma getirebilirdi. Neticede ilk defa bir devlet tarafından resmî bir elçi gönderilmesine çok memnun olan

---

4 CS 27, s. 454.
5 Chiou-Ch'üan'li An-nuo-p'an-t'uo'yu.
6 CS 50, s. 908; Tsu-chih T'ung-chien 資治通鑑 159, s. 4926; ayrıca s. 1643.

Gök Türkler âdeta bayram yapmışlardı. Ertesi yıl (546) karşı elçi gönderen Bumın, Batı Wei'e kendi ülkesinde yetişen ürünlerden sunmuş, milletlerarası ilişkilerde daha da önemli adımlar atmıştır[7]. Bu tür faaliyetleri ile Bumın'ın daha bağımsızlığını elde etmeden önce dış ilişkiler kurduğunu, dış ticarete başladığını görüyoruz. Onun vassal bir konumda olmasına rağmen önce Çin'e akınlara başlaması, daha sonra sınır pazarlarında ticarete girişmesi, arkasından elçi gönderilerek tanınması, karşılığında kendisinin de elçi yollayarak hediyeler sunması bağlı olduğu devlete karşı ne kadar güçlendiğini ortaya koyar.

Türk Kağanlığı Bağımsızlığını Kazanıyor

Elde edilen kazanımlara rağmen, Juan-juanlara vassallıkları hâlâ devam ediyordu. Bununla birlikte efsanevi metinlerde geçen "şad" ve "yabgu" gibi unvanların kullanımından, onların bir bakıma bağlılıklarını federatif bir şekilde sürdürdükleri sonucunu değerlendirmek mümkündür. Bütün bu gelişmeler olurken, Töles boyları da hareketlenmişlerdi ve bağlı oldukları Juan-juanlara saldıracaklardı. Fakat daha önce harekete geçen Bumın, Töleslere hücum ederek onları yendi ve kendine bağladı. Böyle ona bağlanan insanların sayısı kaynaklarda elli bin aile şeklinde bildirilmektedir. Gök Türklerin tarih sahnesine çıktığı sırada Orta Asya'nın doğusundan batısına her tarafında dağınık olarak yaşayan Töles boyları kavramından aslında o devirde Güney Sibirya bölgesi hariç, bu coğrafyada yaşayan bütün Türk boyları anlaşılmalıdır[8]. Çünkü onlarla ilgili bilgileri ihtiva eden Suei Shu 84 ve Pei Shih 99'daki iki bölümde onların da Türk olduğu belirtilmiş, yaşadıkları alanlar açıkça gösterilmiştir[9]. Her iki metinde anlatılanlar, aslında o devirde Türk milletini oluşturan boyların coğrafi tanımlamasının yapılmasıdır.

Neticede Töles boylarının kalabalık bir grubunun kendine katılması üzerine, Bumın etrafında toplanan birliğin gücü çok

7 CS 50 s. 908.

8 CS 50, a.y.; TFYK 978, 16a.

9 Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Taşağıl, Töles Boylarının Coğrafi Dağılımına Bir Bakış, s. 234-243; SS 84, s. 1879-1880; PS 99, s. 3303-3304; TT 199, 1080a, b; WHTK 344, 2698 a,b.

arttı. Yıllardan beri dış temaslarda bağımsızlığını kazanma yolunda önemli işler başaran Gök Türklerin lideri milletini bağımsız kılabilmek için yeni bir adım daha attı. Kendisinin vassal olarak bağlı olduğu Juan-juan Devleti'nin hükümdarı A-na-kuei'e elçi göndererek kızıyla evlenmek istediğini bildirdi. Onun bu girişimi, kendisini, artık tâbi olduğu devletle aynı seviyede görmesi ve bunu A-na-kuei'e göstermesi amacını güdüyordu. Nitekim, bunu anlayan A-na-kuei, Bumın'a, "*Sen benim demir işlerimde çalışan bir kölemsin, nasıl böyle bir teklifte bulunabilirsin?*" diye haber gönderdi. Böylece o da, onu bağımsız olarak tanımadığını bildirerek konumunu korumaya çalışıyordu. Bumın bu harekete tepkisini onun elçisini öldürerek gösterdi ve Juan-juanlar ile bütün ilişkisini kesti[10].

Bağımsızlık için son derece kararlı olan Bumın için artık geri dönüş yoktu. Daha önce resmî ilişki kurduğu Batı Wei'e elçi gönderip hanedanlarından bir kızla evlenme isteğini iletti ve Ch'anglo adlı prensesleriyle evlendi. Böylece uluslararası evlilik ittifakı gerçekleşmiş bulunuyordu. Zaten Çin'deki Batı Wei Devleti yıllardan beri kendisine karşı kurulan Doğu Wei - Juan-juan ittifakıyla mücadele etmek zorunda kalmıştı. Dolayısıyla, Gök Türklerin hızla yükselen gücüyle ittifak yapmak kendilerinin çıkarlarına uygun düşüyordu. Ayrıca, Bumın, Çin imparatorunun ölümünden dolayı taziyelerini sunmuş ve iki yüz baş at yollamıştı[11].

Artık vaktin geldiğine inanan Bumın, 552 yılının baharında Juan-juanlara ani bir baskın düzenledi. O esnada düşmanı Güney Moğolistan'da, Huai-huang'ın kuzeyinde[12] bulunuyordu. Hiç beklemediği anda büyük bir saldırıya uğrayınca savunma anlamında hiçbir şey yapamadı. Neticede ağır bozgundan kurtulamayan Juan-juan hükümdarı A-na-kuei yenilginin acısıyla kendini öldürdü. Savaş alanından kurtulabilenler Çin'deki Kuzey Ch'i Devleti'ne, bir kısmı da Kıtanlara sığındı. Kazandığı bu büyük zaferinden sonra Bumın, İl (illig/devletli) Kağan unvanını

10 CS 50, s. 908; TFYK 978 978 16a.
11 CS 50, s. 908.
12 Savaşın yapıldığı yerin adı sadece TT 197, 1068a; WHTK 343, 2687a'da bildirilmiştir.

aldı ve 552 yılında Gök Türk Devleti'nin bağımsızlığı resmen ilan edildi. Bumın'ın hanımına da Hatun unvanı verilmişti[13].

Gök Türklerin Yaşayışı Hakkında

Gök Türk toprakları doğuda Liao-hai'dan başlıyor, Batı Denizi'ne kadar uzanıyordu. Çölün kuzeyinden Baykal Gölü'ne kadar varan yerler sınırlara dâhil olmuştu. Onların geleneği Hunların geleneği gibidir. Liderleri tahta çıktığı zaman yakın hizmetçileri, önemli vezirleri liderlerini keçe kilim üzerine oturtarak, güneşin yönünü takiben dokuz kere çevirirler, her bir çevirmede vezirlerin (beylerin) hepsi onu selamlardı. Bu iş sona erdikten sonra onu bir ata bindirip boğazını ipek şerit ile sıkarlar, atının üzerinde dolaştırarak iyice yüzü kızardığında şeridi gevşetip hemen sorarlardı: "Sen kaç sene kağanlık yapabilirsin?" Onun yüzünün şekli değişir, kaç sene olduğunu söyleyemezdi. Vezirler ve diğerleri onun söylediğini eksik bulur, tamamlarlardı. Kağan ve hatundan sonra yabguluk makamı gelirdi. Onu şad, çor, tegin, ilteber, erkin ve tudun unvanları takip ederdi. Büyüklü küçüklü 28'den fazla unvan bulunuyordu. Bunların hepsi hanedan ailesinden olurdu.

Asker aleti olarak boynuzdan yay, ses çıkaran ok, zırh, mızrak, kılıç vardı. Bunları bellerindeki süslü kemerlere takarlardı ve yanlarında kılıfları vardı.

Sancaklarının başına altından kurt başı takarlardı. Muhafızlarına börü (fu-li) derler. Kurt anlamına gelirdi. Bu kurttan doğduklarını, eskiyi unutmadıklarını göstermek için yapılıyordu. Vergi olarak yani devlete karşı sorumlulukları askerlik yapmak ve at, koyun sunmaktı. Bundan başka da hayvanları vardı. Arabalarının kenarlarındaki ağaçlara çentik yapmak suretiyle (oyma) hesap yaparlardı. Ayrıca altın uçlu ok bal mumuna sürülür, mühür olarak kullanılırdı. Beklerler ay tamamlandığında arabaların kenarlarına ayın tamamlandığını belirten işaretler yaparlardı.

Onların hukukunda devlete isyan etmenin cezası ölümdü. İnsanları baştan çıkaran, zina yapanlar parçalara bölünmek suretiyle öldürülürdü. At çalanlar, on katını geri ödemek suretiyle cezalandırılırdı.

---

13 CS 50, s. 909, TCTC 164, s. 5077; TFYK 995, 96; WHTK 343, 2687a.

Ölen olduğu zaman cesedi çadırın içine koyarlar, oğulları torunları bütün akrabaları kadın-erkek hepsi koyun ve at keserler, çadırın önünde bıçakla yüzlerini keserek ağlarlar, çizilen yerlerden kan ve gözyaşı birlikte akar, bunu yedi kere tekrarlarlardı.

İlkbahar ve yazın ölenler çayırların, ağaçların sararmasına ve yaprakların düşmesine kadar bekletilir. Sonbahar ve kışın ölenler ise çiçeklerin, yaprakların bollaştığı ilkbahar vaktine değin bekletilir. Sonra mezar kazılarak gömülürdü. Dikilen taşların sayısı sağlığında öldürdüğü insanların sayısına bağlıdır. O gün erkek kadın herkes en güzel elbiselerini giyer, gömme işlemi sırasında insanlar toplanırdı.

Bir delikanlı bir genç kızı sevdiği takdirde erkek kızın ailesine adam göndererek, kızın anne ve babasını razı etmeye çalışırdı.

Her ne kadar belirli bir yerde durmayıp hareketli iseler de her biri (boy) idari olarak bölünmüştür. Kağan Ötüken'de ikamet eder, her yaz ileri gelen devlet adamlarını toplayarak, ilk çıktıkları mağaraya giderek kurban töreni yaparlardı. Aynı zamanda haziran ayının ortalarına denk gelen 10 günlük süre içinde bütün insanları toplanır, Gök Tanrı'ya (ruhuna) kurban sunup ibadet ederler, hep beraber ruhlara ve tanrılara saygı gösterirlerdi.

Ötüken'de batıya gidildiğinde yüksek bir dağ vardır. Dağın zirvesine ancak dönerek çıkılırdı. Ot ve ağaç olmayan Pe-teng-ning-wai-i-li adlı yer vardır. Bu kelimenin Çin dilinde karşılığı yer ruhudur. Yazıları yabancılarınki (hu) gibidir. Çinlilerin takvimini bilmezler. Sadece çayırların yeşillenmesi hatıra olur.

Erkek çocuklar sazlık ve ağaçlık yerlerde eğlenirler. Kızlar deri top tekmelerler. At sütünden üretilen kımızı içip sarhoş olurlar, şarkı söylerlerdi.

Bumın'ın Kaderi

Bumın uzun mücadeleler neticesinde milletine kazandırdığı bağımsızlıktan sonra fazla yaşamadı. Aynı yıl ölünce, yerine oğlu Kara (Çince K'o-lo, diğer unvanı İlci [i-hsi-chi]) kağan oldu[14]. Kara Kağan babasının bıraktığı işi devam ettirdi. Bugünkü Ordos'taki Jehol eyaletinde, Juan-juanlardan artakalan bir kütleyi mağlup

14 CS 50, s. 909; TT 197, 1068a; TCTC 965 a.y.

etti. Arkasından, Batı Wei Devleti'ne elçi göndererek hediye olarak elli bin baş at sundu (553 mayıs)[15]. Yine de fazla yaşayamayan Kara, diğer adıyla İlci aynı yıl içerisinde öldü.

Kara Kağan'ın hastalıktan ölmesi üzerine boşalan Gök Türk tahtına kardeşi Mukan geçti. Aslında Kara, ölümünden önce kendi oğlu yerine kardeşi Mukan'ın kağan olmasını vasiyet etmişti. Söz konusu hükümdar değişikliğinin hızla büyümekte olan Gök Türk Kağanlığı'na aksi tesir yapmadığı gibi, daha faydalı olduğu kısa zamanda ortaya çıktı. Bunda Mukan'ın karakterinin büyük payı vardı. Kaynaklar onun başarısının altında zeki, bilgili, taktikçi oluşunun ve askerini iyi kumanda edişinin yattığı yönünde ilgi çekici bilgiler vermektedir.

Mukan'ın Karakterinin Analizi

19 yıl kadar uzunca sayılabilecek bir süre kağanlık tahtında oturan Mukan Kağan, kişisel karakteri hakkında Çin kaynaklarında en çok bilgi verilen Gök Türk hükümdarıdır. Bunun sebebi Çin tarihinde bıraktığı derin izler olup, hatırası ve etkisi daha sonraki devirlere yansımıştır. Zaten Bilge Kağan da yazıtlarda ondan övgüyle söz eder. Onun zamanında Gök Türk Kağanlığı Karadeniz'den Büyük Okyanus'a kadar uzanabilmiştir. Kendisinin kırlangıç kalesi (yen-tou) anlamına gelen bir unvanı daha vardı. Yaptığı karizmatik etkiden dolayı biraz etkileyici tarif edilmiştir. Yüzünün genişliği 30 cm olarak belirtilmişti. Yine anlatıldığına göre yüzünün rengi çok kızıldı. Olağanüstü cesur bir kişiliğe sahip olduğu ifade edilir. Gözlerinin donuk cam renginde olduğu da açıklanmıştır. Askerî işlerde ve savaşla ilgili bütün mücadelelerde çok haşin davrandığı bildirilir. Ayrıca çok iyi bir komutan oluşu da dikkat çekicidir. Savaş taktiklerini çok iyi bilmesi özellikle vurgulanmıştır. Nitekim ordusunu mükemmel yönettiği yönündeki ifadeler bütün bu özelliklerinin sonucudur. Çin'in dışındaki bütün ülkelerin ona itaat ettiği yazılıdır.

Sahip olduğu bu özellikleri sayesinde Çin dışındaki bütün ülkeler ona itaat etmişti. Aslında bazıları savaş ile bağlanmış, bazıları ise kendiliğinden katılmıştı. Nihayet Kuzey Çin'deki her

15 TCTC 165, a.y.; CS 50 a.y.

iki devlete de üstünlüğünü kabul ettirmeyi başardı. Orada bulunan her iki devlet de Gök Türk Kağanlığı ile dost olabilmek için uzun süren bir yarışa girişti. Evlilik ittifakı kurabilmek için ortaya çıkan bu yarışı batıdaki Chou Devleti kazandı. Gök Türklerden aldıkları yardım sayesinde doğudaki Kuzey Ch'i Devleti'ne karşı büyük bir politik üstünlük sağlamayı başardı. Chou'lar güçlenirken, Ch'i'ler zayıfladı ve çok geçmeden yıkıldılar (576). Chou Devleti bütün Kuzey Çin'e hâkim olurken Mukan'ın uyguladığı politika sonucu Çin tarihinin seyri değişiyordu.

Kağanlığın Zirveye Ulaşması

Mukan Kağan da devletinin düşmanı Juan-juanların artakalanlarına saldırmaya devam etti. Kendilerinden önce yaklaşık iki asır Orta Asya'nın en büyük gücü olan bu kavmin izlerinin tamamen silinmesi Gök Türklerin kağanlığının sağlam bir temele oturması için gerekliydi. Ancak bu sayede Gök Türkler Orta Asya bozkırlarında herkesin kabul ettiği tek hâkim güç sayılabilirlerdi. Başka bir ifade ile Gök Türklerin temsil ettiği iktidara herkes bağlanırdı. Neticede, üçüncü defa ağır bozguna uğrayan Juan-juanlardan kurtulanlar Kuzey Ch'i Devleti'ne sığındılar. Onları adı geçen devletin sınırına kadar takip eden Gök Türkler iyi bir ticaret anlaşması karşılığında Çin'de yaşamalarına razı oldular[16].

Bu olay dolayısıyla Gök Türklerin, Kuzey Ch'i Devleti'yle yakınlaşması bu devletin rakibi Batı Wei'i birdenbire telaşa düşürdü. Onlar da hemen Gök Türklere K'u Ti-ch'i isimli bir elçi gönderdiler. Böylece Çin'deki doğu ve batı hanedanları arasında Gök Türklerle dost olabilme yarışı başladı[17]. Nitekim, Mukan, ülkesinin eski dostu olup son anlarını yaşayan Batı Wei'i tercih etti. Fakat yine de Kuzey Ch'i Devleti'yle ilişkisini kesmeyerek sürdürdü. Çin devletleriyle bu ilişkiler sürerken, Juan-juanların peşini bırakmayan Mukan, onların bir başka grubuna dördüncü darbeyi indirdi. Bu sefer mağlup olanlar, son hükümdar A-na-kuei'in küçük kardeşi Teng-shu-tse ve yanındakilerdi (555 yılı). Onlar

---

16 CS 33, s. 371.

17 Bu olayların en iyi teferruatı PS 98, s. 3266-3267'de kaydedilmiştir.

çaresiz Batı Wei Devleti'ne sığındılar. Mukan vakit kaybetmeden onları geri istedi. Gök Türklerle iyi geçinmek zorunda olduğunun farkına olan Batı Wei İmparatoru Kung derhâl onları iade etti. Juan-juanlar, henüz teslim edildikleri sırada Ch'ing-men adlı kapının dışında öldürüldüler. İlk mağlup edildikleri sırada doğudaki Juan-juan reisi T'ie-fa da Kıtanlar tarafından ortadan kaldırılmıştı. Kuzey Ch'i'lere sığınan kütlenin reisi An-lo-ch'en de isyan edince, kendisi öldürüldüğü gibi, halkı da değişik bölgelere dağıtıldı[18]. Kaynaklardan açıkça anlaşıldığı gibi batıya giden Juan-juan topluluğu yoktur. Dolayısıyla aynı yıllarda ortaya çıkan Avarların Juan-juanlar ile hiçbir alakası bulunmamaktadır.

Hızla yükselen Gök Türklerin artık sağlam bir şekilde kağanlaştığını gören Kuzey Ch'i imparatoru aralarında barış anlaşması olmasına rağmen onlara karşı savunma tedbirleri almaya başlamıştı. Yaklaşık 510 km uzunluğundaki Çin Seddi'ni tamir ve yeni duvarlar inşa etmek için bir milyon sekiz yüz bin kişiyi görevlendirdi[19]. Türk nüfusuyla karşılaştırıldığında çok daha kalabalık olan Çin'in bu kadar insanı sadece seddi tamir ve yenilerini inşa için görevlendirmesi ilginçtir. Gök Türklerin gittikçe artan ve daha sağlam örgütlenen gücünün yarattığı tehlikeyi ortaya koyar.

Orta Asya Birliğinin Sağlanması

Bu arada 555 yılının Gök Türkler için tam bir fetih yılı olduğunu vurgulamak gerekir. Mançurya'nın doğusunda yaşayan Kıtanlar üzerine bir sefer düzenleyip onları yenilgiye uğrattı. Bunun sonuncunda adı geçen kavim Mukan'a bağlanmak zorunda kaldı[20]. Aynı sıralarda Baykal Gölü'nün kuzey ve batısındaki Kırgızlar savaşmadan kendiliklerinden itaat ettiler[21]. Onların da Türk kökenli olmasının bunda etkili olduğunu yorumlamak mümkündür. Çünkü hızla yükselen etkin karizmatik bir güce bağlanmak bozkırda yaşayan boylar için karakteristik bir durumdur. Asya Hun İmparatorluğu'nda Mo-tun'un zamanında

18 Pei Ch'i Shu 北齊書 4, s. 60.
19 PS 94, s. 3128.
20 CS 50, s. 909.
21 TCTC 166, s. 5140.

gerçekleştiği gibi yay geren ve süvari olarak nitelenen topraklar bir devletin çatısı altında bir araya gelmişlerdi. Dolayısıyla Orta Asya bozkırlarındaki Türk kökenli boyların birliği ikinci defa sağlanıyordu.

Aynı sıralarda Tanrı Dağlarındaki Aktağ'da merkezini kuran İstemi Yabgu Kırgızistan ve Kazakistan bozkırlarındaki boyları kağanlığa bağlamayı başarmıştı. Ardından Batı Türkistan ve Kuzey Afganistan'da hüküm süren iki yüz yıllık Akhun Devleti'ni (Eftalit, Ye-ta) mağlup edip yıktı[22]. Doğudaki K'u-mo-hsi[23], Shih-wei kabileleri de Gök Türklere bağlandılar. Doğu ve batı yönünde bu genişlemeler devam ederken aynı yılda Batı Wei Devleti topraklarına çok sayıda akınlar yapıldı. Buna karşılık Gök Türklerle iyi geçinmek isteyen adı geçen devletin imparatoru, Yüan Huei adlı elçiyi yüz bin top ipekle gönderip bir Gök Türk prensesiyle evlenme, dolayısıyla akrabalık kurmak yoluyla müttefik olma teklifini sundu[24].

Mukan Kağan'ın kızı prensesin gelin olarak Çin'e gönderilmesi meselesi yaklaşık 13 yıl Türk-Çin ilişkilerine damga vuracaktır. Sonuçta Batı Wei Devleti'nden gelen yüz bin top ipekli kumaşı kabul ederek barış yapan Mukan Kağan, kızının da gelin olarak gönderilmesine razı oldu. Kısacası, Gök Türk akınlarını durdurmakta başarılı olamayan Çinliler, yüz bin top ipek göndermek suretiyle barışı sağlayabilmişlerdi[25].

Çin Seddi'nde Tamirat

Doğudaki Kuzey Ch'i Devleti ise, set yapımı işine ve tamirine devam ediyordu. 556 yılı içinde yaklaşık 1700 km.lik mesafedeki surlar tamir edildiği gibi, yirmi yeni askerî garnizon kuruldu[26]. Türk Kağanlığı kısa sürede Kuzey Çin devletlerini baskı altına alıp vergiye bağlamıştı. Dolayısıyla Çin Seddi'nin tamiri ve yenilerinin inşasına gerek yoktu. Çünkü, Mukan Kağan'ın yeni hedefi Çin devletleri değil, T'u-yü-hunların ülkesiydi.

22 PS 94, s. 3127.
23 PS 94, s. 3129.
24 SS 46, s. 1256.
25 aynı yer.
26 PCS 4, s. 63.

Tibet'e Doğru Sefer

Tibet'in kuzeydoğusunda yaşayan T'u-yü-hunlar aslında Moğolistan'ın doğusundan bu bölgeye gelip devlet kurmuşlardı. Türklere akraba bir kavim olarak gösterilen bu kavim daha sonraki asırlarda Tangutlar adıyla tarih sahnesinde tanınacaktır. Gök Türkler Batı Wei topraklarından geçerek onlara saldırdılar. Çinliler de yardımcı kuvvetler katmışlardı. Bölgeyi iyi tanımayan Gök Türkler Çinli kumandanın tavsiyelerine uyarak onların stratejik iki kalesine hücum etti. Reislerinin karısını, oğlunu, kumandanlarını ve bütün hazinelerini ele geçiren Mukan daha sonra Kukunor'a (Ch'ing-hai'ya) döndü (558)[27].

Bundan sonra, takip eden bir iki yıl kaynaklarda Gök Türkler hakkındaki bilgiler azalır. Çünkü Çinlilerle daha az ilişki kurmuşlar ve bu durum kaynaklara kayıt olarak daha az yansımasına sebep olmuştur.

Bunun yanında, Çin'de Batı Wei hanedanı tarih sahnesinden çekilip yerini Chou'lara bırakmıştı. Juan-juanların tamamen bertaraf edilmesinin de bunda etkili olduğu söylenebilir. Yine bu esnada Gök Türk elçileri Çin'in kuzeyindeki devletlerin merkezlerini ziyaret etmişlerdir. Kuzey Ch'i Devleti daha çok Çin Seddi'ni tamir ve yeni garnizonlar kurmak yoluyla savunma tedbirleri almaya devam ederken, Chou Devleti hediyeler göndermek suretiyle Gök Türklerle yakınlaşmaya çalışıyordu[28]. Chou sarayında yapılan törenlerde Gök Türk elçisi en ön sıralarda yer alarak devletinin prestijini gösteriyordu (560). Ertesi yıl yine Mukan üç ayrı elçilik heyeti göndererek Chou İmparatoru Ming'e hediyeler sundu[29].

Gök Türkler Çin İçlerinde

563 yılında Kuzey Çin'deki söz konusu devletler arasında mücadele kızıştığı zaman Gök Türkler yine devreye girerek etkin rol oynamaya devam ettiler. Her iki devlet de onlardan

---

27 CS 28, s. 468.

28 PCS 4, s. 64; CS 4, s. 56; TFYK 961, 15a, b.

29 Ecsedy, Trade and War Relations Between Turks and China, *Acta Orientalia*, XXI, 1968, s. 151, 152.

yardım almak için kendi aralarında büyük bir yarışa giriştiler. Chou'lar Batı Wei'in son zamanlarında kendilerine söz verilen prensesi gelin alıp akrabalık kurmak için harekete geçtiklerinde, Ch'i'ler daha hızlı davrandı. Onlardan önce elçi gönderip daha fazla hediyeler sunarak Mukan Kağan'ı etkilediler. Aslında o, soğukkanlı davranmış bu evlilik hadisesini her iki devletten daha fazla menfaat elde etme işine çevirmişti. Çünkü her iki devlet de kendi ülkesine çok yüksek miktarda hediye gönderiyordu. Chou'lar Ch'i'lerin bu girişimlerini saraylarında inceden inceye müzakere ederek değerlendirdiler. Gök Türklere 555 yılındaki anlaşmayı hatırlattılar[30]. Kalabalık Chou elçilik heyeti Gök Türk kağanlık merkezinde uzun süren görüşmeler yaptı. Bu arada yapılan eski anlaşmanın hatırlatılması üzerine duraksayan Mukan Ch'i'lerle Chou'ların Gök Türklerin nazarında aynı seviyede olduğunu söyledi. Arkasından fikir değiştiren Mukan, onlarla birlikte doğudaki Chi'lere saldırmayı dahi kabul ettiği gibi, kızının Chou sarayına gelin gitmesine rıza gösterdiğini de bildirdi[31]. Kağanın Chou'lardan etkilenmesi sonucu uluslararası siyaset tersine dönmüştü.

Mukan Kağan, devletinin kuruluşu öncesinde milletine dostça davranan Chou'ların tarafını tutmaya karar verince onlarla birlikte doğudaki Ch'i Devleti'ne saldırıya hazırlandı. Yüz bin kişilik ordusuyla Çin'e giren Mukan, Heng eyaletine vardığında kuvvetlerini üçe ayırdı. Kendisi birinin başına geçerken, diğerlerinin idaresini kardeşleri Börü ve Ti'-t'ou'nun emrine verdi. Çok kısa bir sürede Ch'i'lerin Ching-yang şehrine vardı.

İmparatorları bu şehirde olan Ch'i'ler, Hu Lu-hsien'in kumandasında savunmaya çalışıyorlardı. Gök Türklerin kendileri için savaşmaya gelmesine rağmen Chou kumandanları hâlâ hücum etmeye korkuyorlardı. Sadece Yang Chung otuz bin kişilik ordusuyla Chin-yang'a gelebildi[32]. 564 yılının ilk aylarında yapılan bu harekâtta önce Chou'lar saldıracaklar, arkasından geri çekilince, şehirden çıkan Ch'i ordusunu Gök Türkler

30 CS 50, s. 89; 33, s. 5522; TCTC 169, s. 5236; PS 99 a.y.
31 CS 33, s. 571.
32 PCS 7, s. 92; CS 19, s. 318; PCS 17, s. 227; TCTC 169, 5237; PCS 40, s. 532.

düzenleyecekleri bir baskınla dağıtacaklardı. Ancak, kış dolayısıyla yağan kar bir metre yüksekliğinde her tarafı kaplamıştı. Chou ordusu yaklaşık bir km. yaklaştığında, Ch'i'ler kaleden çıkarak onları ağır bir bozguna uğrattı. Onların yenildiklerini gören Gök Türkler savaşmanın gereksizliğini anladılar. Yaklaşık 400 km.lik bir mesafede büyük bir yağma yaparak geri döndüler[33]. Ch'i Devleti'ni yıkmak konusunda hedefe ulaşılamasa da Gök Türkler ekonomik açıdan büyük bir kazanç sağlamışlardı.

Ertesi yıl yine, Chou'lar sefer için yeni bir teklifte bulunduklarında Gök Türkler önce harekete geçtilerse de, sonradan Ch'i'lerle Chou'ların anlaşmaları üzerine hücumdan vazgeçip geri çekildiler. Bu sebepten Chou'lara kızan Mukan, kızının gelin olarak gönderilmesi işini durdurduğunu açıkladı[34]. Arkasından tek başına Ch'i'lerin You eyaletine girdi. Takiben Çin Seddi'ni aşıp ulaştıkları her yerde yağmalar yaptılar. Bir ay sonra bir akın daha düzenlediler[35]. Gök Türklerin kendilerine kızıp tavır değiştirmesinden korkan Chou'lar acilen Wang Ch'ing isimli elçiyi 564 yılının sonunda göndererek onları ikna etmeye çalıştılar. Çünkü kendileri rakipleri ile anlaşma yapmış olmalarından Gök Türklerin tepki göstereceğini düşünmüşlerdi. Arkasından da dört eyaletin valisi ile imparatorluk sarayından 120 kişilik bir heyeti 565 yılının ikinci ayında yola çıkardılar. Onların bu kendini affettirme çalışmalarına rağmen, Gök Türkler artık onlara güvenmiyorlardı. Bu yüzden kendileri de Ch'i'lerle yakınlaşmaya başladılar ve onlara elçi gönderip kendi ülkelerinde yetişen mallardan sundular[36].

Ötüken'de Doğal Felaketin Kağana Karar Değiştirtmesi

Bol miktarda hediyeler ve çok sayıda elçilerle itibar görmesine rağmen Mukan 568 yılına kadar kızını göndermeye yanaşmadığı gibi, Chou'ların düşmanı Ch'i'lerle iyi ilişkileri sürdürdü. Aslında kağan, her iki Çin devleti üzerine de gerekli baskıyı

33 PCS 7, s. 92; TCTC 169 s. 5238; CS 33, s. 5238.
34 CS 50, s. 911; CS 19, s. 575.
35 PCS 7, s. 93; TCTC 19, s. 5243.
36 PCS 7, s. 93; TCTC 169, s. 5243-5249,524; CS 50, s. 911; PCS 8, s. 99-100; TFYK 961, 16a.

kurmuştu. Hediye adı altında alınan yıllık vergiler aşırı miktardaydı ve kendi ülkesine akıyordu. Ortaya çıkan yeni durumun sürmesi kendi çıkarlarına uygundu. Ancak, beklenmedik bir şekilde patlak veren doğal felaket Mukan Kağan'ın fikrini değiştirmesine sebep oldu. Bu yılda Chou'ların elçileriyle bir görüşme esnasında havanın aniden değişip rüzgâr çıkması, arkasından on gün süren kar fırtınasının patlaması neticesinde çadırların hepsi yıkıldı. Neticede halk ağır zarar görmüştü. Yaşanan felaket dolayısıyla Tanrı'nın verdiği sözü tutmadığı için kendisini cezalandırdığını zanneden Mukan Kağan kızının gelin olarak gönderilmesini kabul etti. Gerekli hazırlıklar tamamlandıktan sonra A-shih-na prensesi, Çin'deki Chou hanedanına gelin olarak gönderildi. Adı geçen prenses Çin'de imparatoriçelerin yükselebildiği bütün makamlara yükseldikten sonra 582 yılında hastalıktan öldü[37].

Çin'de Türk Kolonisi

Yaptığı faaliyetler ile ekonomik olarak istediği seviyeye yükselen Mukan, ayrıca bin kadar Gök Türk'ü yapılan anlaşma uyarınca Chou başkentine göndermişti. Bunlar Çin başkentinde çok rahat bir şekilde yaşıyorlardı. Daha doğrusu, söz konusu bin kişi Gök Türklerin Çin başkentinde askerî üssü gibiydi. Yine, onun Chou üzerindeki gücünü gösteren bir başka emare de, yıllık yüz bin top miktarındaki verginin kendi ülkesine teslim edilmesidir. Ülkesini Orta Asya'nın ve zamanının dünyasının en büyük gücü hâline getiren Mukan 572 yılında hastalıktan öldü.

Kağanlığı boyunca üstün gayretleri sonucunda yaptığı derin siyasi etkiden dolayı Mukan şahsiyeti hakkında kaynaklarda en çok bilgi verilen hükümdardır. Özellikle zeki, bilgili, sert tabiatlı olduğu belirtildiği gibi, askerî mücadelelerde çok haşin olduğu vurgulanmıştır. Yüzünün genişliği 30 cm.den fazla, gözleri donuk cam gibi (gri), yüzünün rengi çok kızıldı. Olağanüstü cesur olduğu bildirilen Mukan, askerî taktikleri çok iyi biliyordu. Neticede onun bu üstün vasıflarından komşu devletlerin hepsi çok korkmuştu. Kuzey Çin'deki her iki devleti kendine bağlayan Mukan'a Orta Asya'daki bütün kavim ve devletler bağlanmıştı.

37 CS 9, TCTC 170, s. 5273.

Bunun sonucunda tarihî İpek Yolu Gök Türk ülkesinde huzura kavuşmuş, Uzak Doğu ile Orta Doğu arasında bağlantı çok sağlam bir düzeye çıkmıştı[38].

Burada özellikle vurgulanması gereken, Kerulen Nehri'nden Ural Dağlarına kadar yayılmış hâlde yaşayan, Töles adlı bütün Türk boylarının bir birlik hâlinde Mukan'a bağlanmalarıdır. Diğer taraftan Orta Asya'da ticareti elinde bulunduran Soğdluların himaye edilmesi ülkedeki ticari canlılığı sağlayan bir başka sebepti.

Uluğ Kağan Unvanını Alan Taspar

Mukan, ölmeden önce oğlu Ta-lo-pien'in yerine kardeşi Taspar'ı (T'a-po) tahta vasiyet etti. Her bakımdan kuvvetli bir devletin başına geçen Taspar hakkında kaynaklardaki ilk kayıt "*Çin'i zora sokan, sıkıştıran*" şeklindedir[39]. Gök Türk Kağanlığı'ndaki taht değişikliğini yakından takip eden Kuzey Çin'deki iki devlet de yeni kağanla dostluk ilişkileri kurmaya çalıştılar. Chou Devleti işlenmiş ve ham ipekli kumaşlardan yüz bin top ipek sunarken, Ch'iler de acele çok miktarda hediyeyi elçi ile göndermişlerdi. Taspar Kağan, ağabeyi Mukan gibi bu hâkim durumdan gayet iyi faydalandı. Artık güney komşularını tamamen hâkimiyeti altına aldığını düşünüyor ve bu sebepten etrafındakilere "*Benim güneydeki iki vefakâr oğlum niye gereksiz yere kavga ediyorlar?*" diyordu[40].

Bu arada Gök Türk ülkesi çok genişlediği için Taspar Kağan ülkenin doğu kısmında yeni bir teşkilatlanmaya gitti. Yeğenlerinden, ağabeyi Kara'nın oğlu She-tu'yu ülkenin doğu tarafına, kardeşi Ju-tan'ın oğlu Börü'yü batı tarafına küçük kağanlar olarak tayin etti. Böylece kendisi kağanlar kağanı seviyesine yükseldi. Zaten, Tanrı Dağlarında oturan amcası İstemi Yabgu, 552 yılında devletin kuruluşundan itibaren Batı Türkistan'ı idare ediyordu. Çok geniş bir sahaya yayılmış olan devleti daha iyi yönetebilmek maksadıyla böyle bir yolu seçen Taspar'ın ordusu yüz binlerle ifade ediliyordu.

---

38 TT 197, 1068 a; CS 50, s. 909; WHTK 343, 1687b; TFYK 997, 2a ; TCTC 165, s. 5097.

39 CS 50, s. 911.

40 CS 50, a.y.; TT 197, 1068c; WHTK 343, 2687c; TCTC 171, s. 5314.

Taspar Kağan, son derece kuvvetli ve gelişmiş devletin dış politikasında değişiklik yaparak daha önceki Chou'ları desteklemekten vazgeçip Ch'i'lere yöneldi. Aslında ülke menfaatleri açısından bu doğruydu. Fakat kağanın anlaşılmaz bir şekilde Budizme meyletmesi ülkenin durumunu değiştirdi. Önce Ch'i'lerle elçi teatisine başladıktan sonra onların prensesleri ile evlenme teklifinde bulundu. Bu arada ülkesinin Çin gibi *bayındır* olacağı düşüncesiyle bir Budist pagodası yaptırttı ve Nirvana Sutra gibi, adı geçen dinin kutsal kitaplarını Türkçeye çevirttirdi (575 yılı)[41].

Gök Türklerle iyi münasebet tesis etmiş olsalar da Ch'i'ler Chou'lar karşısında yine de tutunamadılar. 577 yılında onlar tarafından yıkılınca, topraklarını kaybettiler[42]. Onların prenslerinden Kao Chao-i kaçıp Gök Türklere sığındı. Taspar onu destekleyip koruduğu gibi, Chou'lara da çeşitli baskınlarda bulundu. Fakat, Gök Türklerden askerî yardım almasına rağmen adı geçen Ch'i'li prens başarılı olamadı. Buna rağmen Gök Türk akınları Chou'ların bütün sınırlarını darmadağın ediyordu. Ancak, Ch'i'lerin tahtlarını tekrar ele geçirmelerinden ümidi kesen Taspar Chou'larla müttefik olup onların prensesleriyle evlendi. Arkasından Kao Chao-i ve adamlarını onlara teslim etti[43].

Yanlış Vasiyet ve Milletten Uzaklaşma

Böylesine büyük bir devletin tahtında on sene oturan Taspar 581 yılının sonlarına doğru hastalandı. Bir süre hasta yattıktan sonra öldü. Ölmeden önce bir hata daha yaptı. Kendi oğlu yerine tahta ağabeyi Mukan'ın oğlu Ta-lo-pien'in geçmesini vasiyet etti[44]. Kuvvetli bir devletin başına geçmesine rağmen Taspar Kağan, Türk milletinin karakterine hiç uymayan Budizm dinine meyletmişti. Aslında devrinde Orta Asya'nın en büyük

41 TT 197, 1068b; WHTK 343, 2687c.
42 PCS 8, s. 106, 107; TCTC 171, s. 5332; CS 51, s. 85; TFYK 969, 16a; SS84, s. 1865; PS 99, s. 3290; WHTK 343, 2687c; TFYK 996, 5a A. Von Gabain, "Budhistche Türkenmission", *Asiatica*, Leipzig 1956, s. 196.
43 W. Eberhard, *Çin Tarihi*, s. 175.
44 TCTC 173, s. 5375; PCS 12, s. 157; PCS 41, s. 548; CS 6, 50, s. 912; CS 7, s. 117, 418; SS 51 s. 1329, 174, s. 5414; WHTK 343, 2687c; SS 39, s. 1159-1160.

devletinin Budizm sayesinde kazanabileceği bir şey yoktu. Ch'i Devleti yıkılınca Chou'lar tarafından kendisine sığınan prensten yeteri kadar faydalanamadı. Bunların üstüne, Gök Türk devlet geleneğine uymayan, ağabeyinin dahi veliaht göstermediği, annesi Türk olmayan Ta-lo-pien'i tahta vasiyet ederek devletin temelden sarsılmasına yol açacaktı.

Onun ölümü akabinde devletin ileri gelenleri vasiyeti doğrultusunda Ta-lo-pien'i tahta geçirmek istediler. Ancak, millet onu kağan olarak kabul etmeyip Taspar'ın oğlu An-lo'nun kağan yapılmasında ısrar etti. Devlet meclisinde tartışmalardan sonra Kara Kağan'ın oğlu She-t'u devlet meclisine gelerek "Ta-lo-pien'in layıkıyla kağanlık yapamayacağını, An-lo'nun ise daha uygun olacağını" söyleyerek An-lo'nun tahta çıkmasını sağladı. Fakat, An-lo ülkede tam kontrolü tesis edemediği gibi, Ta-lo-pien tarafından sürekli rahatsız ediliyordu. Ülkede asayiş sağlanmayınca devlet meclisi yeniden toplandı. Cesur ve kahraman bir kişiliğe sahip She-t'u'nun tahta uygun olduğuna karar verilince, Işbara unvanıyla kağan oldu (581). Tam unvanı "İl Külüg Şad Baga Işbara Kağan" idi.

Kağan olamayan An-lo hiç itiraz etmeden durumu kabullendi. Sonra Tola Irmağı civarına giderek orada "ikinci kağan" olarak yaşamaya başladı. Tahta oturamayan bir diğer kişi Ta-lo-pien ise kuzey taraflarına çekildi. O küsmüştü; kendi kendine "Apa (A-p'o) Kağan" unvanını aldı. Sürekli elçi göndererek Işbara Kağan'ı "her ikisi de kağan oğlu olduğu hâlde kendisinin tahtsız kaldığını" ifadeyle rahatsız ediyordu[45]. Ayrıca tek başına hareket edip Çin'e elçi göndererek bağımsız hareket etmeye kalkışıyordu.

İstemi Yabgu ve Batı tarafı

I. Gök Türk Kağanlığı 582 yılında doğu ve batı olmak üzere ikiye ayrılana kadar bir bütün hâlinde yönetilmiştir. Kore'den Karadeniz kuzeyine kadar çok uzun ve geniş alanlara hâkim olmuştur. İstemi Yabgu doğuya yani Ötüken'i merkez edinerek hüküm süren kağanlara bağlı olarak Orta Asya'nın yarısını ve Kuzey Afganistan'ı topraklarına katarak hüküm sürmüştür. Batı

45 SS 84, s. 1865; PS 99, s. 3290; TCTC 175, s. 5449; TFYK 967, 8a, b, 9a.

Gök Türk Kağanlığı'nın topraklarının Doğu Gök Türk Kağanlığı topraklarından daha geniş alanlara yayıldığı kabul edilmelidir.

552 yılında Juan-juanları ortadan kaldırmak suretiyle Gök Türk Kağanlığı'nı kuran Bumın Kağan ülkenin batı kısımlarının idaresini kardeşi İstemi'ye vermişti[46]. İstemi de yabgu unvanıyla 552-576 yılları arasında devletin batı kanadını doğudaki "büyük kağan"a bağlı olarak idare etti. Bu arada İstemi'nin taşıdığı yabgu unvanı çok önemlidir. Batı Gök Türklerinin tarih sahnesine karışmasından sonra dahi kullanılmaya devam etmiştir. Oğuz Yabgu Devleti'nde hükümdarlık karşılığı kullanıldığı gibi Selçuklu Devleti'nin ilk yönetici liderleri aynı unvanı taşımışlardır. Bir bütünün parçası olmasından dolayı, İstemi Yabgu ve oğlu Tardu'nun 582 yılında resmen ikiye ayrılana kadar olan faaliyetlerini I. Gök Türk Kağanlığı içinde değerlendirmek çok doğrudur. Kaynakların ifadesine göre bugünkü Doğu Türkistan'ın doğu ucunda bulunan Hami şehrinden Karadeniz'e kadar uzanan geniş saha İstemi Yabgu'nun idaresine bağlıydı. Yazlık ve kışlık olmak üzere iki merkezi vardı. Güney merkezi şimdiki Karaşar (Yen-ch'i) şehrinden kuzeye yedi günlük mesafede bulunyordu[47].

Görüldüğü gibi, çok geniş bir sahaya hâkim olan İstemi Yabgu, ağabeyi Bumın ve onun oğullarının doğuda devletin sınırlarını genişlettiği sırada, batı bölgelerinde büyük çapta fütuhat hareketine girişmişti. İlk önce Altay Dağlarının batısından başlayarak Hazar Denizi'ne kadar uzanan sahada dağınık vaziyette yaşayan[48] Töles ve On Ogur boylarını itaati altına aldı. Soğdlularla meskûn olduğu bilinen Batı Türkistan şehirlerinin çoğunun İstemi Yabgu'nun eline geçmesiyle Çin'den Akdeniz'e ulaşan İpek Yolu'na Gök Türkler hâkim oldular. Ancak bu sırada Türk asıllı bir başka devletle de komşu hâline gelinmişti.

---

46 İstemi'nin adı Çin kaynaklarında Shih-tien-mi ve Se-ti-mi olmak üzere sadece HTS 215B Batı Gök. Böl. s. 6055'te kaydedilmiştir. Orhon Yazıtlarında ise iki yerde Kül Tegin doğu cephesi, satır 1 ve Bilge Kağan doğu cephesi satır 3'te zikredilmiştir. Bizans kaynaklarında Stembis Kağan, Sizabulos, Dizabulos: İslam kaynaklarında ise Sincibu gibi isimlerle bildirilmektedir. Ayrıca bkz. Gy. Moravcsik, *Byzantino-Turcica*, II, s.254, Chavannes, *Documents*, s. 38.

47 TT 199, 1077a; HTS 215B, s. 6055.

48 SS 84, s. 1879; PS 99, s. 3303.

Kaynaklarda Akhun ve Eftalit (Çince, Ye-ta) adıyla zikredilen söz konusu devlet MS 350 yılından beri Kuzey Afganistan ve Maveraünnehir havalisinde hüküm sürüyor, İpek Yolu ticaretini elinde bulunduruyordu[49].

Gök Türklerin kısa zamanda rakip olarak ortaya çıkması her iki Türk devletini hâkimiyet konusunda birbirleriyle mücadeleye sürükledi. Akhun Devleti, 556 yılında İstemi Yabgu kumandasındaki Gök Türk ordularının baskınlarına maruz kaldı. Gök Türk ordularının baskınlarına uğrayan Akhunlar, daha önce 545 yılında münasebet tesis ettikleri, Çin'deki Batı Wei imparatoruna 555 ve 558 yıllarında da elçilik heyeti göndermişlerdi. Çin'e giden son iki elçilik heyetinin İstemi'nin baskısına karşı yardım istemek maksadında olduklarını söylemek mümkündür. Ancak çok geçmeden Mukan'ın idaresindeki kuvvetler tarafından mağlup edilen Akhun Devleti 557 yılında yıkıldı. Çin kaynaklarının adını Mukan olarak verdiği Gök Türk orduları kumandanının yanında İstemi'nin de olması kuvvetle muhtemeldir. Aslında Mukan Kağan'ın batıya doğru sefere gittiği konusunda kendisiyle ilgili metinlerde belge ve bilgi yoktur. Mukan Kağan'ın sefere katılmaması, sadece İstemi Yabgu'nun orduya kumanda etmesi ihtimali daha doğrudur. Ancak, büyük kağan Mukan olduğuna göre onun üst yönetiminde gerçekleştirilmiş kabul edilmesi de yanlış değildir.

Bundan önce siyasi platformda da faaliyetlere girişen İstemi, Sasanî Şehinşahı Anuşirvan ile anlaşıp kızını İran hükümdarına verdi ve evlilik ittifakı kurdu. İstemi'nin kızının adı İslam kaynaklarında (Taberî, Mesudî, vb.) Fakim olarak geçmektedir. Bu kız Sasanî imparatoriçesi olmuştu[50]. Neticede Gök Türk orduları kuzeydoğudan saldırırken, Sasanî kuvvetleri de batıdan hücuma geçerek, Akhun Devleti'ni kolayca yıktılar[51]. Yıkılan Akhun Devleti'nin toprakları Ceyhun Nehri sınır olmak üzere, Gök Türkler ve Sasanîler arasında paylaşıldı[52]. Neticede, Maveraünnehir, Fergana'nın bir kısmı, Kaşgar, Hoten ve Batı Türkistan'ın önemli

49 B. Ögel, İlk Töles Boyları, *Belleten* 48, 1948, s. 826-829; W. Samolin, "Hsiung-nu, Hun, Turk,", *CAJ*, III, 2, 1956, s. 48 vd.
50 CS 50 Ye-ta böl., s. 918.
51 Bu konuda bkz. Chavannes, s. 242-266; P. Aalto, İranian Contacs of the Turks in Pre-Islamic Times, *Studia Turcica*, Budapest, 1971, s. 33.
52 L. Rasony, *Tarihte Türklük*, Ankara 1988, s. 96.

şehirleri Gök Türk Devleti'ne bağlandı. Dolayısıyla, meşhur İpek Yolu ve bu yolda ticaret yapan Soğdlular İstemi Yabgu'nun eline geçmişti. Burada dikkate değer bir sonuç da Asya Hun İmparatorluğu zamanında olduğu gibi İpek Yolu üzerinde bulunan şehir devletçiklerinden alınan vergi sayesinde elde edilen büyük ekonomik zenginliktir.

Akhunların ortadan kalkmasıyla Gök Türk Devleti batıda tam anlamıyla Sasanî İmparatorluğu'yla sınır olurken, aynı zamanda siyasi olarak çağının dünyasının iki büyük devleti Bizans ve Sasanîlerle temasa geçmiş, onlarla bir seviyeye yükselmişti. Gök Türklerin üstünlüğünü kabul etmiş olmalılar ki, bundan sonra Sasanî hükümdarı Anuşirvan Batı Gök Türklerine vergi vermeye başlamıştı. Bununla birlikte yeni siyasi gelişmeler baş gösterdi. Sasanî İmparatorluğu Maveraünnehir ticaret yolunu tamamen eline geçirmek istiyordu. Yeni bir politikayı uygulama safhasına koydu. Bu sebeple ülkesinden Akdeniz ve Bizans limanlarına yapılan ipek ticaretini durdurdu. Böylece, Gök Türklere bağlanmış olan tüccar Soğd kavmini ekonomik zorluklara sokacak, hem de Gök Türkleri ipek transit vergisinden mahrum edecekti. Ayrıca, İstemi Yabgu'nun gönderdiği elçileri hile ile öldürttü. Bu esnada batıda askerî harekata devam eden İstemi, sınırlarını Hazar Denizi'ne kadar ulaştırmayı başardı[53].

İstanbul'a Orta Asya'dan İlk Gök Türk Elçisi

Daha önce gönderilmiş iki elçilik heyetine de iyi davranmayan Anuşirvan birinci heyetin getirdiği ipekleri hemen satın alıp elçilerin gözü önünde yakmış, elçiler geri dönmüş, ikinci elçilik heyetini de gizlice zehirleterek öldürmüş, İran sıcağına dayanamadıkları için kendileri öldükleri yalanını yaymıştı. İstemi Yabgu, bu yalana inanmamış olmasına rağmen yine de Sasanîlerle münasebetlerini hemen kesmedi. Soğdlu Maniakh'ın tavsiyesine uyarak yeni bir müttefik arama yoluna gitti. 567 yılında adı geçen Soğdlu başkanlığında bir heyeti Hazar Denizi'nin kuzeyi, Kafkasya üzerinden Bizans'ın başkenti İstanbul'a gönderdi. Eskiden beri Sasanîlerle Bizans'ın arasının iyi olmadığını Soğdlular biliyorlardı.

53 Kafesoğlu *Türk Milli Kültürü*, s. 94.

Kurulacak Bizans - Gök Türk ittifakı neticesinde Sasanîler zor durumda kalabilirlerdi. Gök Türk elçileri ellerinde bir Türkçe (İskitçe) mektupla vardıkları İstanbul'da çok iyi karşılandılar.

Bizans'a ilk defa bilinmeyen bir ülkeden elçi geliyordu. Elçiler yanlarında çok kıymetli hediyeler de getirmişlerdi. İstemi'nin gönderdiği mektup, İmparator II. Justinos'a okundu. Tarihte Orta Asya'dan Bizans'a gönderilen bu ilk elçilik heyetinin başarısı, İmparator Justinos'un hemen cevap verme ihtiyacı duymasından gayet iyi anlaşılmaktadır. 569 Ağustos'u başında bir Bizans elçilik heyeti ittifak anlaşması yapmak üzere Gök Türk ülkesine doğru yola çıktı[54]. Bizans elçilik heyetinin başında Zemerkos bulunuyordu. Türk elçileriyle beraber hareket eden Bizanslılar Karadeniz, Kafkaslar, Hazar Denizi ve Aral Gölü arasından, Talas Nehri boyundan geçerek, Tanrı Dağları silsilesindeki Ak-dağ'da (Bizans Ek-tağ, Türkçe Altın Dağ ve Çince Pai-shan)[55] bulunan İstemi Yabgu ile Bizans arasında Sasanîlere karşı sağlam bir ittifak anlaşması yaptılar. Hatta bu sırada İstemi'nin yanına gelen bir Sasanî elçisine yüz gösterilmemişti. Yani Sasanîlere açıkça tavır alınmıştı. Bizans elçisinin dönüşünde yazdığı hatıraları Gök Türk hayatı hakkında zengin bilgiler ihtiva etmektedir[56].

İstemi Yabgu yeni müttefik arayışında başarılı olmuştu. Onun başarıya ulaşan hamleleri sayesinde o devrin iki büyük gücünün birbirine düşman olması gerçekleşti. Nitekim hedefine ulaşan İstemi'nin dış politika uygulamaları sonucunda Bizans-Sasanî savaşları 571 yılında başladı. Bu arada batıya doğru Gök Türk ilerleyişi devam ediyordu; Kafkasların kuzeyindeki Kuban Irmağı havzası, sonra Azerbaycan Gök Türklerin eline geçti[57]. Aradan zaman geçince Gök Türklerle Bizans İmparatorluğu'nun da arası açıldı. Ancak Bizanslıların yaptıkları ittifaka uygun hareket etmemeleri üzerine ilerleme durdu. Bizanslıların anlaşmayı bozan bu davranışları 576 yılında İstemi'nin ölümü sıralarında İmparator II. Tiberius tarafından gönderilen elçi

54 Chavannes, s. 234; Grignaschi, s. 235.
55 Moravcsik, II, s. 237; Grignaschi, s. 236.
56 Chavannes, s. 233-238.
57 H. W. Haussig, Theophyloktas Excurs Über die Skytischen Völker, *Byzantion*, XIII, 1954, s. 375 vd.

Valentinos'u Aral Gölü havalisinde karşılayan Türk-Şad tarafından suçlanmasından anlıyoruz[58]. Aslında elçilik heyeti daha evvel yapılmış olan askerî ittifakın yenilenmesi için gönderilmişti.

Bizans elçisi, Türk-Şad'a (Turksanthos) aşırı nezaket göstermişti ancak, şad, Bizanslıların yalancılığını ve imparator ile aynı ip üzerinde oynadıklarını dile getirerek, "*on diliniz var ama hileniz birdir*" diyerek on parmağını ağzına soktu. Sonra, "*kendilerinden kaçan Avarları (Varhonitalar) kabul ettiklerini ve Pannonia'ya yerleştirdiklerini, şimdi nasıl olur da ittifaktan bahsettiğini, Avarların eninde sonunda atlarının altında çiğneneceklerini*" belirtti. Türk-Şad ayrıca, Gök Türk elçilerinin neden Kafkasya'nın güç ve tehlikeli yollarından götürüldüklerini, kendilerinin aslında Dinyeper, Tuna ve Meriç nehirlerinin nerelerden aktıklarını bildiklerini açıkladı. Alan ve Utigurların (Oguz Ogur) Gök Türkler tarafından itaat altına alınışını Bizanslıların göz önüne getirmelerini ve doğudan batıya bütün kavimlerin efendilerinin Gök Türkler olduğunu iyice bilmeleri gerektiğini söyledi.

Bundan başka, Bizans elçileri Gök Türkleri en büyük yasları sırasında rahatsız etmişlerdi. Çünkü o sırada İstemi Yabgu ölmüştü ve matemi tutuluyordu. Üstelik yas törenine uymayıp yüzlerini bıçakla kesmemişlerdi. Türk-Şad'ın tepkisini daha fazla çekmemek için elçiler bütün bu hakaretlere razı oldular.

Yas töreni bittikten sonra da Türk-Şad'ın Bizans elçilerine tehditleri devam etti. Kırım'da Kerç (Bosforos) Kalesi'nin fethedileceğini söyledi. Türk-Şad'ı kızdıran bir başka olay da Azerbaycan'da Türk ilerleyişini durdurmak için Sabar Türkleri kütlelerinin Bizans tarafından ortadan kaldırılmasıdır. Bundan sonra Bizans elçisi Ak-Dağ'da bulunan Tardu'nun yanına gitti. Dönerlerken, yine Türk-Şad'ın kumandanlarından Bukan (Bukhanus, Bohan), Kırım'daki Bizanslılara ait Kerç Kalesi'ni zapt etti. Bu, Gök Türklerin batıda ulaştığı en son noktadır.

İstemi'nin ölümünden sonra yerine oğlu Tardu geçmiştir. Onun hakkındaki sarih bilgileri ancak, 581 yılından sonra bulabiliyoruz.

---

58 Ligeti, *Bilinmeyen İç Asya*, Ankara 1972, s. 70-71, 73; Kafesoğlu, s. 96, 97; Grousset, s. 97; Chavannes, s. 226 vd.

Bir Casusun Çılgın Faaliyetleri

Tekrar kağanlığın doğudaki merkezine dönelim. Taspar Kağan'ın yanlış vasiyeti üzerine başlayan tartışmalar, Işbara'nın tahta oturması ile son bulmuştu. Çünkü toplum tarafından aşırı saygı görüyordu. Cesareti ve kahramanlığı sayesinde halkın sevgisine mazhar olduğu kaynaklarda açıkça belirtilir.

Nihayet bir sürü tartışmadan sonra kağanlık makamına oturan Işbara, adı gibi cesur bir şahsiyete sahip olduğu için devlete bağlı bütün boyların kalbini kazanmıştı. Doğu sınırları dışındaki Moğol kabileleri dahi ona itaat etmişlerdi. Aynı Işbara Çin'e elçi göndererek iyi ilişkiler geliştirmek konusunda niyetini gösteriyordu[59].

Bu arada Gök Türk - Çin ilişkilerinde Ch'ang Sun-sheng isimli bir diplomat ön plana çıkmaya başlamıştı. Aslında bu kişi 580 yılında Ch'ien-chin Prenses'in gelin getirilmesi sırasında refakat eden heyetle birlikte gelmişti. Işbara, gelen heyete önce çok mağrur davranmıştı. Ancak bir şekilde Ch'ang Sun-sheng'ın iyi nişancı olduğu kendisine duyuruldu. Bunu öğrenince kendisine özel ilgi göstermişti Üstelik onu alıkoyarak geri göndermemiş, birlikte avlara çıkmıştı. Onun olağanüstü nişancılığına hayran kalan Işbara daha fazla yakınlaşarak dost oldu. Hatta nişancılık tekniğinin kendi adamlarına öğretilmesini emretti.

Çinli elçinin başta Işbara olmak üzere Gök Türk Devleti'nin ileri gelenleriyle yakınlaşması ileride tam bir felakete yol açacaktı. Çünkü devletin yönetim kademesini yakından tanıyan Ch'ang Sun-sheng, onların arasındaki bütün ilişkilere vâkıf oldu. Kimin kimi sevdiği ya da içten içe kin besleyip kıskandığı gibi konuları açıkça fark etti. Mesela, ilk öğrendiği şey Işbara'nın, kardeşi Ch'u-lo-hou'yu halk tarafından çok sevildiği için kıskanması idi. Yanı sıra Çinli elçi çıkılan av seyahatleri dolayısıyla Gök Türk ülkesinin dağlarını, derelerini, avlarını, boylarının sayısını, askerlerinin miktarını tek tek öğrenmiş, kaynağın ifadesine göre bilmediği, duymadığı kalmamıştı. Ülkesine döndükten sonra derhâl bir rapor hazırlayıp tüm öğrendiklerini imparatoruna bildirdi[60].

---

59 SS 1, s. 15; SS 84, s. 1882.

60 SS 51, s. 1330-1331; TCTC 175, s. 5450-5451.

İmparator okuduklarından çok etkilendi. Hemen saraya çağırtıp bizzat ağzından dinledi. Ch'ang Sun-sheng Gök Türkleri o kadar iyi tanımıştı ki, sanki avucunun içinde imiş gibi gösteriyordu. Neticede imparator onun hazırladığı stratejilere göre Gök Türklere karşı politika uygulamaya karar verdi.

Hazırlanan Stratejinin Esası

Elçi Ch'ang Sun-sheng topladığı bilgileri dikkatlice inceden inceye değerlendirerek bir Gök Türkleri bölme ve zayıflatma planı hazırladı. Planın esası şöyle açıklanabilir:

1- Öncelikle özellikle Gök Türk Devleti Kağanı Işbara'ya karşı bir kalkışma başlatılmalıydı.

2- Bunun için çekemezlik duyguları harekete geçirilmeliydi.

3- Önce batı tarafının idarecisi Tardu ile temas kurmanın yolları aranmalıydı.

4- Diğer yandan da kağanın kardeşi Ch'u-lo-hou ile gizlice anlaşılmalıydı.

5- Yine kağan olamadığı için küskün olan Ta-lo-pien (Apa, A-p'o) Işbara'nın en büyük düşmanıydı. Elçinin ifadesi ile, âdeta devleti kemiriyordu.

6- Neticede, kuvvetli olan Işbara'ya karşı, ülkesi içindeki muhalif kişileri kışkırtmak stratejinin esasını oluşturuyordu.

Kağanlığın İkiye Bölünmesi

Ch'ang Sun-sheng'ın işaret ettiği noktalardan işe başlayan İmparator Wen, o sırada Hami şehrinde bulunan Batı Gök Türklerinin idarecisi Tardu'ya Yüan Huei adlı bir elçiyi Gök Türklerde bağımsızlığın sembolü kurt başlı sancakla gönderdi[61]. Zaten devletin kağanı Işbara'ya karşı muhalif duygular besleyen Tardu, kurt başlı sancağı alır almaz bağımsızlığını ilan etti ve böylece Batı Gök Türk Kağanlığı ortaya çıktı. Tardu, Çin ile de diplomatik ilişkilere başladığında Suei imparatoru, onun elçisine daha fazla hürmet gösterdi[62].

61 SS 51, s. 1331; TCTC 175, s. 5451.
62 SS 84, s. 1865.

Stratejinin batı planı başarıyla uygulanmış hedefe ulaşılmıştı. Bunun sonrasında bizzat Ch'ang Sun-sheng gizlice Gök Türk Kağanlığı'nın doğusundaki tâbi Moğol asıllı kabileler Hsi, K'u-mo-hsi, Kıtanlara (Ch'i-tan'lar) gitti, onlara hediyeler sunarak Işbara Kağan'a karşı isyana teşvik etti. Uygulanan stratejinin üçüncü ayağı olarak, kağanın kardeşi Ch'u-lo-hou seçilmişti. Ona da gizlice adam gönderilip, Suei imparatorunun derin saygı ve selamları sunuldu; Çin'e bağlanması teklif edildi[63].

Işbara'nın Düzenlediği Büyük Saldırılar

Ülkesinde Çinlilerin uyguladığı bütün bu entrika faaliyetlerine rağmen Işbara kuvvetini ve kontrolünü hemen kaybetmedi. Bu arada Çin'de Chou hanedanı yıkılınca, o hanedana mensup kendi eşi Ch'ien-chin Prenses'in etkisinde kalarak, yeni kurulan ve 350 yıl sonra bütün Çin'i birleştirecek olan Suei hanedanına karşı büyük bir saldırıya geçti (582 yılı). Muhalif olmalarına rağmen Tardu, T'an-han, Ch'u-lo-hou ve Apa'nın kuvvetleri Işbara'nın başkumandanlığındaki orduya katılmıştı. Böylece Gök Türk ordusunun sayısı 400 bin süvariye ulaşmıştı. Ma-i, Liang, Lan gibi eyaletlerin askerî güçleri ilk etapta bozguna uğratıldı. Birçok savunma tedbiri almasına rağmen İmparator Wen, Gök Türk hücumlarını engelleyemiyordu. Mu-hsia, Shih-men Wu-wei, T'ien-shuei, An-ting, Shang-chün, Hun-hua gibi şehirler istila edildi. Çinli kumandanlar Gök Türk ordusu ile savaşmaya cesaret edemiyor, çeşitli bahanelerle geri kaçıyorlardı[64]. Gök Türk zaferleri birbirini takip eder ve Çin'in içlerinde yedi büyük merkez ele geçirilirken Tardu ihanet etti. Kendisine bağlı birlikleri alarak savaş meydanından çekildi ve ülkesine döndü[65].

Bu saldırılar karşısında çaresiz kalan Çin imparatoru ordusunun ve kumandanlarının moralini yükseltmek için uzun bir ferman yayınladı. Fermanda Gök Türklerin neden başarılı oldukları analiz ediliyor ve karşılığında alınması gereken önlemler vurgulanıyordu. Bu söz konusu fermandan sonra Çinli kumandanlara

---

63 CS 51, s. 1330-1331; TCTC 175 a.y.

64 TCTC 175, s. 5462; TT 197, 1068 c; WHTK 343, 2688a; SS 84, s. 1866-1867; PS 99, s. 3291-3292; SS 40, s. 1174; SS 53, s. 1350.

65 TCTC 175, s. 5459; SS 51, s. 1331.

büyük bir cesaret geldi ve Gök Türklere karşı bazı ufak savaşları kazanmaya başladılar. Yine de büyük bir zafer elde edememişlerdi. Zaten kazandıkları başarılar daha çok Gök Türklerin artık savaşı dikkate almamalarından kaynaklanıyordu. Sürekli zaferlerden gaflete düşmüşlerdi[66].

Kıtlığın Getirdiği Çaresizlik

Gök Türkler hiç beklemedikleri anda büyük bir felaketle karşı karşıya kaldılar. Çıkan kıtlıktan dolayı orduda yiyecek bulunamadığı için kemik tozu yemek zorunda kalmışlardı. Uğradıkları kıtlık afeti yetmemiş gibi arkasından büyük bir salgın hastalık baş gösterdi ve askerlerin önemli bir kısmı öldü. Işbara Kağan bunlarla uğraşırken, Çinliler harekete geçtiler, bazı Gök Türk ordularını yendiler. Hatta Apa Kağan'ı Işbara'ya karşı isyan için tahrik ettiler. O da Işbara'dan ayrıldı. Ona Tardu örnek gösterilmişti. Buna rağmen Işbara, Apa'nın kendisinden kopmasına müsaade etmek istemiyordu. Hızla onun üzerine yürünüp mağlup edildi. Fakat Apa kaçıp Tardu'ya sığınmayı başardı. Tardu'nun desteğiyle yüz bin kişilik bir ordu toplayan Apa yeniden Işbara ile çarpıştı ise de yenilmekten kurtulamadı.

Dış Tahriklerin Sonucu İç Savaşların Patlak Vermesi

Işbara'ya karşı isyan edenler arasına T'an-han Kağan da katıldı. Onu da bozguna uğratan Işbara, Tardu'nun yanına kaçmasına engel olamadı. Hatta kendi kardeşi Ti-chin-ch'a dahi başkaldırmıştı. Kendisine bağlı boylarla Apa Kağan'a itaat edip askerî gücünü onun ordusuyla birleştirdi.

Apa ile birleşen Işbara muhalifleri Tardu'nun Çin ile ilişkisini örnek alıp harekete geçerek elçi gönderip Işbara Kağan'a karşı yardım istedi. Ancak Çin İmparatoru Wen onlara yardım etmeyi düşünmedi. Çünkü Işbara'nın ortadan kalkması durumunda ortaya daha büyük bir kuvvet çıkarsa Çin için daha tehlikeli olabilirdi. Dolayısıyla Gök Türk ülkesinde karışık durumun devamını tercih etti[67]. Gök Türk ülkesi bu denli karışmasına rağmen Çin'e

66 SS 84, S. 1868; PS 99, s. 3292; TCTC 175, a.y.; SS 54, 1224.
67 SS 84, 1868; PS 99, s. 3193; TCTC 175, s. 5465.

akınlar ihmal edilmiyordu. Mesela, 583 Ağustos'unda You eyaleti Gök Türkler tarafından ele geçirildi. Çinli kumandan Li Suei ağır bir bozguna uğramış, kendisi oklanarak öldürülmüştü[68]. Neticede Gök Türkler ülkelerinin içinde çok ağır bir kıtlık ve iç savaşla uğraşmalarına rağmen Çin'e büyük bir darbe vurmuşlardı.

Olaylar bu şekilde devam ederken 584 yılına gelindiğinde iç karışıklıklar ve kıtlık sebebiyle Gök Türk askerlerinin sayıca hızla azaldıkları görülüyordu. Özellikle devlete bağlı boylar birer birer ayrılıyorlardı. Su-ni boyu on binden fazla insanla Çin'e gidip Suei İmparatorluğu'na bağlandı. Diğer taraftan Tardu, Işbara'ya karşı onun muhaliflerini destekliyordu.

Çin'in Üstünlüğünü Kabul Ediş

Gök Türk Devleti'nin hükümdarı Işbara yıllar süren iç savaşlardan yorulmuştu. Önce Tardu ihanet etmiş, arkasından yeğeni Jan-kan Çinliler adına casusluk yapmıştı. Diğer taraftan Apa, T'an-haṇ, Ti-chin-ch'a karşısına geçmişlerdi. Dolayısıyla uzun süren savaşlar Işbara'yı yıldırdı. Hanımı 584 yılının sonunda Çin'e elçi göndererek İmparator Wen'a kendine Suei hanedanının soyadının verilmesini teklif etti. Çünkü Ch'ien-chin Prenses aslında Chou hanedanının kızıydı. Dolayısıyla, iki hanedan akrabalık yoluyla müttefik olacaklardı. İmparator hemen talebi kabul etti ve prensesin unvanını Ta-i (Büyük Gönüllü) olarak değiştirdi. Arkasından bir elçi de Işbara yolladı ve bundan sonra Suei hanedanı soyadı alan hanımının, dolayısıyla imparatorun kızı sayıldığını, bu yüzden kendisinin imparatorun oğlu olduğunu bildirdi. Akraba olduklarını ve nesiller boyu dostluklarının devam edeceğini vurguladı. Suei imparatoru da mukabil elçi ile aynı duyguları paylaştığını açıkladı[69].

Neticede, Başbakan (büyük vezir) Yü Ch'ing-tse başkanlığındaki kalabalık Çin heyeti ve casus diplomat Ch'ang Sun-sheng Gök Türk merkezine vardı. Kağanın oturduğunu gören Çinli

---

68 SS 37, s. 1123; TCTC a.y.

69 TCTC 176 aynı yer; TFYK 978, 166; SS 84, 1868; PS 99, s. 3293; TFYK 978, 17a-b. S. Jachid, "Trade, Peace and War Between The Nomadic Altaic and Agricultural Chinese" *Pien cheng*, 1, 1970, s. 75.

heyetin başkanı ayağa kalkmasını istedi. Ancak Işbara atalarından beri kimsenin insanların önünde eğilmediğini söyledi. Araya giren Çinli hatun-prenses Ta-i (Chien-chin), kağanın kurt karakterli olduğunu ifade etti. Yine Ch'ang Sun-sheng, Gök Türklerin de, Çin'in de büyük ülke olduğunu ancak kağanın imparatorun oğlu olması sebebiyle ayağa kalkması gerektiğini bildirerek Işbara'yı ikna etti. Bunun üzerine imparatorun mektubunu eğilerek alan Işbara, başına götürdü. Bu esnada yanındaki diğer devlet adamları kağanlarının düştüğü durumdan utanç duymuşlardı ki üzüntülerinden ağlıyorlardı. Daha da ileri giden Çinli heyetin başkanı Yü Ch'ing-tse, kağanı Çin imparatorunun vassalı olduğunu kabul ettiğini açıklamaya zorladı[70].

Işbara Kağan, içine düştüğü güç durumdan Çin'e yaklaşarak kurtulmaya çalışırken, ülkesi içindeki muhalifleri hızla güçleniyorlardı. T'an-han ve Ti-chin-ch'a'nın katılmasıyla Apa Kağan'ın gücü çığ gibi büyümüştü. Ötüken'e kadar uzanan sınırları batıda Altay Dağlarını aşmış, Kuca, Hami ve batı ülkelerinin Soğdları ile Töles boyları ona bağlanmıştı. Onların hızla kuvvetlenmesi Çin'in dikkatini çekti. 585 yılında Tardu da Işbara'ya saldırıp mağlup etti. Ancak, Çin'deki Suei hanedanının imparatoru Wen, güç durumda kalan Işbara'ya yardıma karar verdi. Onun yardımıyla Işbara, Apa Kağan ve müttefiklerini bozguna uğratıp kendi konumunu sağlamlaştırdı ve kaybettiği bütün eski yerleri geri aldı[71]. Karşılığında Işbara, Çin'e gönderdiği mektuplarla minnet duygularını belirtiyordu. Fakat 586 yılında Suei imparatoru, ona Çin saltanat devresi takvimini sunarak, biraz daha kendine bağladığını gösteriyordu. Bu arada doğuda kuvvetlenen Kıtanlarla Gök Türklerin savaşlarını Çinliler araya girerek önlediler.

Işbara Kağan, 587 yılının Mayıs ayında Çin'in kuzeyindeki Heng ve Tai eyaletlerinde ava çıktığında çok sayıda geyik vurmuştu. Bunların bir kısmını Suei imparatoruna sundu. Av bittikten sonra Tsu-ho adlı Çin garnizonunda dinlenirken hastalanan

---

70 SS 51, s. 1332; TCTC 175, s. 5466; SS 84, 1868; PS 99, s. 3293; TFYK 978, 17a-b ; SS 40, s. 1174; TCTC 176, s. 5482.

71 SS 84 s. 1875; PS 3299-3300; TCTC 176, s. 5482; TFYK 970, 2b.

Işbara bir ay hasta yattıktan sonra öldü. Onun ölümü üzerinde Suei imparatoru üç gün yas ilan ettiği gibi, beş bin top ipek sunuldu ve defin merasiminde kurban kesildi[72]. Kendilerine müttefik olan bir kağanın ölümü üzerine yas tutulması ilginç bir durumdur.

Alnından Vurulan Kağan

Işbara ölmeden önce kendinden evvel olageldiği üzere, oğlu yerine, yabguluk vazifesini ifa eden kardeşi Ch'u-lo-hou'yu tahta vasiyet etti. Bunu yaparken de kendi oğlu Yung-yü-lü'nün zayıf ve çekingen kişiliğini sebep göstermişti. Ch'u-lo-hou, Baga Kağan unvanıyla tahta çıktığında yeğeni hiç itiraz etmedi. Ancak yabguluk gibi önemli bir mevkiye yükseldi. Yeni kağan da hemen Çin'e elçi gönderip bağlılığını bildirdi. Arkasından 582 yılından beri devletin başına bela olan Apa Kağan'ın ortadan kaldırılması için destek istedi.

Apa Kağan yakalanınca, Çinlilerin devreye girmesi üzerine öldürülmeyip siyasi olarak varlığının devamı sağlandı. Apa Kağan'ın akıbeti konusunda Çin sarayında yapılan tartışmalar çok ilgi çekicidir. Baga Kağan her ne kadar dostları da olsa onun bir gün güçleneceğini değerlendirerek, Gök Türk ülkesinde her zaman bir hanedan üyesinin yedekte beklemesini uygun görüyorlardı. Baga Kağan Çin'e saldırıya geçerse Apa Kağan'a destek vererek yeni müttefik yaratırlar ve devleti yeniden zayıflatırlardı.

Baga Kağan 589 yılında batı yönünde, adını kaynakların bildirmediği bir ülke üzerine sefere çıktığında, alnından okla vurularak öldürüldü[73].

Kaynaklarda akıllı ve cesur kişiliği vurgulanan Baga (Ch'u-lo-hou) Kağan'ın fiziki görüntüsünün diğer kağanlardan farklı bir şekilde uzun yanaklı, sırtı kambur ve açık renk yüzlü olduğu kaydedilmiştir[74].

---

72 SS 84 a.y.; PS 99, a.y.

73 TCTC 176, s. 5490-5498; SS 84, 1870; SS 51, s. 1332; TT 197 1068c; PS 99, s. 3295.

74 TFYK 997, 2a; SS 84, a.y.; PS 99 a.y.

Çin'in Üstünlüğüne Son

Baga'nın beklenmedik bir şekilde ölümü üzerine Işbara'nın oğlu Yung-yü-lü devlet adamları tarafından kağan seçildi. Unvanı Tou-lan Kağan oldu. Tou-lan Kağan, saltanatının ilk yıllarında Çin'e yıllık vergi gönderiyordu.

Bu arada, 589 yılında Çin'de önemli bir olay gerçekleşmiş, 360 yıl sonra siyasi olarak birleşmişti. Bunu gerçekleştiren de Gök Türklerin komşusu Suei hanedanı idi. Güney Çin'deki Ch'en hanedanının ortadan kaldırılması sırasında Gök Türklerin yardım teklifi onların Çin'in iç bölgelerini öğrenecekleri tehlikesi dolayısıyla kabul edilmemişti[75]. Yeni bölgelerin zenginliğin farkına varırlar ve coğrafyayı tanırlarsa oralara yağma akınları düzenleyebilirlerdi. Ancak olaylar bununla bitmemiş mağlup Ch'en hanedanından kaçan bazı kişiler Gök Türklere sığınmıştı. Eski Chou hanedanının prensesi olan Ch'ien-chin (sonraki unvanı Ta-i) Suei hanedanından intikam almak için onlarla iş birliği yaptığı gibi, yine bir başka Çinli devlet adamı Yang Ch'in de onlara katıldı[76].

Aradan yıllar geçtikçe Tou-lan Kağan kuvvetlenmiş ve Çin'e vergi göndermeyi durdurmuştu (593). Bu onun, Suei İmparatorluğu'yla aynı seviyeye çıkmasının işareti sayılıyordu. Böylece Doğu Gök Türk - Suei mücadelesi yeniden başladı. Kendilerine karşı gizli ittifakı öğrenen Suei imparatoru, Ch'ang Sun-sheng'ı Tou-lan Kağan'a göndererek, muhaliflerinin ortadan kaldırılmasını teklif etti. Ancak Doğu Gök Türk kağanı muhaliflerle Suei'lerin aynı olduğunu söyleyerek Çinli elçiye yüz vermedi.

Bu arada Gök Türk akınları Suei topraklarına doğru yeniden başlamıştı. Fakat Çinli elçi Gök Türkleri iyi tanıyordu. Gizlice bir devlet meclisi üyesine (Toygun/Ta-kuan) rüşvet vererek gece prenses ve diğer muhalifleri toplantı hâlinde iken bastırttı. Daha önce Tou-lan gizli işlerin çevrildiğine inanmamıştı. Gizli işler açığa çıkınca diğer devlet adamları, bunlardan haberi olmadığı için kağanla alay ettiler. Tou-lan bundan sonra Çin'e elçi gönderip iyi ilişkiler kurmaya çalıştı. Ne var ki, Suei

75 TCTC 177, s. 5517.

76 TCTC 178, s. 5542; SS 84, s. 1871; PS 99, s. 3295-3296; SS 51, s. 1332.

imparatorunun, adı geçen prensesin öldürülmesi isteğini, dört güzel cariye gönderilmesine rağmen kabul etmedi.

Doğu Gök Türk Devleti'nin kuvvetlenmesi yeniden Çinlilerin entrika faaliyetlerinin başlamasına yol açtı. Çinliler önce kağanın kardeşi Ch'in-yü Şad'ı destekledilerse de Tou-lan onun üzerine yürüyüp öldürdü. Aynı yıl annesinin kardeşi Ju-tan Tegin'i elçi olarak Çin'e gönderip Hoten'in yeşim taşlı asalarından sundu. Doğu Gök Türk Devleti'ne bağlı boyların büyük bir kısmı Çin'e binlerce at, deve, koyun, sığır gibi hayvanlar göndererek ilişki kurmuşlardı. 593'e kadar bu hadiseler meydana gelirken, Doğu Gök Türk ülkesi, kağanın yeğeni Jan-kan'ın, yaşadığı Baykal Gölü civarından Çin'e haber gönderip ilişki kurması üzerine yeniden felakete sürükleniyordu[77].

Kağanın Yeğeninin Çin ile İşbirliği Yapması

Suei İmparatorluğu'nun devlet adamları durumdan azami ölçüde faydalandılar. Jan-kan'ın (T'u-li Kağan bundan sonra bu adıyla anılacaktır) prestiji yükselince Ta-i (Ch'ien-chin) Prenses'i öldürmek zorunda kalan Tou-lan yine de Çinlilerle iyi ilişkiler kuramadı. Çünkü artık Suei hanedanı Doğu Gök Türk ülkesinde tamamen Jan-kan'ı destekliyordu. Hatta onu bir Çin prensesiyle evlendirdiler. Bu arada, 582'de devletin doğusundan ayrılıp Batı Gök Türk Devleti'ni ilan eden Tardu ile Tou-lan defalarca çarpışmışlar, ancak bir sonuç alamamışlardı. Daha sonra aralarında barış sağlandı[78].

Boyların İsyanı ve Sulara Zehir Akıtılması

T'u-li Kağan (Jan-kan), Çin'in desteğiyle bağımsızlığını elde etmek için harekete geçtiğinde (597) Tou-lan ile arasında savaş başladı. Çinlilerin bütün desteğine rağmen T'u-li başarılı olamamış, Çin'e kaçarak Suei hanedanına sığınmıştı. Neticede, uzun süren Tou-lan - Çin savaşları başladı. Savaş meydanlarındaki bütün mücadeleleri kazanan Tou-lan Kağan Çinlilerin casusluk ve entrika faaliyetlerine engel olamadı. Özellikle, Töles adıyla anılan

77 TCTC 178, s. 5543; SS 84, 1872; PS 99, a.y.; TT 197, 1069a, WHTK 343, 2688b.
78 SS 84, a.y.; PS 99 a.y.; TCTC 178, s. 5543; SS 51, s. 1333.

ve bütün memleketin ahalisini oluşturan boyların Çinlilerin tahriklerine kapılıp isyan etmeleri devleti temelinden sarstı ve bu isyanların birinde hayatını kaybetti. Aslında önceleri kalabalık Çin ordularını mağlup ederek büyük başarılar kazanmıştı.

Batı Gök Türk Kağanı Tardu Çin'e karşı Doğu Gök Türk Devleti'ne destek verdi. Üstelik, Tou-lan ortadan kalkınca, kendini Bilge unvanıyla Doğu Gök Türk Devleti'nin kağanı ilan etti. Üzerine gönderilen büyük orduları yenen Tardu'yu meşhur casus diplomat çok basit bir hile ile yıktı. Tardu, Çin orduları ile uzun süren meydan savaşları yapmış, ağır kayıplar verdirtmişti. Artık savaş meydanlarında zafer kazanamayacağını anlayan Ch'ang Sun-sheng, Gök Türk ordusunun ve sürülerinin su içeceği kaynaklara gizlice zehir akıtarak büyük bir katliama sebep oldu. Askerlerinin önemli bir kısmını ve sürülerini kaybeden Tardu yine savaş meydanlarında pes etmedi. Ancak, Töles boylarının isyanı kontrolün büsbütün kaybolmasına sebep oldu. Kendisi 603 yılında Tibet'in kuzeydoğusundaki T'u-yü-hunlara sığınarak tarih sahnesinden çekildi[79].

Boş kalan Doğu Gök Türk tahtına oturtmak için Suei hanedanı, aynı yıl içinde Çin'e sığındıktan sonra orada kağan ilan edilen T'u-li'yi Ch'i-min Kağan unvanıyla Gök Türk ülkesine gönderdi. Ch'i-min unvanıyla 609 yılına kadar tam anlamıyla Çin imparatoruna bağlı bir idare sürdürdü. Onlar adına Korelilerle savaştığı gibi, kendisini ziyarete gelen Suei İmparatoru Yang'ın ayaklarına kapanarak itaatinin derecesini gösterdi. 609 yılında hastalıktan öldü[80].

Babasına Benzemeyen Kağan

Ülkesine ve kağanlığa her türlü ihaneti etmiş olan Ch'i-min Çin'de yaşamak hedefine ulaşamadı. Ama kendisine Çin tarzında bina yapılarak içinde oturmasına izin verildi. Onun Çin'de hayatını sürdürmesi Doğu Gök Türk ülkesinde başka siyasi sonuçlar

79 TCTC 178, s. 5558, 5563, 5564, 5584; SS 84, s. 1872; PS 99 s. 3296; SS 74, s. 1697 TT 197, 1067a; WHTK 343, 2688b; TFYK 978, 18a, b, 19a, b; SS 48a; SS 51, aynı yer.

80 SS 51, s. 1335; TCTC 179, s. 5600; TCTC 180, s. 5621, 22, 5632 SS 65; TCTC 181, s. 5641-5643; TT 197, 1069b; WHTK 343, 2688 b; TFYK 980 4b, 5a.

doğurabilirdi. Çünkü bağımsızlık düşkünü bozkırlı Türkler, başka bir lider çıkarıp onun etrafında toplanarak güçlenebilirlerdi. Çin'deki Suei hanedanı yöneticileri Ch'i-min'i yerinde tuttular. Ancak, onun ölümünden sonra yerine geçen oğlu babasına benzemeyen kağanlık süreci yürüttü. Gök Türkler, yine ayağa kalkmayı başardılar. Üzerlerindeki Çin baskısını tamamen kaldırarak aksine hâkimane tavır takındılar.

Ch'i-min'in yerine geçen ve Shih-pi unvanını alan oğlu Tuo-chih karakteri açısından babasına hiç benzemiyordu. Dul kalan üvey annesi, Çin asıllı prenses İ-ch'eng ile evlendi. Bu şekilde geleneklere uygun davranan Shih-pi Kağan Çin'e gönderilen yıllık vergiyi çok vakit kaybetmeden kestiği gibi onun üstünlüğünü tanımadığını bildirdi.

Onun hızlı bir şekilde güçlenmesini engelleyemeyen Çinliler derhâl yine entrika faaliyetine giriştiler. Ancak bu defa planları işlemeyecekti. Çünkü kağanın yeğeni yiğitçe, kahramanca ve fedakârca davranarak kendisine sunulan kağanlık teklifine direnecekti. Yapılan plana göre, kağanın kardeşi Ch'i-chi Şad'a kağanlık teklif edilip güney tarafının kağanı ilan edilecek, böylece Doğu Gök Türk ülkesi ikiye bölünecekti. Fakat Ch'i-chi Şad diğerleri gibi ağabeyine ihanet etmedi. Hazırlanan bu planın başarısızlığı üzerine, Çinliler Gök Türk ülkesi içinde yaşayan Soğdlulara el attılar. Çünkü Soğdlular Gök Türklerin Çin hilelerine kapılmalarını engelliyordu. Ancak Çinlileri yakından tanıyan ve Gök Türkleri uyaran Soğdluların kendisi onların hilelerine kandı. Ticaret yapmak vaadiyle Çin'e çağrılan Soğdlular Ma-i şehrinde kurulan bir tuzakla ortadan kaldırıldılar (615)[81].

Daha sonra gelişen olaylardan Shih-pi Kağan'ın, durumu yakından takip ettiği anlaşılıyor. Kardeşine kağanlık teklifi yapılmasına, ardından da iyi ilişkiler içinde bulundukları Soğdluların kandırılıp hile ile öldürülmesine kızan Shih-pi Kağan hızla Çin topraklarına daldı ve o esnada kuzey eyaletlerine doğru teftişe çıkmış olan İmparator Yang'ı Yen-men Kalesi'nde kuşattı. Zor durumda kalan imparatora bütün çağrılarına rağmen eyaletlerin hiçbirinden yardım gitmedi. İmparator Yang korkusundan

81 SS84, s. 1876; PS99, s. 3299.

ağlamaya başlamıştı. Yen-men kale-şehrinde bulunan 41 burçtan 39'u Gök Türklerin eline geçti. Çaresiz kalan imparatorun imdadına P'ei Chü adlı devlet adamının tavsiyesi üzerine Shih-pi Kağan'ın Çin asıllı eşi İ-ch'eng yetişti. Kağana Gök Türk ülkesinin kuzeyinde Töles boylarının isyan ettiğini söyleyerek, onun kuşatmayı kaldırıp geri dönmesini sağladı. Böylece imparator kendini kurtardı ama devletinin zayıflayarak dağılmasını engelleyemedi. Bundan sonra eyaletindeki devlet adamları birer birer isyan ettiler. Neticede Suei İmparatorluğu yıkılırken, onun yerine Çin tarihinin en parlak devirlerinden birini yaşatan T'ang hanedanı kuruldu (617-905).

Kazandığı parlak zaferlerden sonra Shih-pi Kağan'ın hem şöhreti hem de kuvveti artmıştı. Her yıl Çin'e akınlar yaptığı gibi, yıllık vergiye de bağlamıştı. Kendisine sığınan bazı Çin beylerini Çin kağanı ilan ediyor, üstünlüğünü her alanda hissettiriyordu. Tamamen Türk tarzında yetişen bir süvari birliği ile yaptığı yardımlar sayesinde T'ang hanedanının kurulmasını sağlamıştı. Adı geçen hanedan Türk desteği ile 907 yılına kadar sürecek olan dönemine başladı. Çin'e her bakımdan en parlak dönemini yaşattı.

Shih-pi Kağan, 619 yılının Şubat ayında Çin'e karşı büyük bir akına girişti. Sarı Irmak'ı hiçbir mukavemetle karşılaşmadan aştıktan sonra T'ai-yüan şehrine hücum edilecekken öldü[82].

Yenilmeyen Ama Zehirlenen Kağan

Shih-pi'nin ani ölümü üzerine Doğu Gök Türk kağanlık tahtına, kendi oğlu küçük olduğu için kardeşi İlteber Şad, Ch'u-lo Kağan unvanıyla geçti. Çin'de 617 yılında kurulan T'ang hanedanının birçok muhalifi vardı. Gök Türkler fırsattan istifade ederek bu muhalifleri destekliyor ve T'ang hanedanının güçlenmesini engelliyorlardı. Hatta bunlardan birini kendi topraklarında imparator tayin etmişlerdi. Bu arada Çin'in kuzeyindeki şehirler sürekli yağmalanıyordu. T'ang muhalifleri 620 yılında Ch'u-lo Kağan'ı T'ang hanedanına karşı büyük bir akın

82 SS 84, s. 1876; PS 99, s. 3299; TCTC 182, s. 5567-5568; SS 4, s. 8; SS 67, s. 1582; TFYK 998, 6b, HTS 1, s. 2; TCTC 183, s. 5718, 5724, 5740, 5742, 5749; Chiou T'ang Shu舊唐書 56, s. 2280; HTS 87, s. 3731; CTS 194 A, 5153; HTS 215 A, s. 6028; TFYK 974, 10a.

yapmaya ikna etti. Kuvvetli bir ordu hazırlandı. Gök Türk ordusu hazırlanan plana göre dört büyük koldan hücuma geçecekti. T'ang hanedanının imparatoru Kao-tsu çok korkmuş ve kağanı saldırıdan vazgeçirmek için Cheng Yüan-shou adlı elçiyi göndermişti. Adı geçen elçi, Ch'u-lo Kağan'ı ikna edemedi. Fakat satın aldığı adamlar vasıtasıyla kağanı zehirledi. Kendisini zehirleyenleri hapse atan Ch'u-lo bir süre sonra öldü (621). Kağanın desteklediği Çinli muhaliflerden bazıları kendisine ihanet ederek T'ang imparatorunun tarafını tutmuşlardı[83].

Ch'u-lo'nun kardeşi Bagatur Şad üvey annesi İ-ch'eng Prenses'in desteğiyle "İl Kağan" (Chie-li/ hsie-li) unvanıyla Doğu Gök Türk tahtına oturdu. Askerî gücü açısından çok kuvvetli bir devletin başına geçen İl Kağan saltanatının ilk yıllarında oldukça başarılıydı. 621'den itibaren, Çin başkenti Ch'ang-an yakınlarına kadar uzanan akınlarda bulunmuş, ülkesi için büyük miktarlarda ipek elde etmişti. Çin'in kuzeyindeki bütün şehirler kuşatılıyordu. Ancak, kağanın huzuruna çıkan Cheng Yüan-shou adlı elçi, onun bütün Çin'i ele geçirse bile elde tutamayacağını, ama T'ang hanedanıyla barış yaparsa kazancının millete gitmeyip sadece kendi hazinesinde kalacağını söyleyerek İl Kağan'ı ikna etmeyi başardı; kağan da ordusunu toplayıp geri döndü (622)[84].

İl Kağan'ın Hataları ve Devletin Yıkılışı

Böylece girilen barış dönemini Çinliler bozdu. Bazı mevkilerde Gök Türklere saldırdılar. Bunun üzerine Gök Türk orduları tekrar Çin'e yöneldi. 623 yılında başlayan akınlar 625 yılına kadar aralıksız sürdü. Yeğeni olup "Küçük Kağan" unvanını taşıyan T'u-li'nin gizlice Çin'le dostluk anlaşması yapması üzerine İl Kağan'ın morali bozuldu. O da 626 yılında Wei Nehri'nin kıyısında T'ang imparatoru ile bir barış anlaşması yaparak seferlerine son verdi. Hâlbuki, bu vakte kadar kalabalık Çin

83 TCTC 187, s. 5848; CTS 54, s. 2239; HTS 85, s. 3700; CTS 194 A, a.y.; HTS 215 A, s. 6028; CTS 62, s. 2380; HTS 100, s. 3938.

84 CTS 60, s. 3245; HTS 78, s. 3520; TCTC 189, s. 5920, 5911, 5912 T 5940; CTS 194 A a.y.; HTS 215 A, s. 6030; CTS 55, s. 2217; HTS 86, s. 3714 vs.

ordularının hiçbiri Gök Türklere karşı üstünlük sağlayamamıştı. Dolayısıyla boş yere, Gök Türklerin Çin üzerinde kurduğu askerî ve siyasi baskı sona erdi[85].

İl Kağan, sahip olduğu büyük güce rağmen önemli hatalar yapmıştı. Gök Türk töreleri, kanunları yüksek mevkilere getirilen Çinli ve Soğdlu vezirler tarafından bozuldu. Bunun üzerine milletin kağanına ve devletine güveni kalmadı. Yanı sıra 627 yılında ağır bir kış olmuş, hayvanların çoğu öldüğü için kıtlık baş göstermişti. İçine düştüğü ekonomik sıkıntıdan vergileri artırarak kurtulmak isteyen İl Kağan büyük bir isyanla karşılaşıp kendine bağlı boyların çoğunu kaybetti[86]. Söz konusu boyların liderliğini Sir Tarduşları yapıyorlardı. Çin'den de aldıkları destekle 627 yılında kendi kağanlıklarını ilan ettiler. Artık Çinliler Gök Türkleri yakından izliyorlar, her an yıkılmasını bekliyorlardı[87].

İl Kağan kıtlık ve soğuk dolayısıyla güneye doğru ilerlemiş, Çin'in kuzeyindeki dağlarda ava çıkmıştı. Neticede 630 yılında Çinlilerin kurduğu pusuya düşerek, yanında kalan son birliklerini de kaybetti. Daha sonra kendisi de yakalanarak Çin'e götürüldü (630). Doğu Gök Türk Devleti böylece ortadan kalkıyordu. Orada 634 yılında üzüntüsünden öldü[88].

BATI GÖK TÜRK KAĞANLIĞI

Yukarıda da bahsedildiği gibi, Tardu, 582 yılında Çinlilerin kurt başlı sancağı gönderip kendisinin bağımsızlığını tanıdıklarını bildirmeleri üzerine doğudan ayrılarak tek başına hareket etmeye başlamıştı. Yani, artık Batı Gök Türk Devleti söz konusudur. Daha sonra Doğu Gök Türk Devleti'nin iç mücadelelerine karışması üzerine Tardu ile Işbara'nın arası iyice açılmış, aralarında sonucu belli olmayan savaşlar yapılmıştı.

---

85 TCTC 190, s. 5973-5975; TCTC 191 5980-5995; HTS 215 A, 6032; CTS 194 A, 5157; TFYK998, 7a; TFYK 985, 2b; CTS 67, s. 2478; TT 197, 1070a; TCTC 192, s. 6021.

86 TCTC 192, s. 6037; CTS 194 A, s. 5158; HTS 215 A, s. 6033.

87 TCTC 192, s. 6037; CTS 194 A, s. 5158; HTS 215 A, s. 6033.

88 TCTC 193, s. 6066-6067-6072-6075; CTS 67, s. 2485; HTS 93, s. 3818; CTS 58, s. 2307;HTS 89, s. 3760; TT 197, 1070b.

Batı Yönünde Yayılma

Oysa, aynı Tardu, batı âlemiyle olan münasebetlerinde oldukça başarılıydı. Daha 576 yılında Kırım'da Bizans'a ait olan Kerç (Bosforos) Kalesi'ni zapt eden Batı Gök Türk orduları beş yıl sonra Kersonesos Kalesi'nin önlerinde göründüler. Bu sıralarda başka bir orduları Kafkaslardaki Derbend'i kuşatmıştı[89]. Batı Türkistan sahasında meskûn Soğdların hemen bütün krallıkları Tardu'nun hâkimiyetine girdi. 591 yılında, Doğu Türkistan'ın en meşhur ve kuvvetli şehir devleti Kao-ch'ang (Turfan) Krallığı da ele geçirildi. Soğdlu tüccarlar bu bölgeden geçtiklerinde sürekli vergi verirlerdi. Semerkant kralı, Tardu'nun kızıyla evlenmiş, Kaşgar ülkesi de her yaz yetiştirdikleri ürünlerden vergi vermek üzere bağlanmıştı. 588-89 yıllarında Sasanîler üzerine hücumlar yapılmış, Baktriya ve Toharistan işgal edilmiş, Herat'a kadar ulaşılmıştı. Bagdis civarı dahi Gök Türklerin eline geçti[90].

Bu sırada İran'da Sasanî İmparatorluğu tahtında Anuşirvan'ın, İstemi Yabgu'nun kızı Fakim'den doğma oğlu, Türkzade lakaplı Hürmüz hüküm sürüyordu. Fiziki görüntü olarak Türklere benzediği için Türk oğlu (Türkzade) lakabıyla meşhur olmuştu[91]. Hürmüz'ün oğlu Hüsrev Perviz'in hükümdarlığı zamanında Batı Gök Türk askerlerinin Sasanîlerin iç mücadelelerine karıştığı görülmektedir. Özellikle Perviz ile Behram Çupin arasındaki savaşlarda büyük rol oynayan Türk askerleri, Behram Çupin'in zafer kazanmasını sağlamışlardı. Nehravan Nehri kenarındaki çarpışmalarda Perviz'e karşı Behram Çupin'in yanında yer almışlardı[92]. Aslında, Anuşirvan zamanında, Sasanî orduları Yemen'i fethederken (520), kumandan Vahriz'in idaresinde Türk askerleri bulunuyordu[93]. Daha sonra Behram Çupin yine mağlup olmuş ve Tardu Kağan'a sığınmıştır.

---

89 R. Grousset, s. 97; Chavannes, s. 233-252; Kafesoğlu, s. 103.
90 SS 83, s. 1848, 1853, 1854.
91 Chavannes, s. 242 vd.; Grousset, a.y.; Kafesoğlu, a.y.
92 Şeşen, aynı makale, s. 11.
93 Z. V. Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, İstanbul 1981, s. 72; *Sa'alibi Gurur Muluk ül-acem*'den (Farsça terc. Hidayet Mahmud, Tahran, 1369 h.) naklen, Şeşen, a.y.

Bu sıralarda Toharistan, Kunduz, Belh gibi ülkeler de Batı Gök Türkleri tarafından fethedilmiş, Tardu'nun oğlu bir tegin bu bölgeye idareci olarak gönderilmişti[94].

Doğuda Hüsran ve Yeniden Toparlanma

Batı âleminde gayet iyi başarılar elde eden Tardu, 599 yılından sonra Doğu Gök Türk Devleti'nin iç işlerine karışmış ve yukarıda gördüğümüz gibi, Tou-lan'la iş birliği yapmış, onun ölümü üzerine de kendini Pu-chia (Bilge) unvanıyla bütün Gök Türklerin kağanı ilan etmişti. Fakat Tou-lan gibi o da Çin entrika ve hilelerinden kurtulamadı. Su kaynaklarına onlar tarafından zehir akıtılması büyük asker ve hayvan kaybına yol açtı. Diğer yandan Töles boyları isyanı neticesinde ordusu dağılınca, kendisi T'u-yü-hunlara sığındı. Bundan sonra onun akıbeti hakkında hiçbir malumata tesadüf edilememektedir. Dolayısıyla, 603 yılını onun sonu olarak kabul etmek uygun olur. Tardu'nun, Doğu Gök Türk Devleti içinde yaptığı mücadeleleri yukarıda anlattığımız için burada tekrara lüzum görülmemiştir.

Tardu'nun 603 yılında ortadan kalkmasından sonra onun oğullarından Tu-lu'nun oğlu Ch'u-lo tahta geçti. Diğer taraftan, Doğu Gök Türklerinden Apa'nın nesli de Batı Gök Türk hanedanı olarak kaynaklarda gösterilir. Nitekim bazen kaynaklarda aynı anda batıda iki Gök Türk kağanlığı varmış gibi izlenim edinilir. Buna göre, Apa 587'de yakalanınca (Baga Kağan tarafından) ona bağlı boyların ileri gelenleri Ying-su Tegin'in oğlunu Ni-li Kağan unvanıyla başa geçirdiler. Ancak bunlar daha sonra başarılarını devam ettirmediler ve 600 yılında gidip Çin'e teslim oldular.

603 yılında Tardu'nun T'u-yü-hunlara sığınmasıyla ortaya çıkan boşluğu Ni-li'nin oğlu Ta-man Tegin, Ch'u-lo Kağan unvanıyla doldurmaya çalıştı. Belirli bir mevkide sürekli oturmayan Ch'u-lo iki başkent kurdu. Bunlardan biri olan, Taşkent'in kuzeyinde kurduğu merkezle Soğd ülkesini (aslında Maveraünnehir) idare ederken, Kuca'nın kuzeyinde bulunan merkeziyle doğu kısmını yönetiyordu. Kapladığı alanla ilgili bu bilgilerden Batı Gök Türk Kağanlığı'nın o dönemde eski gücüne kavuştuğunu

94 Chavannes, s. 245 vd.; Şeşen, s. 12; Kafesoğlu, s. 103.

anlamak mümkündür. Buna rağmen yanlış bir politika izleyerek kendine bağlı boyları kızdırması, hâkimiyeti altındaki Töles boylarından fazla vergi almak istemesi saltanatını derinden sarstı. Sir Tarduşların reisi baskılara dayanamayarak isyan edip Ch'u-lo'yu mağlup etti. Ch'u-lo düştüğü zor durumdan Çinlilerin desteğiyle kurtulmaya çalıştı. Çinliler ona destek vereceklerdi. Fakat bir şartları vardı. Kendileri için T'u-yü-hunlara sefer düzenleyecekti. Ancak onun hiç gereği yokken haksız yere Çinliler adına T'u-yü-hunlara saldırmak istemesi, kendine bağlı boyların karşı çıkmasına sebebiyet verdi. Bunun üzerine kontrolü kaybederek kaçıp Suei hanedanına sığındı (612). 613 yılında Çinlilerin hesabına Korelileri yendi. Doğu Gök Türk Kağanı Shih-pi, daha sonra Ho-sa-na Ch'u-lo unvanını alan bu beyi T'ang hanedanından teslim alarak öldürdü. Onunla beraber gelen beylerden, kardeşi Kül Tardu Şad ve Ta-nai Tegin de önemli başarılar kazandılar. T'ang hanedanının kuruluşuna önemli katkıda bulundular.

Tardu'nun torunu (Tu-lu'nun oğlu) She-kuei şadlık rütbesiyle idare ettiği Batı Gök Türk bölgesinde kağanlığını ilan etti. Ch'u-lo, halkın kendisini tanımaması üzerine Çin'e sığınınca Batı Gök Türk Kağanlığı tahtında tek başına kaldı[95].

T'ung Yabgu Kağan'ın Başarılı İdaresi

Ch'u-lo Kağan'ın 611 yılında Çin'e gidip, Suei İmparatoru Yang'a bağlanmasıyla, Batı Gök Türklerinde hâkimiyet yine Tardu'nun torunlarından She-kuei'e geçti. Tardu'nun torununun torunu Na-tou-lu'nun oğlu olan She-kuei[96] kısa zamanda dağınık boyları bir araya toplamıştı. Zaten başsız kalan milletin kendisi onu seçmişti[97]. Başkentini Kuca'nın kuzeyindeki Tanrı Dağları silsilelerinde bulunan San-mi-shan'da kurdu. Eskiden olduğu gibi, doğuda Altay Dağları Doğu Gök Türk Kağanlığı ile sınırdaş hâle gelmişti. Konuyla ilgili kaynaklar onun topraklarının genişliğinden bahisle yükseldiği güce vurgu yaparlar. Tun-huang'ın

95 SS 84, s. 1876, 1880, PS 99, s. 3302, 3303; TT 199, 1077 a, b; TFYK 958, 23; TCTC 180, s. 5622; TCTC 181, s. 5636; TFYK 990, 18a.
96 HTS 215B Batı Gök. böl., s. 6056.
97 Sadece TT 199, 1077b.

batısındaki Yeşim Taşı Kapısı geçidi denilen mevkinin dışındaki sahalar, yani bütün Doğu Türkistan onun idaresine girdi. Batıda ise, Hazar Denizi ulaştığı son nokta olmuştu.

Doğu Gök Türk Devleti'ne tamamen düşmanca bir tavır aldığı görülen She-kuei çok geçmeden öldü. Ölümünden sonra yerine geçen küçük kardeşi T'ung Yabgu kağan oldu. Cesur, zeki, taktikçi bir şahsiyete sahip olduğu bildirilen ve özellikle mükemmel savaşçılığıyla tanınan T'ung Yabgu Kağan'ın ilk işi kuzey bölgelerde yaşayan bütün Töles boylarını kendine bağlamak oldu. Possu'ya (İran'a) karşı büyük bir rakip olarak ortaya çıkmıştı. Güneyde Kaşmir'e kadar her tarafı kendi idaresine aldı. Başkentini Kuca'nın kuzeyindeki San-mi-shan'dan Taşkent'in kuzeyindeki Bin-pınar'a (Ch'ien-ch'üan) nakletti. Bundan sonra, Batı Türkistan'da meskûn bütün Soğd devletçiklerinin hepsini teker teker itaati altına aldı. Bir ilteber ile onları yönetirken, tudun ile vergilerini topluyordu. Dolayısıyla, bu bölgeden Çin'e giden vergiler, zenginliğini artık yitirmişti. 620 yılında Çin'e dostluğunu göstermek maksadıyla balık yumurtası (?) sunmak için elçi gönderdi. Balık tutkalı sağlam yapıştırıcı özelliğinden dolayı barış sembolü olarak kullanılırdı.

Doğu Gök Türkleri İl Kağan idaresinde, 622 yılında T'ang İmparatorluğu'nu büyük bir baskı altına almıştı. Aynı sıralarda, kış mevsiminde kuvvetli bir ordu ile T'ung Yabgu, İl Kağan'a hücum edecekti. Böyle bir durumda onun herhangi bir saldırı düzenlemesinden çok korkan İl Kağan elçi yollayıp onunla barış yapmak zorunda kalmıştı. Daha sonra Çin'e elçi gönderen T'ung Yabgu evlilik yoluyla ittifak yapmak istedi[98].

İmparator Kao-tsu önce Batı Gök Türklerinin kendilerinden çok uzak olduğunu, acil bir durumda hiçbir faydası olmayacağını düşünerek bu ittifakı reddedecekti. Vezirlerden Feng Te-i, "*İl Kağan'ı yenmek için mutlaka uzak ile iş birliği gerektiğini, sonra Çin kuvvetlendiği zaman onları kolayca tesiri altına alabileceğini*" söyleyerek imparatorunu ikna etmeyi başardı. Bunun üzerine, Tao Li elçi olarak T'ung Yabgu Kağan'ın yanına

98 CTS 194 Batı Gök. böl., s. 5181; HTS 215B Batı Gök. böl., s. 6057; Ayrıca bkz. Liu İ-t'ang, "Hsin T'ang Shu T'u-chüe K'ao-chu", *Pien-cheng*, 14, 1983, s. 177.

gönderildi. İl Kağan bu sıralarda sürekli Çin'e saldırdığı için Batı Gök Türkleri yolu tıkalıydı. Bu sebepten evlilik işi gerçekleşemedi. Arkasından, 627 yılında Erkin Chen-shu-t'ung, Çin elçisi Tao Li ile birlikte T'ung Yabgu'nun elçisi sıfatıyla T'ang sarayına geldi. On bin altın kemer, altından tel eşyalar ve bin baş atı hediye olarak sundu. Batı Gök Türk Kağanlığı o kadar kuvvetli olmasına rağmen Karluk boylarının çoğu isyan etti[99]. Çin'e devamlı taarruzlar yapan İl Kağan, T'ung Yabgu'nun Çin ile yakınlaşmasını istemiyordu. Ona elçi göndererek, "*T'ang hanedanının kızıyla evlendiği takdirde gelinin kendi topraklarından geçeceğini, o zaman yakalayacağını*" söyleyerek tehdit etti. T'ung Yabgu, doğudan gelen bu haberden dolayı endişelendi ve evlilik işi kesin olarak durduruldu. Dolayısıyla T'ang hanedanı ile Batı Gök Türk Kağanlığı arasında herhangi bir ittifakın gerçekleşmesi mümkün olmadı.

Dış politikada büyük başarılar kazanmasına rağmen ülkesinde huzursuzluklar gittikçe artan T'ung Yabgu, 630 yılında amcası Bagatur tarafından öldürülmek suretiyle ortadan kaldırıldı. Buradan Batı Gök Türk üst yönetiminde siyasi çekişme ve çatışmaların var olduğu sonucu çıkar. Sukiastı düzenleyen amcası kendisini Bagatur Hou-ch'u-li-pi Kağan ilan etti. T'ung Yabgu'nun ölümüne çok üzülen Çin İmparatoru T'ai-tsung onun cenaze töreninde yakılmak üzere mücevherli ipek elbiseler yolladı.

Sukiastı düzenleyen amca tahta oturmuştu. Ama ülkede kontrolü bir türlü sağlayamadı. Bundan sonra tamamen karışıklıklar içine sürüklenen Batı Gök Türk ülkesi kendini toparlayamadı. Hanedandan oldukları anlaşılan beyler kendi bölgelerinde birer birer bağımsız davranmaya başladılar. Bunların çoğu T'ang hanedanına bağlı olarak varlıklarını sürdürüyorlardı. Aslında bir anlamda dış destek bulmak peşinde olduklarını söylemek mümkündür.

---

99 Bkz. yukarıda not 538 ve de 541; ayrıca Chavannes, s. 340; Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 104, 105; H. Salman, "VII ve XI. Asırlar Arasında Önemli Türk Boylarından Karluklar ve Karluk Devleti", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 15, 1981, s. 170.

İran'da Üstünlük

T'ung Yabgu, batı âlemiyle de münasebetlerini üstün bir durumda devam ettirmişti. 619 yılında Batı Gök Türk orduları onun kumandasında Sasanîleri mağlup ederek Rey ve İsfahan şehirlerini ele geçirdi[100]. Bu arada, Şad unvanını taşıyan oğlunu Bab-as-sulu taraflarına gönderdi[101]. 623 yılında, Bizans İmparatoru Heraklius ile Hazarlar ve Batı Gök Türkleri Sasanî ordularını ağır bir hezimete daha uğrattılar. Gök Türklerin Sasanî hükümdarı Hüsrev Perviz'i yenmesi İslam dünyasına büyük tesir yapmıştır. Neticede zayıflayan Sasanî İmparatorluğu İslam kuvvetlerince batı tarafından kolayca yıkılmıştır[102].

Ünlü Budist rahibi Hsüan-tsang 629 sonu, 630 başlarında T'ung Yabgu'yu ziyaret etmiştir. Tokmak'taki otağında rahibi çok iyi karşılayan T'ung Yabgu 626 yılında da Hintli rahip Prebhakaramitra'yı kabul etmişti. Onun Hsüan-tsang'ı kabulü dolayısıyla bu rahibin tuttuğu kayıtlar bizim için Gök Türk hayatı hakkında çok zengin tasvirlerin günümüze kalmasına sağlamıştır. T'ung Yabgu Kuzey Afganistan'daki Kunduz bölgesini oğlu Tardu Şad vasıtasıyla idare ediyordu[103].

GÖK TÜRK ÜLKESİNDE KARIŞIKLIK SÜRECİ (630-681)

630-681 arasında Gök Türklerin bağımsızlıklarını kaybedişleri Gök Türkçe yazılı kitabelerin en ünlüleri Kül Tegin ve Bilge Kağan yazıtlarında acı bir şekilde anlatılarak milletin ders alması için dile getirilmişti. Bu durum anlatılırken kullanılan cümlelerde Gök Türk devletlerinin yıkılış sebepleri üç önemli noktada toplanmaktadır[104]. Devletin yıkılmasında birinci derecede sorumlu olarak, başarılı kağanlardan sonra tahta geçen diğer başarısız

100 M. Gringnaschi, s. 238
101 Gringnaschi, s. 241; Togan, s. 73; Şeşen, s. 13.
102 Togan, a.y.; Kafesoğlu, a.y.
103 Chavannes, s. 24-25, 52-53; Grousset, s. 105; Ligeti, s. 87-90; N. Togan, "Hüen-çang'a göre Peygamberin çağında Orta Asya", *İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, IV, 1-2, 1964, s. 21-64. St. Julien, *Memoires Sur les Contrees Occidentales par Hioen-Tsang*, Paris 1863; S. Beal, *The Life of Hioen-Tsiang*, London 1911.
104 İ. Kafesoğlu, aynı eser, s. 105-106.

kağanlar tutuluyordu. İkinci derecede sorumlu millet idi. Millet devletine karşı vazifelerini yerine getirmemişti. Üçüncü derecede tesir eden sebep Çinlilerin sürekli çevirdiği entrika ve uyguladıkları kurnaz siyaset idi.

Bilge Kağan'a Göre Yıkılışın Sebepleri

– Kağanlarının başarısız idarelerine işaret edilirken, I. Gök Türk Kağanlığı'nın muhteşem döneminden bahsedilip sonra tahta geçen erkek kardeşlerin ağabeyleri gibi akıllı olmadıkları, oğullarının babaları gibi akıllı olmadıkları için kötü kağanların tahta oturduğu vurgulanmıştır. Üstelik bu sırada kumandanlarının da akılsız kimseler olduğu bildirilmiştir[105].

– Milletin devletine karşı vazifelerini yerine getirmediği anlatılırken, beylerin ve milletin itaatkâr değil asi olduğu için devletin zaafa uğradığı açıklanmıştır[106]. Burada özellikle Çin'in tekliflerine kanarak kağanlığa karşı isyan eden boylar kastedilmektedir.

– Çin entrikaları ve uyguladıkları kurnaz siyasetine gelince, onların etkili sözlerle ve ipekli kumaşlarla yabancı kavimleri kendilerine yakınlaştırdığı, daha sonra bunları aldatarak fesat tohumları saçtığı, küçük kardeşle büyük kardeşi, milletle kağanı birbirine düşürdüğü, neticede devletin yıkılışa gittiği vurgulanmıştı[107]. Ayrıca, Türk milletinin kendi kağanını bıraktığı ve Çin'e bağlandığı için Tanrı'nın ona ölüm verdiği belirtilmiştir[108].

Gök Türk Yazıtları yukarıda bahsettiğimiz bu üç ana sebebi açıklarken aslında Türk milletine Gök Türk tarihinin bu devresini anlatmak suretiyle nasihat etmekte ve gelecekte aynı hataların tekrar edilmemesini istemektedirler. Söz konusu devrede Türk beylerinin Türk adını bırakıp Çin ad ve unvanlarını alarak onlara

---

105 Kül Tegin Yazıtı, doğu cephesi, 4-6; Bilge Kağan Yazıtı, doğu cephesi, 5, 6 satırlar. Bu abidelerin bazı Türkçe neşirleri hakkında bk. H. Namık Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, Ankara 1987; T. Tekin, *Orhon Yazıtları*, Ankara 1988; aynı müel., *Tunyukuk Yazıtı*, Ankara 1994; M. Ergin, *Orhun Abideleri*, İstanbul 1980.

106 Kül Tegin Yazıtı, doğu cephesi, 6; Bilge Kağan Yazıtı, doğu cephesi, 10. satırlar.

107 Kül Tegin Yazıtı, doğu cephesi, 5-7; Bilge Kağan Yazıtı, kuzey cephesi, 4-6. satırlar.

108 Tonyukuk Yazıtı, 3. satır.

boyun eğdikleri, neticede elli yıl T'ang İmparatorluğu'na hizmet ettikleri anlatılmıştır[109]. Türk milletinin aç iken tokluğu, tok iken açlığı düşünmediği, dolayısıyla kağanının sözlerini dinlemediği, yurdundan ayrılıp harap ve bitkin düştüğü, kutlu yurt Ötüken'i terk edip su gibi kanının aktığı kemiklerinin dağlar gibi yığıldığı, devletine karşı hata yaptığı açıklanmıştır[110]. Çin milletinin iyi bilge kişiyi yürütmediği, onun tatlı sözüne kapılan çok sayıda Türk insanının öldüğü, hilekâr ve kurnaz olduğu için küçük kardeşle büyük kardeşi birbirine düşürüp beylerle millet arasına nifak sokup Türk Devleti'nin yıkılmasına sebep olduğu, üstelik Türk milleti ona bu kadar çok hizmet ettiği hâlde her zaman onu öldürüp yok etmek maksadını taşıdığı anlatılmıştır[111].

Kağanlığı Kaybeden Milletin İçine Düştüğü Durum

627'li yıllarda Doğu Gök Türk ülkesinde yaz mevsiminde kar yağması neticesinde büyük bir kıtlık yaşanmıştı. Ancak problemler bununla da sınırlı kalmadı. Baş edilemeyen olaylar sonucunda bu yılda Töles boyları diye genel ad verilen kağanlığa bağlı bütün diğer Türk boyları[112] isyana kalkışmışlardı. Onların ayaklanmasında İl Kağan'ın kötü yönetiminin doğrudan etkisi söz konusudur. Dolayısıyla tam bir karışıklık içine sürüklenen Doğu Gök Türk Devleti'nde halk perişan vaziyette bulunuyordu. Zaten daha önce Soğd asıllı vezirlerin kanunları değiştirmeye çalışmaları yüzünden milletin kağanlığa, yani devlete olan güveni kökünden sarsılmıştı. Devletin doğusunda yaşayan Moğol asıllı kavimler de T'u-li'nin vergileri artırması yüzünden isyan etmişler, bu hareketlerinde de başarılı olunca Çin'e bağlanmışlardı. Batı Gök Türk ülkesinde kalan Töles boyları T'ung Yabgu

109 Kül Tegin Yazıtı, doğu cephesi, 6, 7; Bilge Kağan Yazıtı doğu cephesi, 6, 7. satırlar.

110 Kül Tegin Yazıtı, güney cephesi, 5-7; Bilge Kağan Yazıtı, kuzey cephesi, 4-6. satırlar.

111 Kül Tegin Yazıtı, doğu cephesi, 10; Bilge Kağan Yazıtı, doğu cephesi 9. satırlar.

112 Töles boyları Moğolistan'daki Kerulen Nehri'nden Hazar Denizi'ne kadar geniş bir sahada dağınık vaziyette yaşıyorlardı. Daha fazla bilgi için bkz. A. Taşağıl, "Töles Boylarının Coğrafi Dağılımına Bir Bakış", *M.S.Ü. Fen-Ed. Fak. Dergisi*, 1, 1991, s. 3342.

idaresinde yaşıyorlardı. Fakat onun ölümü ile devletin karışıklığa sürüklenmesi batıdaki boyları da rahatsız etmişti. Neticede 630 yılının baharında İl Kağan T'ang hanedanına esir düşünce sonuna kadar ona bağlı kalan halkı başsız kalmıştı. Yukarıda bahsettiğimiz kıtlık esnasında İl Kağan kendine bağlı halk ile yiyecek bulmak umuduyla Çin'in kuzeyindeki T'ie-shan'a (Demir Dağı) ava çıkmış, bu sırada yukarıda bahsettiğimiz gibi, Çinlilerin tuzağına düşmüş ve kurtulamamıştı.

Doğu Gök Türk Kağanlığı'nın yıkılmasından sonra başsız yani devletsiz kalan halk İl Kağan'ın yakalanmasının ardından üç ana gruba ayrıldı. Birinci grup son iki-üç yıldan beri Ötüken bölgesini ellerinde tutan Sir Tarduşlara giderek onların himayesine girdi. Burada hâkimiyeti ele geçiren Sir Tarduşların reisi İ-nan 627 yılında Çin ile temasa geçmiş, ona gönderilen sancak ve davul ile bağımsızlığını ilan etmişti. İl Kağan'ın Çin'e esir düşüp başıboş kalan Gök Türk halkının bir kısmının kendilerine katılmasıyla Sir Tarduşların gücü ve nüfuzu daha da arttı[113].

İkinci kısım Gök Türk ahalisi Batı Ülkeleri adı verilen Türkistan şehirlerine doğru gitti. Batı ülkeleri tabiriyle Çin kaynakları Tun-huang'ın batısından başlayarak Batı Türkistan ve Kuzeydoğu İran'a kadar uzanan şehir devletçiklerini kastetmektedir. Bu küçük şehir devletçikleri bazen kendi başlarına bağımsız hüküm sürerlerdi. Ancak çoğu zaman Orta Asya'da hüküm süren bütün büyük devletlerin vassalı olurlardı. I. Gök Türk Devleti kurulduktan sonra devletin batı kanadını yönetmeye başlayan İstemi Yabgu bunların hepsini kendine bağlamıştı. 576'dan sonra onun ölümü üzerine yerine geçen oğlu Tardu 582 yılını müteakip Batı Gök Türk Kağanlığı bağımsızlığını ilan etti. Tardu Türkistan şehirlerine bir tegin göndererek onları idare ederken bir yandan da Gök Türk halkını şehirlere yerleştiriyordu. Başıboş kalan boyların bir kısmının gelip bu şehirlere yerleşmesiyle de Türkleşmeleri arttı. Ancak bu anda Doğu Gök Türk Devleti'nden kopup gelenlerin, Tanrı Dağlarının güney eteklerindeki şehir silsilesi, Hami'den Kaşgar'a, Kuca, Aksu, Karaşar ve

113 Sir Tarduşlar hakkında bkz. Ahmet Taşağıl, *Çin Kaynaklarına Göre Türk Boyları*, İstanbul 2016, 125-134.

benzerlerine yerleşmeleri söz konusudur. Batı Gök Türk beyleri diğer bölgelerde faaliyette bulundukları için bahsettiğimiz bölge daha bağımsız sayılabilirdi.

Bahsettiğimiz batıya doğru göçün çok önemli bir sonucu yaklaşık iki yüz yıl sonra ortaya çıkacaktır. Göç edenler Tarbagatay bozkırlarında, Doğu Türkistan şehirlerinde hatta Tanrı Dağlarının vadilerinde yerleşmişlerdir. Bu da daha sonra aynı bölgede yükselecek olan Karahanlılara giden yolun açılmasıdır.

Üçüncü kitle, aşağıda daha detaylı açıklanacağı gibi, Çin'e gitti. Gidenlerin sayısının yüz bin miktarında olduğu bildirilir. Çin'in kuzeyindeki yığılma T'ang hanedanı imparatoru T'ai-tsung başta olmak üzere, bütün Çinli devlet adamlarını endişeye sevk etti[114]. Doğu Gök Türk ülkesinde soğuk iklim yaşanmasından dolayı Çin'e gelip bağlanan Gök Türk halkının yerleştirilmesi konusunda Çin sarayında devlet adamları arasında uzun tartışmalar yapıldı.

Esir Gök Türklerin Yerleştirilmeleri Meselesi

Çin sarayında İmparator T'ai-tsung nezaretinde yapılan uzun müzakereler neticesinde Wen Yen-po'nun teklifi uygun bulunmuştu. Onun hazırladığı plana göre sayıları yüz bin olduğu bildirilen teslim olmuş Gök Türk kitlesi Çin'de yerleştirilmeye başlandı.

Shou-fang toprakları bu iş için seçildi. Doğu sınırı You-chou[115] oldu. Batıdaki son noktaları ise Ling-chou[116] idi. T'u-li Kağan'ın Doğu Gök Türk Devleti yıkılmadan önce idare ettiği topraklar Shun[117], You[118], Hua[119] ve Ch'ang[120] gibi dört askerî garnizonluğa bölündü. Bu yeni garnizonlarda askerî valilikler kuruldu.

---

114 Bu hadise ile ilgili kayıtlar TT 197, 1070c; CTS 194A, s. 5162; HTS 215A, s. 6037; WHTK 343, 2690b'dedir.

115 You-chou'nun merkezi, günümüzde Ho-pei eyaletinin Cho şehrinde bulunuyordu.

116 Lig-chou, bugün Ning-hsia'daki Ling-wu şehridir.

117 Sun-chou, günümüzde Ho-pei eyaletinin Sun-i şehridir.

118 You-chou bugünkü Ning-hsis eyaletinin Yin-ch'uan-shih şehridir.

119 Hua-chou, Sui-yüan eyaletinin batısında idi.

120 Ch'ang-chou, Kansu eyaletinde Ch'yang-hsien şehridir.

İl Kağan'ın idare ettiği topraklar önce ikiye ayrıldı. Bu topraklar Çin Seddi'nin kuzeyi ile Gobi Çölü arasındaki geniş sahayı kaplıyordu. Doğudakine Ting-hsiang Askerî Valiliği, batıdakine ise Yün-chung Askerî Valiliği adı verildi. Her iki garnizonluk kendi içinde üç ayrı bölgeye bölündü. Dolayısıyla altı askerî garnizonluk daha ortaya çıkmış oluyordu. Bu arada başkent Ch'ang-an'a gelen Gök Türk kabile reislerinin hepsine Chung-lang (dördüncü derece ikinci sınıf) generalliği ve benzeri unvanlar sunularak taltif edildiler. İmparator sarayda kendilerine görevler verdi. Adı geçen Çin başkentine bu sıralarda çok sayıda Türk ailesi gitmiş ve orada ikamet eden Türklerin sayısı on bini bulmuştu. Fakat söz konusu ailelerin T'ang başkentine gidiş sebepleri Türk kabile reislerinin Çin sarayında vazife almaları idi. Aileleri de onların peşlerinden gidip Ch'ang-an'da[121] yaşamaya başlamışlardı.

Çin Başkentinde İsyan

639 yılının baharında Gök Türklerden Çin'e sığınan Türk beylerinden birinin isyana kalkıştığı görülmektedir. T'u-li Kağan'ın kardeşi Chie-shih-shuai 629 yılında ağabeyi ile Çin'e gelmişti. Diğer Gök Türk ileri gelenlerine Çin unvanları dağıtılırken Chie-shih-shuai'a da chung-lang generalliği rütbesi verildi. Daha sonra saray muhafızları generalliğine yükseltildi. Çapkın bir karaktere sahip olduğu ve bu yüzden ağabeyi tarafından azarlandığı Çin kaynakları tarafından bildirilmektedir[122].

T'u-li Kağan'la kardeşi Chie-shih-shuai'ın arası bu sebeple açılmış olmalıdır. Çünkü, Chie-shih-shuai da daha sonra T'u-li'yi hainlikle suçlamıştır. Hatta daha da ileri giderek onu İmparator T'ai-tsung'a şikâyet etmiştir. T'u-li gerçekten Doğu Gök Türk Devleti'nin Çin'e karşı en kuvvetli olduğu dönemde ağabeyi İl Kağan'a rağmen Çinli veliahd Li Shih-min (sonradan İmparator T'ai-tsung) ile anlaşarak devletine ihanet

---

121 TT 197, 1071b; CTS 194A, s. 5163; HTS 215A, s. 6038; Bu konuda ayrıca bkz. Chan Jen-t'ang, s. 69-71; Ö. İzgi, "Çinlilerin, Gök Türk ve Uygurları Yerleştirme Siyasetleri", *I. Milli Türkoloji Kongresi Tebliğleri*, İstanbul 1978, s. 199-201.

122 TCTC 195, s. 6147; THY 94, s. 1689.

etmişti. Nihayet henüz Gök Türk Devleti yıkılmadan bir hainlik daha yapmış, gidip T'ang hanedanına teslim olmuştu. Chie Shih-shuai ağabeyinin bu ihanetini yaşı küçük olduğundan görmemişti. İmparator T'ai-tsung Chie-shih-shuai'ın[123] ithamlarını dikkate almadığı gibi, aksine onu küçümsedi.

Kendi soyundan gelenlerle gizli irtibat kuran Chie-shih-shuai kırktan fazla Ch'ang-an'da bulunan Gök Türk kabile şefiyle gizli anlaşma sağlamayı başarmıştı. Yeğeni Ho-lo-hu'yu da kendi tarafına çekti. Ho-lo-hu, T'u-li Kağan'ın oğlu idi ve o da Çinliler tarafından makam ve unvanlarla taltif edilmişti. Chie-shih-shuai'ın gizli ittifak kurduğu kişilerin daha önce 630 yılında Çin sarayına gelip unvan ve makamlar alan Gök Türk kabile reisleri veya onların yakınları olduğu anlaşılmaktadır. Yapılan plana göre olay şöyle gelişecekti. Chin Prensi Li Chih, geceleri çıkıp dolaşıyordu. Aniden ileri atılıp onu yakalayacaklardı. Chiou-ch'eng-kung sarayından sabaha karşı çıkacak, o esnada saray kapısı açık olacak ve kapı nöbetçileri çekileceklerdi. Chie-shih-shuai ve arkadaşları bundan faydalanarak saraya girecekler, İmparator T'ai-tsung'un bulunduğu yere gidip onu esir edeceklerdi. Eğer başarılı olurlarsa Ho-lo-hu lider (kağan) seçilecekti.

O gece Chie-shih-shuai'ın arkadaşları sarayın civarında gizlenip beklemeye başladılar. Hazırlanan baskın planı tutmadı. Ancak bu sırada büyük bir fırtına patlak verdi. Prens Li Chih saraydan çıkmadı. Chie-shih-shuai planlarının anlaşılacağını zannederek saraya hücum edip T'ai-tsung'u kaçırmak kararını verdi. Saray muhafızlarıyla çarpışa çarpışa dört savunma hattını yardılar. Orta askerî barakalara dahi ulaşıp saldırdılar. Muhafızlar tam dağılmış iken, her yerde hücum eden (Ch'e-tsung) general unvanlı Sun Wu-k'ai saraya yardıma geldi. Bunun üzerine Chie-shih-shuai ve arkadaşları neticede sarayın ahırından at alıp kaçmaya başladılar. Wei Irmağı'nı geçip eski topraklarına ulaşmak istiyorlardı. Nehrin suları aşırı yağmurdan yükseldiği için geçemediler. Sınırdaki devriyeler tarafından öldürüldüler. Sadece Ho-lo-hu idam edilmedi. Affedilip Çin'in içlerindeki

123 TCTC 195, a. y.

Ling-wai bölgesine sürüldü[124]. Onun öldürülmüş olması A-shih-na hanedanına duyulan saygıya işaret ettiği gibi ileride işlerine yarayacağını düşünmüşlerdi.

Bu ayaklanma hareketinin, kısa sürede bastırılmış olmasına rağmen Çin üzerinde etkisi çok büyük oldu. T'ang hanedanının, başta İmparator T'ai-tsung olmak üzere, bütün idarecilerini korkuttu. Bütün vezirler imparatora Gök Türklerin Çin'de ikametlerinin kendi ülke çıkarları açısından mümkün olmadığını belirttiler. Dokuz yıldan beri kuzey Çin ve başkent Ch'ang-an'da ikamet eden Gök Türklerin her an T'ang İmparatorluğu için büyük bir tehlike teşkil ettiği değerlendiriliyordu. Alınan karar uyarınca kısa süre içinde Gök Türklerin Çin'in içlerinden çıkarılması için hazırlıklara başlandı.

Sir Tarduşların Başarısı

Bunu gerçekleştirmek üzere Gök Türk hanedanından gelen A-shih-na Ssu-mo'yu kağan tayin ettiler. Arkasından büyük bir ordu ile kuzeye gönderdiler. Ancak Sir Tarduşların hükümdarı İ-nan, Ssu-mo Kağan ile yıllarca başarılı bir şekilde savaşarak onları hâkim olduğu topraklara sokmadı. Üstelik Çinlilerin verdiği bütün destek boşa gitmişti. Neticede Ssu-mo ve ahalisi geri dönerek Kuzey Çin'de Sheng ile Hsia eyaletine yerleştirildiler[125].

600'lü yıllardan itibaren Töles boylarının en kuvvetlisi olarak görünen Sir Tarduşlar 628 yılından sonra bağımsızlıklarını ilan etmişlerdi. Doğu Gök Türk Kağanlığı 630'da yıkılınca Ötüken bölgesinde en önemli güç olarak kaldılar. Çin'e giden Gök Türklerin 639'dan sonra geri gönderilmek istenmesi üzerine çıkan savaşlarda başarıyla kendi ülkelerini korudular. Ancak kağanları Bilge İ-nan'ın ölümü üzerine (645) oğulları anlaşmazlığa düşünce ayakta kalamadılar. Neticede Sir Tarduş gücü 646-647 yıllarından dağılarak ortadan kalktı[126].

---

124 HTS 215A, s. 6039 ve de TCTC 195 a.y.; THY 94, 1690; TT a.y.; WHTK 2690b; Liu, I, 151 vd.; ChangJen-t'ang, s. 106108; Liu İ-t'ang, aynı makale, s. 149.

125 HTS 215 A, s. 6139; CTS 194 A, s. 5164,5165; TT 197, 1071c; CTS 3, s. 50, 51; WHTK 2690c.

126 CTS 199 B, s. 5343-5345; HTS 217 B, s. 6134; CTS 3, s. 43; HTS 2, s. 41; HTS 215B, s. 6137, 6138-6146.

Bağımsızlığını İlan Eden Ch'e-pi Kağan

Gök Türk hanedanından gelen bir başka bey 638 yılından beri Altay Dağları havalisinde hüküm sürüyordu. Aslında Doğu Gök Türk Devletinin 630'da yıkılması üzerine bazı devlet adamları ona kendini *"Kağan"* ilan etmesi için telkinde bulundu ise de buna cesaret edememişti. Daha sonra ise onlardan kaçarak Altay Dağlarına geldi; takip eden 2-3 bin kişilik Sir Tarduş süvari birliği onu yakalayamadı. Beraberindekilerle üç tarafı sarp kayalarla çevrili olan ve sadece bir tarafından araba ve süvarilerin geçebileceği, toprağı düz ve geniş bir yere sığındı. Burasının onun eski yurdu olduğu bildirilir. Askerî gücünün sayısı otuz bine ulaşınca kendini kağan ilan etti. Altay Dağlarının güney eteklerine gelmişti. Batısındaki Karluklar ile Yenisey'deki Kırgızlar ona bağlanınca epey kuvvetlendi. Çinlilerin dikkatini çekince iyi ilişkiler kurmak istedi. Ne var ki Çinliler onun bağımsızlığını kabul etmiyorlar, kendilerine vassal olmasını istiyorlardı. Üzerine gönderilen ilk kuvvetleri yendi ise de Karluk, Uygur ve Bugu gibi boyların Çin tarafını tutması üzerine mağlup oldu. Kendisi canlı yakalanarak T'ang hanedanın başkenti Ch'ang-an'a getirildi[127].

Doğu Gök Türk Ülkesinde Çin Kontrolü

Sir Tarduşların 646 yılında tamamen dağılması, 650 yılında Ch'e-pi Kağan'ın güçlerinin ortadan kalkması üzerine Doğu Gök Türk ülkesinde büyük bir siyasi boşluk ortaya çıkmıştı. Bu boşluktan faydalanan Bugu (Bugut), T'ung-lo (Tongra), Tu-po, Bayırku, To-lan-ko, Hu-hsie, Ediz (A-tie), Ch'i-pi, Basmıl Kurıkan, Kırgız, Hun, Karluk, Uygur gibi küçük Türk boyları 647 yılından itibaren Çin'e elçiler göndererek siyasi ilişki kurdular. Çin'deki T'ang hanedanının imparatoru Kao-tsung bunu memnuniyetle karşıladı. Boy reislerinin hepsine muhtelif Çin unvanları verilirken boyların bulundukları topraklara ise Çince askerî valilik adları konuldu[128]. Bundan sonra Çin'in

---

127 TT 198, 1073c; CTS 194 A, s. 5165; HTS 215 A, s. 6040-6041; TFYK 986, 1a; TCTC 198, s. 6250; WHTK 2691a.

128 J. Hamilton, "Toguz Oguz et On Uigur", *Jornal Asiatique*, 1962, s. 33-54; M, Mori, "On Chi-li-fa (eltaber/eltabir) and Chi-chin (irkin) of the T'ieh-le

kuzeyindeki Gök Türk bakiyeleri de büyük genel askerî valiliklere ayrıldı. Böylece Doğu Gök Türk ülkesi tam anlamıyla Çinlilerin kontrolü altına giriyordu. Bu arada, Çin'e daha önce sığınmış olan Gök Türk beylerinden bazıları T'ang devletinde yükselmiş, önemli mevkilere gelmişlerdi. Söz konusu beylerin çoğu general olarak orduda hizmet ediyorlardı.

Batıda İstikrarsızlık ve Yeni Örgütlenme

Batı Gök Türkleri T'ung Yabgu Kağan'ın, amcası tarafından öldürülmesinden sonra birdenbire karışıklık içine sürüklendi. Düzenlediği suikastla yerine geçen amcası Bagatur'u kimse kağan olarak tanımadı. Uzun tartışmalar neticesinde T'ung Yabgu'nun oğlu Hsi-li tahta geçti. Ama karışıklıklar durmayınca çok uzaktaki T'ang hanedanından yardım istediler. Merkezî yönetimin çökmesi üzerine Töles boyları dahi başkaldırmışlardı. Bagatur yenilerek Altay Dağlarına kaçtı. Yeni kağan, Sir Tarduşlara mağlup olduğu gibi, diğer Töles boylarını da itaat ettiremedi. Daha sonra ülkesi içinde kendisine karşı bir sürü muhalif ortaya çıkınca Maveraünnehir'e kaçıp sığındı. Bu arada, Batı Gök Türk hanedanından gelen Ni-shu Baga Şad'ın oğlu Işbara ülkesini on boya böldü. Her boyu idare eden reise birer ok verildi (634/635). Beş Tuo-lu ve Beş Nu-shih-pi boyları hâlinde yeni bir boy örgütlenmesine gidildi. Tuo-lular, Tokmak'ın doğusunda oturuyorlardı ve beş çorluk hâlinde kurulmuşlardı. Batısında oturan Nu-shih-piler ise beş büyük erkinlik hâlinde teşekkül ettiler. Böylece ortaya çıkan yeni boyların hepsine On Ok denmeye başladı[129]. Yapılan yeni teşkilatlanmanın neticesi olarak 24 Oğuz boyuna doğru giden yolun açılması en önemli tarihî sonuçtur.

Fakat Batı Gök Türk ülkesine bir türlü huzur gelmiyordu. 635'de İli Irmağı sınır olmak üzere ikiye ayrılan Batı Gök Türk ülkesinde birlik yine sağlanmadı. Çinliler de izledikleri entrika politikaları sayesinde sürekli karışıklık çıkarıyorlardı. A-shih-na

---

Tribes," *Acta Asiatica*, Tokuyo 1965, s. 53 vd; TT 198, 1080 c-1081a; HTS 217 B, s. 6040-6041; WHTK 2699a; CTS 199A, s. 5348.

129 HTS 215B, s. 6060-62.

Ho-lu 648 yılında Talas Irmağı civarında isyan edip bütün siyasi, askerî gücü ele geçirdi. Yaklaşık on yıl Batı Gök Türk ülkesinde bağımsızlığını sürdürdü. Kendisine karşı yapılan birçok isyan hareketini bastırınca Çinliler bizzat ordu gönderdi. Bu ordunun çoğunluğu diğer Türk asıllı boylardan oluşuyordu. Sürekli gerilla savaşı yaparak yorulan ve nihayet kendi amcası tarafından yakalanan A-shih-na Ho-lu Çin'e götürüldü ve orada 659 yılında eceliyle öldü[130].

Bundan sonra Batı Gök Türk ülkesi de Doğu Gök Türk ülkesi gibi Çinliler tarafından idari bölümlere ayrıldı. Artık iş başına geçen Gök Türk hanedanından beyler Çin'in tayinli memuru konumunda idiler[131]. 680'lerden sonra bağımsız Türgiş boy hareketlerini görürüz. Ancak onlar, Çinlilerle savaşmak yerine bağımsızlıklarını korumak için II. Gök Türk Kağanlığı ile mücadele ettiler.

Bağımsızlık İçin Can Veren Beyler

Çinlilerin Gök Türk ülkesini küçük parçalara bölüp ayırmaları 29 yıl kadar uzunca sayılabilecek bir süre onların bir araya gelip bağımsızlıkları için isyan etmelerini engelledi. Bağımsız yaşamaya düşkün *Bozkır Türk* toplumunun karakterine uymayan bu durum 679 yılında ilk isyanla sona erdi. Çinlilerin esir Gök Türkleri yönetmek için kurdukları askerî valilik idarecilerinden A-shih-te Wen-fu ve A-shih-te Feng-chih adlı iki lider Gök Türk hanedan ailesine mensup A-shih-na Ni-shu-fu'yu kağan olması için ikna ettiler, ardından bağımsızlık savaşı başladı. Bu askerî valiliğe dahil 24 eyaletin reislerinin hemen hepsi onlara katılmıştı. Hiç beklemediği bu olay karşısında T'ang hanedanının imparatoru Kao-tsung çok şaşırmıştı. Derhâl büyük bir ordu hazırlayıp Gök Türk isyanını hemen bastırmak istiyordu. Ancak kuzeyin soğuk iklimine alışık olmayan Çin askerlerinin bozkıra doğru sefere çıktıklarında derileri çatlıyordu. Gök Türkler ani bir saldırı ile bu orduyu darmadağın ettiler ve karşı atağa geçtiler. Ne var ki P'ei Hsing-chien adlı kumandan üç yüz bin kişilik ordu ile çıktığı seferde A-shih-te Feng-chih'yı yenerek

130 CTS 194B, s. 5187; HTS 215B, s. 6062-63.
131 HTS 215B, s. 6063, 6064; Chavannes s. 27-41, 57-76.

yakaladı. A-shih-na Ni-shu-fu-da kendi maiyetindekiler tarafından öldürülünce birinci isyan başarısızlıkla sonuçlandı. Ancak kurtulabilen Gök Türkler Altay Dağlarının doğusundaki Kurt Dağı'na (Lang-shan) sığınmayı başardılar[132].

Gök Türklerin içindeki bağımsızlık ateşi sönmüyordu. Bu arada Bilge Tonyukuk'un da mensup olduğu A-shih-te kabilesinden gelen beylerin büyük katkı sağladığını söylemek gerekir.

681 yılında A-shih-te Wen-fu yeni bir kağan arayışına girişti. Çok geçmeden, hanedan ailesinden gelen A-shih-na Fu-nien kağan seçildi. Ayaklanma başladıktan sonra üzerlerine gelen Çin orduları ardı ardına yenildi. Fakat ağır bir kıtlık çıkması zor günler geçirmelerine sebep oldu. Buna rağmen diğer Gök Türk boyları onların bağımsızlık hareketini duymuşlar ve katılmaya başlamışlardı. Kısacası isyan hareketi kısa sürede kitlesel bir hâle dönüşmüştü. Çin orduları yine de bozguna uğratılıyordu. Böylesine avantajlı bir durumda bulunan iki Gök Türk liderinin arası Çinli kumandan P'ei Hsing-chien'in yürüttüğü kurnazca planları sayesinde açıldı. Çıkan karışıklıklardan yeteri kadar faydalanamayan adı geçen Çinli kumandan teslim oldukları takdirde öldürülmeyecekleri vaadini vererek 54 Gök Türk beyinin teslim olmasını sağladı. Neticede, kendileri gelen Gök Türk beylerinin hepsi Çin başkenti Ch'ang-an'daki doğu pazarında idam edildiler. Böylece Gök Türklerin ikinci bağımsızlık teşebbüsleri de başarısızlıkla sonuçlanmış oluyordu (681)[133].

---

132 CTS 64, s. 2801 vd.; HTS 108, s. 4086 vd.; CTS 83, s. 2784-2785..

133 CTS 194A, s. 5166; HTS 215A, s. 6042; TCTC 202, s. 6392; TT 198, 1073b CTS 63, s. 2405; HTS 101, s. 3952; CTS 64, s. 2801 vd.; HTS 108, s. 4086 vd. CTŞ 83, s. 2784-2785.

II. GÖK TÜRK KAĞANLIĞI

Kutlug Kağan'ın Stratejik Hareketi

Kutlug Kağan kaynakların açıkça belirttiği üzere Doğu Gök Türk Kağanı İl'in soyundan geliyordu. Kendinden önceki bağımsızlık hareketlerinin kanlı savaşlara rağmen başarısız olması Kutlug'u yıldırmadı. Ayrıca daha planlı davranarak Çin sınırlarından uzağa kaçtı (Çogay Kuzı). Arkasından Karakum Kalesi'ne geçerek Dokuz Oğuzların sürülerini yağmaladı. Biraz askerî güç kazanınca II. Gök Türk Devleti'nin bağımsızlığını ilan etti. Kardeşlerinden Beg-Çor'u şad, Tuo-hsi-fu'yu da yabgu tayin ederek devletini teşkilatlandırdı. Çin'de hapiste bulunduğu yerden kaçarak Gök Türk Devleti'ne sığınan Tonyukuk'un Kutlug tarafından Apa Tarkan tayin edilmesiyle esas kuvvetini aldı. Tonyukuk'un yaptığı planlar ve uyguladığı stratejiler sayesinde devlet sağlam temellere oturtuldu[1].

Kutlug bağımsızlık girişimine başladığında gerçekte bu konuda üçüncü hareketi oluşturuyordu. Kendisinden önceki iki başkaldırı sonuca ulaşamamıştı. Kutlug belki biraz da öncekilerin tecrübelerini analiz ederek daha farklı ve sağlam bir strateji uyguladı. Diğerleri gibi Çin'in kuzeyinde onlara yakın bir yerde durmadı ve kuzeye atalarının eski merkezi Ötüken'e gitti. Fakat orada başka bir problem ile karşılaşacaktı. Burada kendisine daha öncekilere oranla daha az katılım olmuştu. Çünkü milletinin çoğu Çin sınırlarına yakın bölgelerde onların baskısı altında yaşıyordu. Hepsi aynı anda gelememişlerdi. Hedefine ulaştıktan sonra onları da kurtarmak için çok sayıda akın düzenleyecekti.

1 CTS 194A, s. 5167; HTS 215A, s. 6043; TT 198, 1073b; WHTK 343, 1691c.

Bununla birlikte Kutlug'un bir başka şansı vardı. O da Tonyukuk idi. Tonyukuk, Doğu Gök Türk ülkesinin Çinlilerin eline düştüğü sırada Çin'e gidip yerleşen ailelerdendi. Tonyukuk'un mensup olduğu boyun da A-shih-te olması dikkat çekicidir. Çin'e bağlı topraklarda doğmuş, orada yetişmiş, üstelik oraya giden Gök Türk halkını teftiş etme görevine kadar yükselmişti. Çinli vali bir ara onu hapsettiğinde ise Kutlug bağımsızlığını zaten ilan etmişti. O daha sonra serbest bırakılınca derhâl Kutlug'un yanına kaçtı. Tonyukuk'un gelişine çok sevinen Kutlug, onu askerî işlerin başına getirdi. Bundan sonra birlikte hareket ederek, parlak zaferler kazanmaya başladılar. İlk önce ekonomik ve askerî açıdan kalkınmaları gerekiyordu. Nitekim Dokuz Oğuzları kendilerine bağlayarak kendilerine asker sağladıkları gibi yiyecek için hayvan sürüleri de elde ettiler. Artık güçlendikleri için sıra Çin'e geldi ve ardı ardına yaptıkları akınlarla eski halkını ve topraklarını kurtardılar. Bağımsızlığın kazanılışının onuncu yılında hastalanan Kutlug ölünce yerine kardeşi Kapgan geçecektir.

Hangay Dağlarının ve Ötüken'in Gizemi

Moğolistan topraklarındaki Çogay-kuzı Dağı'na sığınan Kutlug, kendisi ve milleti için dönüm noktası olacak bir adım attı. Tola Irmağı havalisinde yaşayan Dokuz Oğuzlar diye kaynaklarda anlatılan boy grubunu kendine kattı. Böylece çok az sayıdaki askerî gücünü artırdı. Ayrıca Çinlilerin doğrudan müdahale alanının dışına çıkmıştı. Dolayısıyla kendini güven içinde hissediyordu. İlk fırsatta II. Gök Türk Devleti'nin bağımsızlığını ilan etti. Bundan sonra Gök Türklerin kaderi değişecek, tarihleri farklı bir mecrada akacaktı.

Milletine bağımsızlık kazandırması ve devletinin yolunu açması sayesinde Türkçe yazılı kaynaklar Kutlug'a, 'devletini derleyip toparlayan' anlamında İlteriş demişlerdir. Kutlug ise ona Tanrı tarafından hükmetme yetkisinin verildiğine inanılmasından dolayı sunulan bir unvandır. Kut ve kutlu kelimeleri Türkiye Türkçesi başta olmak üzere bütün Türk lehçelerinde kullanılmaktadır.

Bilindiği gibi II. Gök Türk Devleti'nin kuruluş hareketi üç ayrı mücadeleden sonra hedefine ulaşmıştır. 630 sonrası Çin esareti sürecinde Doğu Gök Türk ülkesi çok çeşitli olaylara sahne olmuştu. Çinliler esir aldıkları ya da gidip kendilerine teslim olan yüz binden fazla Türk'ü Çin'in içlerine, özellikle kuzey eyaletlerine yerleştirdiler. Yerleşenlerin nüfuslarının kısa sürede artması sonucunda Kuzey Çin'de Türk nüfusu yoğunluğu oluştu. Bu arada 639'da Gök Türk hanedanından gelen Chie-shih-shuai, kahramanca isyan edip sonuçta başarısızlığa uğrasa da Çin'deki T'ang hanedanının gözünü korkuttu. Türklerin yoğun bir şekilde Çin'de birikmeleri ve Chie-shih-shuai'ın bahsettiğimiz kalkışması, Çin sarayını bu Türklerin gelecekte daha büyük tehlike meydana getirecekleri konusunda endişeye sevk etti.

İkinci bağımsızlık hareketine başlayan A-shih-na Fu-nien yukarıda bahsettiğimiz gibi 681 yılındaki mücadelesinin başarıya ulaşamaması sonucu Çinli kumandana teslim olmuştu. Kendisine söz verilmesine rağmen o ve elli dört Türk beyi ile Çin başkenti Ch'ang-an'ın doğu pazarında halka açık bir yerde idam edilmişlerdi. Onun uğradığı yenilgi sırasında ve sonrasında dağılan Gök Türklerin çoğu Çogay-kuzı (Ts'ung-ts'ai) Dağı'na sığındılar. Çin askerî güçlerinden oldukça uzakta bulunan bu dağda kendi varlıklarını koruma imkânı bulmuşlardı.

İşte, Kutlug bu dağa sığınanlar arasında bulunuyordu. Buradan Karakum Kalesi'ne (Hei-sha-ch'eng) gitti. Karakum, Gök Türk kağanlarının kış mevsimini geçirdikleri yer konumunda bulunuyordu. Muhtemelen günümüzdeki Hangay dağ sırasının güney eteklerinde kurulmuştu. Bu mevkide kendi siyasi gücünü kuran Kutlug, Tola Irmağı havalisinde yaşayan Dokuz Oğuzların sürülerini ve atlarını yağmaladı. Bu durum 552 yılında Bumın Kağan'ın Juan-juanlara baskın yapmadan önce Töles boylarını kendine bağlayıp insan gücü elde etmesine çok benzemektedir. Dokuz Oğuzlar, en doğudaki Türk boy grubunu oluşturuyordu. Ağırlıklı olarak Tola Irmağı çevresinde yaşıyorlar ve Gök Türk merkezinin doğu kanadını meydana getiriyorlardı.

Bundan sonra devlet için gücünün daha da yeterli olduğuna kanaat getiren Kutlug, kağanlığını resmen kurduğunu ilan

etti. Böylece Gök Türkler yeniden bağımsızlıklarını kazanıyorlar ve II. Gök Türk Devleti ortaya çıkıyordu. Kutlug, derhâl yeni devleti örgütlemeye girişti. Sağlam temellere oturtulması için yeni kağanlığın kısa sürede teşkilatlanması gerekiyordu. Kardeşlerinden daha sonra Kapgan unvanıyla 24 yıl hüküm sürecek kardeşi Beg-çor'u (Mo-ch'o) şad tayin etti. Diğer kardeşi Tuo-hsi-fu'yu ise yabguluk görevine getirdi. Kaynaklarda açık olmamakla birlikte Beg-çor'un doğu tarafına, Tuo-hsi-fu'nun ise batı yönüne idareci tayin edildiğini anlayabiliriz.

Tonyukuk'un Çin'den Kaçıp Kutlug'a Katılması

II. Gök Türk Devleti bağımsızlık mücadelesini kazandığı esnada Tonyukuk görülmemektedir. Çünkü savaşların sürdüğü sırada Tonyukuk, Kuzey Çin'de hapiste bulunuyordu. Türkleri kontrol altında tutmak için kurulan valiliklerden Ch'an-yü Askerî Valiliği'nde Çin adına Türk boylarını denetleme görevini yürüttü (bir tür müfettiş). Onun unvanı A-shih-te Yüan-chen idi ve görüldüğü gibi ilk isyanları başlatan kahramanlar A-shih-te Feng-chih ve A-shih-te Wen-fu gibi aynı aileden geliyordu. I. Gök Türk Kağanlığı döneminde ve sonrasında kaynaklarda pek görülmeyen bu ailenin fertleri II. Gök Türk Devleti döneminde büyük katkı sağlayacaklardır. Söz konusu görevde bulunduğu sırada Tonyukuk, Vali Yardımcısı Wang Pen-li tarafından tutuklanmıştı. O hapiste iken Kutlug Çin'e yağma için akınlara başlamıştı. Bu anda A-shih-te Yüan-chen, yani Tonyukuk, vali yardımcısına suçunun affedilmesi ve eski görevine getirilmesini rica etti. Akınlar yüzünden zor durumda kalan Çinli vali yardımcısı izin verdi ve Tonyukuk hapisten çıktı. Çinli vali yardımcısı onun kabilesi üzerinde oluşturacağı etki sayesinde Türk topluluğunun Kutlug'a katılmasını engelleyebileceğini düşünmüş olabilirdi. Ama durum tam tersine gelişti. Hapisten kurtulan Tonyukuk, doğruca boyunun bulunduğu yere gitti. Onlarla birlikte bağımsızlığını ilan eden Kutlug Kağan'ın yanına vardı. Onun kendi yanına gelmesine Kutlug Kağan çok sevindi.

Tonyukuk zeki oluşu, akıllı yönetimi, stratejik davranışları sayesinde tanınmış bir kişiydi. Özellikle askerî işlerde planlamacılığı

öne çıkıyordu. Kutlug, onu vakit kaybetmeden Apa Tarkan görevine tayin etti. Kaynakların ifadesine göre askerî ve sivil yönetimin başına getirilmişti. Neredeyse zamanımızdaki başbakanlık makamı gibi devletin bütün yürütme mekanizması ona teslim edilmiştir. Bu atama anlatılırken atların idaresi işinin de onun uhdesine verilmesi kaydı ilginçtir. Atların idaresi söz konu edilirken ülkenin hayvancılığı ve ekonomisi kastedilmişti.

Halk Gücünün Artması

Gök Türk Devleti'nin kurumlaşmaya çalıştığı sırada Dokuz Oğuzlardan bir kaçak gelmiş ve tehlikeyi bildirmişti. Buna göre, kendilerine yeni bir kağan seçen Dokuz Oğuzlar doğudaki Kıtanlara ve güneydeki Çin'e elçi göndererek, Gök Türklerin günden güne hızla kuvvetlendiklerini bildirdi; bunu önlemek için hemen birleşip onlara saldırmalılardı. Bu haberi duyan Tonyukuk, Çinlilerin, Kıtanların ve Dokuz Oğuzların ittifak yapmaları hâlinde düşecekleri zor durumu iyi kavradı. Rakipleri birleşmeden harekete geçti. İki bin kişilik ordusuyla altı bin kişilik Dokuz Oğuzları mağlup etmeyi başardı. Böylece yeni kurulan Gök Türk Devleti Tonyukuk'un yerinde hareketi sayesinde yok olmaktan kurtuluyordu[2]. Neticede Orhun-Selenga havalisinde Türk birliği sağlandı.

Gök Türklerin idarecilerinin esir oldukları Çin'den kaçarak gelmeleri ve devletlerini yeniden canlandırmaları yaklaşık 50 yıldan beri başlarına buyruk yaşayan Dokuz Oğuzları rahatsız etti. Onlara karşı bir ittifak arayışı içine girdiler. Ancak Tonyukuk'un derin bilgisi daha ilk anda işe yaradı. Dokuz Oğuzların içinde bulunan bir casusundan kendilerine karşı yapmak istedikleri ittifakı öğrendi. Tonyukuk'un yazıtının 8. satırında geçen bilgiye göre Dokuz Oğuzların arasından bir *kaçak* gelmiş ve durumu anlatmıştı.

Buna göre:

1- Dokuz Oğuzlar kendilerine yeni bir kağan seçmişler;

2- Çin'deki T'ang hanedanına General Ku'yu göndermişler;

3- Kıtanlara Tongra Eşim adlı kişiyi yollamışlardı.

---

2 Tonyukuk Yazıtı, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17. satırlar.

Böylece Gök Türklere karşı üçlü ittifak kurulacaktı. Gönderilen kişiler vasıtasıyla *Dokuz Oğuz Kağanı sayıları az olan Gök Türklerin günden güne geliştiğini, kuvvetlendiğini, kağanları Kutlug'un çok cesur olduğunu, sözcüleri Tonyukuk'un akıllı olduğunu, bu iki kişinin var oldukça hem Çinlileri ve Kıtanları öldüreceğini, şüphesiz Oğuzları da öldüreceğini ileri sürmüştü* (Tonyukuk 9. ve 10. satırlar). Sonra şöyle bir teklifte bulundu: *Kıtanlar doğudan, Çinliler güneyden kendilerinin de kuzeyden saldırarak büyümekte olan Gök Türkler ile onlara bağlı diğer boylar (Türk Sir halkı) mağlup edilip bir daha asla kuvvetlenmemelerini sağlayabilirlerdi* (Tonyukuk, 11. satır).

Kendilerine karşı bir ittifakın tehlikeli boyuta ulaştığını anlayan Tonyukuk'un endişeye kapılmaması mümkün değildi. Kutlug Kağan'a, *Çinlilerin, Kıtanların ve Dokuz Oğuzların birlikte ittifak çabası içinde bulunduklarını eğer gerçekleşirse çok zor durumda kalacaklarını* söyledi (Tonyukuk, 12. ve 13. satırlar). Derhâl harekete geçmeleri gerektiğini, duruma hâkim olmalarının icap ettiğini bildirdi. Bir tehlikenin zayıf iken savuşturulmasının kolay olduğunu, aksi hâlde kuvvetlendiğinde ise onunla mücadele etmenin zorlaşacağını ilave etti (Tonyukuk, 14. satır).

Hedefe Ulaşan Askerî Planlar

Kutlug Kağan, onun ifadelerini dikkate almakta hiç tereddüt etmedi. Zaten kendisine güvenmiş ve askerî işlerin başına getirerek Apa Tarkan görevine tayin etmişti. O, sadece Tonyukuk'a *"orduyu gönlünce idare et"* dedi. Tonyukuk, Kök Öng (Ongin) Irmağı'nı geçerek Ötüken Dağlarına doğru ordusunu sevk etmişti. İnekler Gölü (İngek Kölek) ile Tola Irmağı tarafından Dokuz Oğuzlar, Gök Türk ordusu üzerine saldırdılar (Tonyukuk, 15. satır). Dokuz Oğuzların kuvveti altı bin kişi iken, Tonyukuk'un birliği sadece iki bin kişiden müteşekkildi. Ağır bir bozguna uğrayan Dokuz Oğuzlar, geri çekilirken ırmağa düştüler. Bir kısmı savaş meydanında hayatını kaybetmişti. Bundan sonra diğer Dokuz Oğuz boylarının insan toplulukları gelip Kutlug Kağan'a itaatlerini bildirdiler (Tonyukuk, 16. ve 17. satırlar). Neticede, yeni kurulan II. Gök Türk Kağanlığı, Tonyukuk'un

yerinde hamleleri sayesinde büyük bir tehlikeyi savuşturmayı başarabilmişti.

Bundan sonra Çin'e karşı hücumlara geçildi. Lan eyaletinin ele geçirilip Vali Wang Te-mao'nun öldürülmesi onların T'ang hanedanına karşı kazandıkları ilk zaferdi. Daha sonra bunların ardı arkası kesilmedi. Savaş meydanlarında tutunamayan Çinli generaller hilelerle Gök Türkleri durdurmaya çalışıyorlardı. Esir Gök Türklerin yaşadığı Kuei eyaletine akınlar düzenlendi. Yine vali ve kumandanlar yakalandı. 683 yılına gelindiğinde Çin sarayında Feng ve Hsia gibi eyaletlerin Gök Türklere kendiliğinden bırakılması tartışılıyordu. 684 yılında Shuo eyaletine bizzat Kutlug'un kumanda ettiği ordular girerken 685'te Tai eyaleti baskına uğradı. 686 yılında da aynı hızla devam etti[3].

687 yılından itibaren karşı tedbirleri başarılı olan Çinliler ufak çapta Gök Türk kuvvetlerini mağlup etmeyi başardılar. Fakat 689'da Hsie Huai-i adlı bir Budist rahibin kumandasında büyük bir ordu daha hazırladılarsa da herhangi bir zafer kazanamadılar[4]. Kutlug, Çinlilerle on yedi kez, Kıtanlarla yedi kez savaşmıştı[5].

Esir Türkler İçin Mücadele

Aynı yıl Tonyukuk, Türgişlerle savaştı. Bundan iki yıl sonra, hastalanan Kutlug öldü[6]. Kağanlık makamına oturduktan sonra Çinlilerle on yedi kez, Kıtanlarla yedi kez, Oğuzlarla beş kez savaşmıştı[7].

Elli yıllık esaret devresinden sonra Kutlug liderliğinde bağımsızlıklarına kavuşan Gök Türklerin ikinci devletlerinin kuruluş

---

3 CTS 77, s. 2672; HTS 98, s. 3904.

4 CTS 83, s. 3295; HTS 210, s. 4122; CTS 194A, s. 5167, 5168; HTS 215A, a.y.; TCTC 204, s. 6446; TT 198, a.y.; WHTK, 343 a.y.

5 Tonyukuk Yazıtı, 49. satır; Kül Tegin Yazıtı, doğu cephesi 15-16. satırlar; Bilge Kağan Yazıtı, doğu cephesi 13-14. satırlar.

6 Bu bilgilerin bulunduğu yerler CTS 194A, s. 5167, 5168; HTS 215A, a.y.; TCTC 204, s. 6446; TT 198/a.y.; WHTK 343/a.y.

7 Tonyukuk Yazıtı 49. satır; Kül Tegin Yazıtı, doğu cephesi 15-16. satırlar; Bilge Kağan Yazıtı, doğu cephesi 13-14. satırlar.

mücadelesi üç aşamada gelişmişti. Gobi Çölü'nün güneyinde Çin'e yakın bölgede 679 yılında başlayan ilk ayaklanma kısa zamanda çok geniş bir alana yayılmış, değişik mevkilerde bulunan Türk beyleri derhâl buna iltihak etmişlerdi. Ancak üzerlerine gönderilen Çin ordusunu mağlup edemeyen Gök Türk liderlerinden A-shih-na Ni-shu-fu öldürülmüştü. A-shih-te Feng-chih ise esir düşmüştü. Hayatını kurtarmayı başaran Wen-fu, Gök Türk hanedan ailesinden yeni birini, A-shih-na Fu-nien'i reis seçti. Onlar da uzun süren mücadelelerinden zaferle çıkamadılar. Fakat onların mağlup olup Çin'e götürüldükleri esnada kendini kurtarıp Çoğay-kuzı Dağı'na sığınan Kutlug etrafındakilerin sayısını artırarak, Dokuz Oğuzların hayvanlarını yağmalayıp ihtiyacı olan yiyecek ve benzeri malzemeleri temin etti. Bundan sonra kağanlığını ilan edip II. Gök Türk Devleti'ni resmen kurdu. Artık sıra Çin'e ağır darbeler vurmaya gelmişti. 691 yılının sonunda ölümüne kadar bütün Kuzey Çin'i baştan başa akınlarıyla istila etti. Tonyukuk'un zamanında harekete geçerek Dokuz Oğuzların, Çin ve Kıtanlarla yaptığı gizli ittifakı çökertmesiyle büyük bir tehlikeden kurtuldu. Ardından Ötüken bölgesi ve civarındaki ve de Altay Dağlarına uzanan sahadaki bütün diğer Türk boylarını kendine bağladı. 689'da Tonyukuk daha o zamanlar batıdaki Türgişler üzerine dahi sefer tertiplemişti.

682'de tam bağımsızlığını kazandıktan sonra Kutlug ve Tonyukuk liderliğinde II. Gök Türk Devleti geçen on yıllık sürede Ötüken bölgesini merkez yaparak etrafındaki diğer Türk boylarını kendine bağladı. Her fırsatta Çin'deki T'ang İmparatorluğu'na ardı ardına darbeler indirerek esaret altındaki Türkleri kurtarmaya çalıştı. Çin'in kuzeyi doğudan batıya tamamen Gök Türk akınlarına maruz kalmıştı. Neticede, Kutlug'un kurduğu ve tahtta kaldığı on yıllık sürede Gök Türk Devleti her açıdan hızla gelişti.

Kapgan Kağan ve Yükseliş

Kutlug'un başarılarla dolu saltanatı hastalanıp ölmesi üzerine sona erince yerine kardeşi Kapgan tahta çıktı (692). O Kutlug'un oğulları Bilge ve Kül Tegin'in yaşlarının küçük olması

sebebiyle kağanlık makamına oturmuştu. Bilge Kağan'ın, yazıtlarda, töre gereğince amcam tahta oturdu demesi durumu açıklar. Kapgan'ın tahta çıkışı 10 yıldan beri hızla yükselen devlete hiçbir ters etki yapmamış; aksine daha hızlı bir şekilde büyümeyi sürdürmüştür.

Yaklaşık 24 yıl süren Kapgan'ın kağanlığı iki yüz yıl var olabilen Gök Türk hanedanının saltanatı içinde uzun bir süre sayılır. Onun faaliyetleri ölümünden 18-20 sene sonra dikilen Bilge ve Kül Tegin Yazıtlarında teferruatıyla anlatılmıştır. Döneminin Çin kaynakları da ondan korku ile bahseder. Neticede Kapgan ile ilgili şu gerçek ortaya çıkar: *Kapgan en çok zafer kazanan, Çin'i en fazla korkutan, o devirde yaşayan bütün Türk topluluklarını hemen hemen idaresi altına alan, devletini çağının en kuvvetlisi yapan kağandır.* Yaptığımız bu değerlendirme Kapgan Kağan döneminin genel Gök Türk tarihi içinde önemine işaret etmektedir.

Böylece Gök Türk Devleti'nin yeniden tam bağımsızlığını kazanması 682 yılında gerçekleşirken, devleti kuran Kutlug en yakın yardımcısı Tonyukuk ile birlikte aradan geçen on yıl içerisinde devleti kuvvetli bir hâle getirmişlerdi. Bununla beraber kağanlığın her yönüyle gelişip Orta Asya'yı tamamen hâkimiyet altına alması, zamanın dünyası içinde en kuvvetlilerinden biri hâline gelmesi, onun ölümünden sonra yerine geçecek olan Kapgan döneminde hedefine ulaşacaktır.

693 yılında Ling eyaletine saldırıp yağmalar yapan Kapgan kendisine karşı koymaya çalışan Çinli General Li To-tsu'yu yenmişti. Buna karşı Çindeki T'ang hanedanının imparatoriçesi Wu 18 generallik büyük bir ordu hazırlamıştı. Ancak söz konusu ordu Gök Türklerle çarpışmaya cesaret edemeden geri döndü. Bunu takip eden yıllarda Kıtanların, T'ang İmparatorluğu topraklarını istila etmeleri üzerine yardım teklifinde bulunan Kapgan, Kıtanları yeneceğini, karşılığında bazı taleplerinin olduğunu bildirdi. Onun talebi, 630-681 yılları arasında esir düşerek Çin'e zorla götürülmüş Türk ailelerin geri gönderilmesi idi. T'ang sarayı derhâl bu teklifi kabul etti.

Kapgan, 693 ve 694'teki akınlarının ardından hedefine ulaştığını hissediyordu. Artık savaşlar yerine Çin ile dostluk

kurulmalıydı. Bunu göstermek için de 695 yılında Kapgan, Çin'e elçi göndererek, dostluk münasebetleri tesis etmek istedi. Onun bu hareketinden çok memnun kalan imparatoriçe bazı Çin unvanları sunarak onu taltif etmeye çalıştı. Ama 5 bin top ipek verilmesi ekonomik açıdan olayı daha da değerli hâle getirmektedir. Sunulan unvanlar ise *"Sol Muhafızları Büyük Generalliği" ve "Ülkeye Dönen Dük"* gibi Çin için sembolik makamlardı. Bundan sonra gelişecek olaylar Türk-Çin ilişkilerine farklı boyutlar getirecektir.

Çin'in Baskı Altına Alınması

İki devlet arasında dostça ilişkilerin gelişmeye başlaması yanında patlak veren bazı olaylar da Kapgan'ın ikili ilişkilerde daha avantalı hâle gelmesini sağladı. Çin'in kuzeydoğusundaki geniş alanlarda yaşayan Kıtanlar (Ch'i-tan), bağlı oldukları T'ang hanedanına karşı isyan ettiler. 696 yılında (5. ay) aslen Kıtanların reisi Çin adına Sung-mo bölgesinde askerî valilik yapan Li Chin-chung ile Kui-Ch'eng bölgesi askerî valiliği yapan Sun Wan-lao, Ying ilçesine saldırdılar. T'ang İmparatorluğu'na ait askerî barakaları yakıp yıkarak büyük zarar verdiler. Oranın valisi Chao Wen-kuei'i katlettiler. Çin ordusu isyanı bastırmakta aciz kaldı. Durumu yakından takip eden Kapgan Kağan bu anda devreye girdi. *Çin için fedakârlık yaparak, Kıtanların isyanını bastırıp onları sindireceğini, ancak karşılığında bazı isteklerinin olduğunu* imparatoriçeye bildirdi.

Esir Türklerin Kurtarılmasına Devam

Kapgan'ın Çin'den talepleri Türk tarihinde örnek teşkil edecek niteliktedir. Bir hükümdarın yürütmesi gereken temel politikanın esasını meydana getirmektedir.

O, Gök Türk Devleti'nin bağımsızlığının olmadığı ve devletin Çin hâkimiyeti altına düşmüş olduğu devrede (630-680) Çin'e göç etmiş olan kendi milletine mensup Türk boylarını geri almak istiyordu.

Sıkışık durumda olan Çin imparatoriçesi, Sol İhtişamlı Muhafız Alayları Generali Yen Chih-wei'i Kapgan Kağan'a

göndererek, ona *"İyi Reform Yapan Kağan"* unvanını sundu. Ayrıca isteklerini kabul ettiğini bildirdi. Çinli olmayan hükümdarların taleplerinin kabul edilmesi ve bunun kaynaklara yansıması çok nadir görülen bir olaydır. Bu yüzden Gök Türk kağanının isteğinin Çinliler tarafından kabul edilmesi çok önemlidir. Hele bunun kaynaklara yansıyarak kayıtlara alınması daha da ilginçtir. Çin'in ne kadar zor durumda olduğuna işaret etmektedir. Kapgan Kağan'ın Çinlilerin ağır taleplerine boyun eğmesi onun bölgede prestijinin artmasına sebebiyet vermiştir.

Kime bağlı olduğu anlaşılmayan Gök Türklerden bir grup 696 yılı Eylül'ünde Liang eyaletine saldırdı. Adı geçen eyaletin askerî valisi Hsü Ch'in-ming'i esir aldı. Bu vali ordusunu teftiş ettiği sırada şehrin (kale) yakınına aniden pusu kuran Gök Türkler tarafından yakalanmıştı.

Yenisey Boylarının Kağanlığa Bağlanılması

Aynı yılda Yenisey bölgesinde yaşayan Kırgızlar, batıda bulunan Türgişler ile birlikte Çin ile ittifak anlaşması yaparak başkaldırmışlardı. Hedeflerinde Kapgan'ın idaresindeki Gök Türk Kağanlığı vardı. Sadece Tonyukuk Yazıtı'nda kayıtlı bu bilgiye göre Kapgan ve Tonyukuk Gök Türk ordularına kumandanlık ediyorlardı. Ve bu ordu Yenisey bölgesini işgal etmekte olan Kırgızların üzerine yürüdü. Kapgan ve Tonyukuk idaresi altındaki Gök Türk ordusu, *"kar sökerek, ağaç dallarına tutunarak, bazen atları yedeğe alarak yolsuz vadilerden Kögmen Dağı'nı aşıp"*, Yenisey kaynaklarında Anı Irmağı kıyısında Kırgızları bastırdı. Hanı öldürülen Kırgız ülkesi teslim alındı. Sıra üçlü ittifakın son halkası olan On Oklara (Sarı Türgiş) gelmişti. Fakat tam bu sırada Kapgan'ın hatununun ölümü, onun geri dönmesine yol açtı. Çünkü hatunu için yas törenine katılması gerekiyordu.

Kağanlığın Artan Gücü

Kapgan başarılı bir şekilde T'ang hanedanına saldıran Kıtanları durdurdu. Bunun yanında Çin'deki Türk boylarının geri dönüşü tamamlandı. Bütün bunlar Kapgan Kağan'ın şöhretini daha da artıyordu. Neticede Kıtan isyanının bastırılması

ve Çin'deki Türk topluluklarının dönmesi Kapgan Kağan'ın gücünü zirveye çıkardı. Bu arada İmparatoriçe Wu, kağana özel *"İlteriş Büyük Ch'an-yü"* ve *"Millî Davasında Başarılı Kağan"* unvanlarını takdim ettiğini bildirmek üzere elçi gönderdi. Bu büyük gücün karşısında duramayacağı için onu Hun hükümdarları ile aynileştirecek bir unvanla ödüllendirmek istiyordu. Söz konusu unvanın Kapgan'a verildiği haberi daha Kapgan'a bildirilmeden ve elçilik heyeti onun yanına ulaşmadan 697 senesinin ilk aylarında Kapgan, Çin'in Ling ve Sheng gibi eyaletlerine başarılı akınlar düzenledi.

Gök Türk hücumları karşısında tutunamayan, bu yerleri savunmakla görevli Çin sınır generallerinin hepsi yenildi. Diğer taraftan halk yağmalanmış, birçoğu öldürülmüş, üstelik P'ing ordusu kumandan yardımcısı An Tao-mai da mağlup olmaktan kurtulamamıştı.

Çin'in İç İşlerine Müdahale

Âdeta bir devrim yaparak Büyük T'ang hanedanını ele geçiren İmparatoriçe Wu, kendi akrabalarını devletin önemli makamlarına getirme çabası içine girmişti. Gerçek hanedan üyeleri ki bunlar Li soyundan gelip bu soyadını taşırlardı, saraydan ve idareden uzaklaştırılıyorlardı. Bu faaliyetlerinde epey mesafe kateden imparatoriçenin karşısında sadece Li soyadlı iki kişi kalmıştı. İmparatoriçenin söz konusu iç politikası T'ang sarayını yakından takip eden Kapgan Kağan'ın dikkatini çekti. O bu durumu avantaj olarak kullanacak kendi ülkesi adına önemli çıkarlar elde edecekti.

Ortaya çıkan fırsatı değerlendirmek için Gök Türk kağanı 698 yılında (5. ay) Çin'e elçi gönderdi. Kızının bir T'ang prensiyle evlendirilmesi yolu ile akrabalık kurmayı ve müttefik olmayı teklif etti. Bunun yanında Kapgan Kağan çok önemli taleplerde bulunmuştu.

1- Gök Türk Devleti'nin fetret devrinden sonra Çin'in eline geçen ve onlar tarafından valilik hâline getirilen (Ch'an-yü-tou-hu-fu) toprakları tekrar devletine bağlamak istiyordu.

2- Üstelik Gök Türk Devleti'nin sınırları içinde yüz elli yıldan fazla yaşayan Soğdları da geri istiyordu. Çünkü öteden beri

Gök Türkler ile Soğdlar dostça ilişki içinde idiler. Devletin kurulmasından önce başlayan bu dostluk her dönemde devam ediyordu.

3- Bunun yanında Çin'in derinliklerine girmiş olan Türkleri de geri istiyordu. Bunlar Feng, Sheng, Hsia, Shuo, Ling ve Tai gibi altı eyalette yaşayan Türk kökenli topluluklardı.

4- Diğer yandan ekin tarlaları için 100 bin ölçek darı, 3 bin takım tarım aleti ve birkaç on bin chin demir de istemesi çok önemli gelişmedir. Kapgan tarım ürünleri açısından Çin'e bağlı kalmak istemiyor; kendi ülkesinde tarımı geliştirmek arzusu taşıyordu.

Gök Türk Kağanı Kapgan'ın bildirdiği talepler Çin sarayında şaşkınlık yarattı. Buna rağmen çok uzun süre tartışmaya açıldı. Varılan karara göre Kapgan'ın istekleri T'ang hanedanı açısından kabul edilemezdi. Özellikle İmparatoriçe Wu ve Başvezir Li Ch'iao söz konusu isteklerin yerine getirilmesinin Çin açısından imkânsız olduğunu söylediler. Alınan kararı kağana bildirmek için Harem Ziyaretleri Müdürü T'ien Kuei-tao elçi seçildi. Sonra elçi bir heyetle Gök Türk ülkesine gönderildi. İsteklerinin reddedildiğini öğrenen kağan çok sert tepki gösterdi. Çinli elçiye ağır hakaretlerde bulundu ve akabinde öldürmek üzere onu hapse attırdı.

Bu esnada Tonyukuk devreye girdi. Kağana elçiyi öldürmenin töreler ve gelecekteki Çin ilişkileri bakımından doğru olmayacağını söyledi. Kağan çok kızgın olmasına rağmen onun talebini kabul etti ve elçi öldürülmedi. Kağanın tepkisi T'ang sarayına ulaşmış, nihayetinde endişe uyandırmıştı. Telaşlanan Çinli devlet adamları Yao Shou ve Yang Tsai-ssu, imparatoriçeye evliliğin yerine getirilmesini, tohumluk darı, demir ve tarım aletlerinin gönderilmesini tavsiye ettiler.

İmparatoriçe nihayet kabul etmek zorunda kaldı. Kapgan'ın istediği Gök Türk ve Soğdlu aileler kuzeye gönderildi. Bunun yanında tarım aletleri, demir ve tohumluk darı da yollandı. Kapgan da tepkisini dindirerek Çin elçisi T'ien Kuei-tao'yu geri dönmek üzere serbest bıraktırdı.

Bu gelişmelerden Kapgan Kağan'ın iyi bir istihbarat ağının olduğu anlaşılıyor. Çünkü daha elçilik heyeti kendi merkezine

varmadan işin içyüzünü yani damadın T'ang hanedanından değil de imparatoriçenin ailesinden geldiğini öğrenmişti. Bundan habersiz olan Çinli heyet Kapgan'ın huzuruna çıktığında, kağan onlara *"Benim kızımın Göğün oğlu Li sülalesinden birisi ile evleneceği şüpheli, şimdi sen buraya Wu ailesinden biri ile geldin. Göğün oğlu olup olmadığı belli değildir. Biz eskiden beri Li ailesiyle müttefikiz, şimdi duyuyorum ki; Göğün oğlunun (esas Çin imparatorunun) soyu yok olmak üzere, sadece iki oğlu var, ben şimdi üzerinize yürüyerek genç olanı tahta geçireceğim"* dedi.

Genişleyen Kağanlıkta Yeni Örgütlenme Yapılması

Son kazandığı başarılardan sonra sadece Orta Asya'nın değil, zamanının dünyasının önde gelen gücü hâline dönüşen Gök Türk Kağanlığı üst yönetiminde yeniden teşkilatlanma ihtiyacı ortaya çıktı. Bu büyük gücün hükümdarı da Kapgan Kağan idi ve Orta Asya'nın en kuvvetli lideriydi. Bu genişleme ve kuvvetlenme sonucunda Kapgan Gök Türk ülkesi içinde bazı idari değişiklikler yapma yoluna gitti. Bu, devletin hızla gelişip büyümesinin ortaya çıkardığı bir netice idi.

16 yıl önce 682 yılında İlteriş Kutlug liderliğinde, Çin esaretinden kurtulan Gök Türk Kağanlığı geçen bu süre içerisinde bir dünya devleti hâline dönüşmüştü. Kapgan, ortaya çıkan ihtiyaç yüzünden şu şekilde yeni idari teşkilatlanmaya gitti.

1- Kardeşi Tu-hsi-fu'yu Sol Kanat (doğu) Şadı,

2- Ağabeyi Kutlug'un oğlu Bilge'yi (Mo-chü) de Sağ Kanat (batı) Şadı tayin etti.

3- Ayrıca kendi oğlu Bögü'yü (Çince Fu-chü) her iki taraftaki şadın üzerine "Küçük Kağan" unvanıyla görevlendirdi.

4- Böylece kendisini kağanlar kağanı pozisyonuna yükseltmiş oluyordu.

Küçük Kağan Bögü aynı zamanda Batı Gök Türk ülkesindeki Ch'u-mi-k'un gibi 10 kabilelerin (On Ok) de yöneticisi olmuştu. Bunlar Türgişler adıyla da sahne alacaktır. Bu kağan ayrıca Çincesi T'o-hsi (Geniş Batı) olan bir başka unvana da sahip idi (699 yılı). Batı Gök Türk ülkesi Küçük Kağan Bögü'ye bağlı olduğuna göre Bilge'nin şad unvanıyla tayin edildiği yer Doğu Gök

Türk ülkesinin batısı yani Batı Moğolistan ve Güney Sibirya idi. Tu-hsi-fu ise Tola Irmağı civarındaki Dokuz Oğuzlar ve Moğolistan'ın doğusundaki diğer toplulukların idaresini üstlenmişti. Ötüken'e göre doğu tarafı kastedilmiştir. Kapgan böylece Uluğ Kağan mertebesine çıkıyordu. Buna benzer bir teşkilatlanmayı Taspar Kağan (572-581) da yapmış, büyük kağan seviyesine çıkmıştı. Bunun gibi teşkilatlanma biçimleri hızla genişleyen bozkır devletlerinde sıklıkla görülmektedir. Uçsuz bucaksız alanları idare edebilmek maksadıyla bu tür yeni yönetim tarzı getiriliyordu.

Batı Türkistan'a Askerî Sefer

Batı Gök Türk Kağanlığı topraklarında 634 yılında yeni bir teşkilatlanma yoluna gidilmiş, başsız kalan halk kendilerini İli Irmağı civarında kurultay yaparak On Ok (On Kabile) olarak yeniden sistemli bir hâle getirmişti. Bu boylardan biri olan Türgişler diğerlerine üstünlüklerini kabul ettirmişler ve hepsi Türgiş olarak anılmaya başlanmıştı. Türgişler 766 tarihine kadar bu adla varlıklarını korurken, Karlukların baskısı sonucu daha da batıya kaymışlar, Oğuzlar adıyla tarih sahnesinde yer almışlardır.

Söz konusu Türgişlerin, II. Gök Türk Kağanlığı ile ilişkileri daima problemli olmuştur. Hiçbir zaman doğuya bağlanmak istememişler, aralarında çetin savaşlar meydana gelmiştir. Gök Türk Devleti'nin en büyük düşmanı olan Çin'e karşı doğuda çarpışmaların sürdüğü sırada, batıda isyan eden Türgişlere karşı da sefer düzenlendi. Bu seferleri Küçük Kağan (İnel, Bögü), Bilge Şad ve Tonyukuk birlikte yönettiler. Altay Dağlarını aşan Gök Türk ordusu Cungarya'ya (Yarış Ovası) ulaştı. Devamında Bolçu'da (Urungu gölünün güneybatı kıyısında) Türgişleri ağır bir bozguna uğrattı.

Bu galibiyet sonucunda (Bolçu zaferi) Türgişlerin bütün Nu-shih-pi ve To-lu kabileleri yani Balkaş, İli, Isık Göl ve Talas bölgelerindeki Türkler, Kapgan'ın hâkimiyetine girmek zorunda kaldılar. Batıya doğru devam eden Gök Türk ordusu Sır Derya boylarındaki Arıs Irmağı'na, Otrar şehri civarlarına, sonra Maveraünnehir'e (Kengü Tarban) ulaştı. Bu batı seferi çok önemli tarihî sonuçlar doğuracaktır. Nihayet geniş Kazakistan

ve Kırgızistan toprakları I. Gök Türk Devleti döneminde olduğu gibi bir devlet hâlinde birleşiyordu.

Bu arada şad unvanlı Bilge, 700 yılında Tangutlar üzerine sefer düzenlemiş ve çocuklarını, kadınlarını at sürülerini, bütün mallarını ele geçirmişti.

Yeniden Çin'e Akınlar

Uzak batı seferlerine katılmayan Kapgan Kağan, Çin'e akınları ihmal etmiyordu. Lung-you bölgesine akın yapıp, 10 binden fazla at ele geçirdi. Bu yeni saldırılar karşısında Çinliler yeni tedbirlere başvurmak zorunda kaldılar. İleri gelen devlet adamlarından Wei Yüan-chung (Orhun Yazıtlarında Ong Tutuk), Ling-wu bölgesi harekât ordusu kumandanı ve An-pei bölgesi büyük genel askerî valisi Hsiang Wan-tan da, T'ien-ping bölgesi birinci komutanı olarak bütün Çin ordularına kumanda etmek görevine getirildiler. Gök Türk ordusu onların savunma önlemlerinden hiç etkilenmedi. Yazıtlardan anlaşıldığına göre Bilge ve Kül Tegin'in de katıldığı ordu Çin ordularını mağlup etti. Bu sefer esnasında Kül Tegin, Çinli kumandan Ong Tutuk'u esir alıp Kapgan'a sunmuştur. Türklere karşı başarı kazanamayan adı geçen Çinli kumandanlar geri dönünce, akınlarını tamamlamış olan Gök Türk ordusu kendi topraklarına çekildi (701).

Sibirya'ya Sefer

Bu arada Kapgan, Çin'le anlaşıp üstüne yürümekte olan Kırgızların üzerine yürüdü. Tonyukuk da sefere katılmıştı. Yenisey kaynaklarında, Anı Irmağı üzerinde Kırgızları mağlup ettiler. Akabinde On Oklara (Türgişlere) saldırılacaktı. Çünkü onlar da Kırgız, Çin gibi kavimlerle ittifaka girip Gök Türklere hücum edeceklerdi. Kapgan'ın, hatununun ölümüyle geri dönmesi üzerine Tonyukuk ve Bilge'nin kumandasındaki ordular Türgişleri bozguna uğrattı.

Çin'e Uygulanan Baskı

Kıtanların isyanının Gök Türk ordusunun yardımı ile bastırılması, neticede Çin'deki esir Türklerin geri gönderilmesi

üzerine Kapgan'ın prestiji ve gücü daha da artıyordu. Bundan sonra meydana gelen savaşlarda Çin ordularının hepsi yenildi. Artık Kapgan, T'ang İmparatorluğu'nun iç işlerine karışmaya başladı. Ülkesi lehine bazı menfaatler koparmaya çalışıyordu. Kızını bir T'ang prensesiyle evlendirmek suretiyle adı geçen hanedanın geleceğinde söz sahibi olmayı planladı. Bunun yanında, Gök Türklerin dostu olan Soğdluları ve ekin tarlaları için yüz bin ölçek darı, 3 bin takım tarım aleti ve birkaç on bin chin demir de istedi.

T'ang sarayı önce Gök Türkleri oyalama yoluna gitti. Sonra sahte prens gönderdiler. Üstelik yollanan tohumlar pişmişti. Hediye olarak verilen gümüş ve altının değeri çok düşüktü. Kapgan gerçeği anladı ve ülkesine yollanan heyetten Yen Chihwei'i Çin kağanı ilan etti. 698 yılından sonra büyük bir akına geçti. 703 yılına kadar Çin'in kuzey eyaletleri sürekli yağmalandı. 300-400 bin kişilik orduları 40-50 bin kişilik Türk ordularına mağlup oluyordu. Çinli kumandanların hiçbiri yenilgiden kurtulamıyordu.

Tonyukuk Batıda İlerliyor

Tonyukuk batı seferlerini sürdürüyordu. Birkaç tanesi batı Gök Türk hanedanından gelen beyler tarafından yönetilen Batı Türkistan şehir devletçikleri yaklaşan Arap saldırılarına karşı direniyordu. 701 yılında Demir Kapı'ya kadar uzanan harekâtta Sır Derya (Seyhun/ Yincü Ögüz) kıyılarından yola çıkıldı; Kızılkum Çölü'nde ilerlenmişti. İnel (Bögü) Kağan kumandasındaki bir kuvvet burada kaldı. Tonyukuk, güneye ilerleyip, Türgiş başbuğu So-ke'nın idaresindeki Soğd halkını ele geçirdi. Ek Tağ (Ak Dağı geçen) Tonyukuk Demir Kapı'da seferine son verdi.

Gök Türk Devleti'nin en büyük düşmanı Çin'e karşı zaferleri doğuda devam ederken, batıda isyan eden Türgişlere karşı da seferlere girişildi. Küçük Kağan (İnel, Bögü), Bilge Şad ve Tonyukuk idaresi altındaki Gök Türk ordusu Altay Dağlarını aştı, Cungarya'ya (Yarış Ovası'na) vardıktan sonra Bolçu'da (Urungu Gölü'nün güneybatı kıyısında) Türgişleri ağır bir bozguna

uğrattı[8]. Bolçu zaferi neticesinde Türgişlerin bütün Nu-shih-pi ve Tuo-lu kabileleri, yani Balkaş, İli, Isık Göl ve Talas bölgelerindeki Türkler Kapgan'ın hâkimiyetini tekrar tanıdılar[9]. Daha sonra Gök Türk akınları Maveraünnehir (Kengü Tarban), Otrar şehri, Arıs Irmağı civarlarına ulaştı[10].

Bu arada Bilge 700 yılında Tangutlar üzerine sefer düzenlemiş ve çocuklarını, kadınlarını at sürülerini, bütün mallarını ele geçirmişti (BK, D, 24).

Bu sıralarda batıdaki Gök Türk akınları devam ediyordu. Yaklaşık 25 yıldır Türkler tarafından idare edilen Batı Türkistan'daki şehir krallıkları buralara ulaşan Arap saldırılarına karşı koyabilmişti[11]. Yine Tonyukuk, İnel ve Bilge tarafından idare edilen Gök Türklerin batı orduları Seyhun (Yincü Ögüz) kıyılarına vardı, nehri geçerek Maveraünnehir'in Kızılkum Çölü'ne daldı. İnel Kağan kumandasındaki bir kısım kuvvet burada kalırken, Tonyukuk güneye ilerleyip Türgiş başbuğu So-ke'nın idaresindeki Soğd halkını ele geçirdi[12]. Arkasından Ek-Tağ'ı da geçen Gök Türk ordusu Demir Kapı'ya ulaştı (701 yılı)[13].

Kapgan Kağan Çin'e Karşı Yine Atakta

Kapgan, Çin içlerindeki maceralarına devam ediyordu. 702 yılının ilkbaharında Yen ve Hsia eyaletlerine akın yapan 100 bin at ve koyun ele geçirdi. Arkasından Shih-ling'e saldırdıktan sonra Ping eyaletini kuşattı. İmparatoriçe Wu, bir sürü yeni önlemler daha almaya çalıştı. Gök Türklere karşı savaşmak üzere hazırlanan Çin orduları, onlara karşı çıkmaya cesaret edemediler. Bunun üzerine Tai ve Hsin bölgelerine giren Gök Türk ordusu buralarda da yağmalar yaptı.

703 yılına gelindiğinde Gök Türk kağanı politikasında değişiklik yaptı. Saldırılarını durdurarak, Çin'e Baga Tarkan'ı elçi

8 Kül Tegin, doğu st. 18-19; Bilge, doğu st .16; Tonyukuk I, batı st. 3.
9 Kül Tegin, doğu st. 21; Bilge, doğu st. 18; Ayrıca bkz. E. Chavannes, *Dokuments sur les Tuo-kioue Occidentaux*, Paris 1941, s. 283 vd.
10 Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 111.
11 Kafesoğlu, gös, yer.
12 Chavannes, a.y., s. 67.
13 R. Giraud, *L'Empire de Turs Celestes*, Paris 1960, harita 4.

olarak gönderip yeni bir evlilik ittifakı teklifinde bulundu. Ancak bu sefer damat olarak istenilenin sadece T'ang hanedanına mensup değil, ayrıca veliahdın oğlu olması da gerekiyordu. Kapgan'ın gayesi tabii ki T'ang hanedanlığı içerisinde çok daha fazla söz sahibi olmak idi. Geçen defa kötü tecrübelerden dolayı imparatoriçe, bu sefer daha temkinli davranmaya çalıştı. Hemen veliahtları yanına çağırıp sarayda bir görüşme yaptı. Neticede Kapgan Kağan'ın teklifi kabul edildi.

Gök Türk ordularının akınlarını durduramıyorlardı. Bu sırada Ling-wu bölgesi ordusu başkumandanı Sha-t'o Chung-i, Gök Türk ordusuna karşı koymayı denedi. Fakat Çin generallerinin hiçbiri yenilmekten kurtulamadılar. Söz konusu ettiğimiz savaşlarda Bilge de çok önemli katkılarda bulunmuştur. Yine Çin kaynakları bu savaşlarda kendi kayıplarını birkaç 10 bin olarak bildirmektedir. Öte yandan aynı ay içerisinde başka bir koldan Yüan ve Huei gibi eyaletlere giren Gök Türk kuvvetleri Lung-you bölgesini yağma ettiler. 10 binden fazla at, 10 binden fazla koyun ele geçiren Kapgan, geri döndü. Bunun üzerine Gök Türk saldırılarına karşı bir şey yapamayan Çinli General Sha-t'o Chung-i görevinden alındı.

Boy İsyanlarının Patlaması

T'ang hanedanı imparatorları bu tedbirleri alırken Gök Türk ülkesinde boy isyanlarının birdenbire patlak verdiğini, isyanların birbirini takip ettiğini ve devleti çok yıprattığını görüyoruz. Bunların çoğu Orhun ve Tonyukuk yazıtlarında ve de Çin kaynaklarında anlatılmıştır. Bilge Kağan ve Tonyukuk yazdıkları metinlerde isyanların devlete ne kadar çok zarar verdiğini ve düşmanlara fayda sağladığını belirtmişlerdir.

Çikler isyan ettiklerinde Kuzey Kazakistan - Altay Dağları ve Yenisey'in batı kolu taraflarında tekrar itaat altına alındıklarını öğreniyoruz. Gök Türk Devleti'ne karşı isyan hareketine kalkışan boylardan Çiklerin Kem-İrtiş arasında, Azların Isık Gölü'nün batısında 709 yılında bastırıldığı Bilge Kağan yazıtında bildirilmektedir.

İsyanların Bastırılması

Devleti ağır derecede yıpratan isyanlardan Orhun Yazıtlarında üzüntüyle söz edilmektedir. Buna göre:

– 710 yılında isyan eden Kırgızlar, Bilge ve Kül Tegin kumandasındaki ordu tarafından Kögmen Dağlarının kuzeyinde Songa ormanında ikinci defa mağlup edildiler.

– Aynı yıl Tola Irmağı civarında yaşayan Bayırkular, Türgi-yargın Gölü yakınında yapılan savaşta bozguna uğratıldı.

– 711 yılında Türgişler isyan edince, Orhun Yazıtlarının ifadesiyle üzerlerine yüründü ve yenildiler, reisleri So-ke öldürüldü.

– Arkasından Bars Beg, Türgiş kağanı tayin edilerek, Bilge'nin kız kardeşiyle evlendirildi, sonra Semerkant'a sefer tertip edildi.

– 713'te Beşbalık halkının daveti üzerine bu şehir üzerine yürüyen Bilge düşmanları (muhtemelen Basmıl) yenip, şehir halkını kurtardı.

– 713 yılında Karluklar, Kapgan, Bilge ve Kül Tegin'in ortak hareketi neticesinde Tamug Iduk-baş'ta (Tamır Irmağı'nın doğduğu yer) mağlup edildiler. Savaşta yenilmekten kurtulamayan Karluklar kaçarak Çin'e sığındılar.

Kapgan devraldığı devletini her bakımdan güçlendirirken politikasını da sağlam temellere oturtmuştu. Çin'deki esir Türkleri kurtarmak, Çin'i sürekli baskı altında tutarak herhangi bir entrika çevirmelerini engellemek ve Orta Asya'da yaşayan bütün diğer Türk boylarını devlete bağlamak yürüttüğü siyasetin esasını teşkil ediyordu. Hükümdarlığının ilk on beş yılında bu politikada hedefine ulaştığı söylenebilir. O önce T'ang hanedanı ile dostluk kurmak istedi. Bunu bildirmek için de ardı ardına elçiler gönderdi. Hatta onlar adına kuzeydoğuda bir isyanı bastırdı. Karşılığında talebi daha önce Çin topraklarında yerleşmek zorunda bırakılan Türklerin geri gönderilmesi idi. Ayrıca tarım aletleri ve tohumluk darı istemişti. Verdiği sözü yerine getirmeyen T'ang sarayı Kapgan'ı oyalama siyaseti güttü. Bunun üzerine atağa kalkan Kapgan, Çin'in iç işlerine karıştı ve tahttan uzaklaştırılan esas hanedan üyelerini destekledi.

Diğer taraftan kuzeydeki güçlü boy Kırgızlar ve batıdaki Türgişler ile Batı Türkistan'ın güney sınırlarına ulaşan seferler düzenlettirirken kendisi Çin ile uğraşıyordu. Çin kaynakları artık Kapgan'ın liderliğindeki Gök Türk askerî gücünün yüz yıl önceki durumuna, yani I. Gök Türk Devleti'nin kuvvetinin seviyesine yükseldiğini bildirmektedir. 698-705 yılları arasında T'ang İmparatorluğu'nun kuzey topraklarının hemen tamamını işgal etti. Fakat oralarda yerleşmek gibi bir amacı olmadığı için akınlarla yetinip geri döndü. 705 yılında doğru Çinliler onun bütün tekliflerini kabul etmek zorunda kaldılarsa da sonradan anlaşmalar bozuldu.

Bütün bu büyük askerî gücüne rağmen Kapgan, halkına gayet kötü davranıyordu. Aşırı sert ve zalim olması hem hanedan üyeleri arasında hem de devlete bağlı diğer boylar arasında huzursuzluk yaratıyordu. Dolayısıyla 708 yılından sonra sık sık isyanlar çıktı. Söz konusu isyanlar, her seferinde kanlı bir şekilde bastırılıyor, neticede devlet ağır darbeler alıyordu. Bu arada Çinliler de boş durmuyor, boyları bizzat isyana tahrik ediyorlardı. Durmak bilmeyen kanlı isyanlar yazıtlarda Bilge Kağan tarafından acı bir şekilde dile getirilmiştir. Çin kaynakları da isyanlardan bahsederler ve neticede kendilerine kaçıp gelen bey, boy reisi ve devlet adamlarının adlarını bildirirler. Nitekim bu isyanların birinde Kapgan yendiği Bayırkuların artakalanlarının kurduğu pusuya düşüp öldürüldü ve orada bulunan Çinli casus onun kesik başını Çin başkentine getirdi.

Neticede 692 yılında ağabeyi Kutlug'un ölümü üzerine II. Gök Türk Devleti tahtına oturan Kapgan devraldığı, hızla büyümekte olan devleti ağabeyinin bıraktığı yerden başlayarak her yönden geliştirmeye devam etmiştir. İki yüz yıllık bağımsız Gök Türk tarihinde 24 yıl gibi uzun süreli bir dönem kağanlık yapan Kapgan'ın faaliyetleri Orhun Yazıtlarında teferruatlı bir şekilde anlatılmıştır. Kaynaklarca Kapgan en çok zafer kazanan, Çin'i en fazla korkutan, o devirde yaşayan Türk topluluklarının hemen hepsini idaresi altına alan, devletini çağının en kuvvetlisi yapan kağan olarak tanınmıştır. Tonyukuk Yazıtı'nda Bögü olarak da zikredilen Kapgan'ın adı fatih anlamına gelmektedir.

Çinli Generallerin Yenilgiye Uğratılması

Lung-you bölgesine akın yapıp 10 binden fazla at ele geçiren Kapgan Kağan ülkesine geri döndü[14]. Bu saldırılar karşısında Çinliler yeni tedbirlere başvurmak zorunda kaldılar. İleri gelen devlet adamlarından Wei Yüan-chung (Orhun Yazıtlarında Ong Tutuk)[15] Ling-wu bölgesi harekât ordusu kumandanı ve An-pei büyük genel askerî valisi, Hsiang Wan-tan da T'ien-ping bölgesi birinci komutanı olarak bütün Çin ordularını idare etme vazifesini üstlendiler. Çin ordusuna karşı Bilge ve Kül Tegin liderlerin de katıldığı bu seferde Kül Tegin Çinli kumandan Ong Tutuk'u esir alıp Kapgan'a sunmuştur. (BK, D, 25; KT, D, 31), (701)

702 yılının ilkbaharında Yen ve Hsia eyaletlerine akın yapan Kapgan 100 bin at ve koyun ele geçirdi. Arkasından Shih-ling'e saldırıp Ping eyaletini muhasara etti. İmparatoriçe Wu bir sürü yeni önlemler daha almaya çalıştı ise de hazırlanan Çin orduları Türk kuvvetlerine karşı çıkmaya cesaret edemediler. Tai ve Hsin bölgelerine giren Gök Türk ordusu buralarda da yağmalar yaptı[16].

703 yılına gelindiğinde Gök Türk kağanı politikasında değişiklik yaptı. Saldırılarını durdurarak Çin'e Baga Tarkan'ı elçi olarak gönderip, yeni bir evlilik ittifakı teklifinde bulundu. Ancak bu sefer damat olarak istenilenin sadece T'ang hanedanına mensup değil, ayrıca veliahdın oğlu olması da gerekiyordu. Kapgan'ın gayesi tabii ki T'ang hanedanlığı içerisinde çok daha fazla söz sahibi olmak idi. Geçen defa kötü tecrübelerden dolayı imparatoriçe bu sefer daha temkinli davranmaya çalıştı[17]. Hemen veliahtları yanına çağırıp sarayda bir görüşme yaptı. Neticede Kapgan Kağan'ın teklifi kabul edildi. Kapgan teklifinin kabulünden duyduğu memnuniyeti göstermek için ileri gelen

---

14 CTS 194A, s. 5170; HTS 4, s. 101; 215A, s. 6047.

15 Ong Tutuk, Wei Yüan-chung aynılığı için bkz. Kafesoğlu, s. 112.

16 HTS 215A, s. 6047.

17 W. Eberhard, *Çin Tarihi*, s. 209'daki İmparatoriçe Wu'nun, Kapgan'ın teklifini kabul edip bir prens gönderdiği hususundaki fikri hatalı olmalıdır. Çünkü kaynaklarda böyle kayıt bulunmadığı gibi ayrıca daha sonra tahta geçecek olan İmparator Chung Tsung, bu anlaşmayı reddedecektir (bkz. CTS 194A, s. 5170; HTS 215A, s. 6047).

devlet adamlarından İ-li-t'an-kan'ı bin baş at ile birlikte Çin sarayına gönderdi. Elçi, imparatoriçeye teklifin kabulünden dolayı Kapgan'ın teşekkürlerini iletti. Su-yü-t'ing'de (imparatorluk sarayının bahçesinde bir köşk) Gök Türk elçisinin şerefine eğlence tertip edildi. Veliaht, başvezir ve bütün saray erkânı üç sıra hâlinde bu eğlencede hazır bulundular. Gök Türk elçisine bu denli itibar edilmesi Kapgan'ın ve Gök Türk Devleti'nin Çin nazarındaki üstün yerini açıkça göstermektedir. Bununla birlikte, Gök Türk elçisine birçok hediyeler sunularak geri uğurlandı. Kapgan da karşı jest yapmakta gecikmedi. 689'da sahte prens olarak Karakum'daki Gök Türk merkezine gelen Wu Yen-hsiou'yu serbest bıraktı[18].

Kapgan Kağan'ın Milletine Karşı Tutumunu Değiştirmesi

Bu arada Gök Türk Devleti'ne karşı isyan eden Basmıllar tekrar hâkimiyet altına alındı[19]. 705 yılında İmparatoriçe Wu tahtı gerçek vârislerinden Chung Tsung'a terk etti. Yeni imparator bazı reformlar yaparak başarısız kumandanları görevlerinden aldı. Gök Türklere karşı yeni politikaları uygulamaya koydu. Bütün devlet adamlarına Gök Türkleri yıkıp ele geçirmek için planlar yapmalarını emretmişti. Devlet adamları imparatordan üç önemli kale yapılmasını, kumandan ve valilerin görevden alınmasını, yenilenin cezalandırılmasını, gerekli asker ve levazımatın sınırlara yığılmasının temin edilmesini tavsiye ettiler.

Bundan sonra Çinliler Gök Türk ülkesi içinde büyük bir casusluk faaliyetini uygulamaya koydular. Hanedandan olmayan diğer Türk boylarının çoğu ayaklandı. Aslında Kapgan Çinli casuslardan biri olan Ts'ang Ssu-yen'ı öldürtmüştü. Buna rağmen, 708 yılından itibaren her yıl Kapgan Kağan'ın idaresine karşı çok sayıda isyan patlak verdi. Onun aşırı sert, zalim olmasının da bunda belirli bir rolü vardı.

Çiklerin Kem - İrtiş arasında, Azların Isık Göl'ün batısında 709 yılında mağlup edildiğini görmekteyiz[20]. Ülkesi isyanlara

18 Yıllıklarda zikredilmeyen bu bilgi sadece TCTC 207'de bulunmaktadır.
19 Bilge, doğu st. 25; Kafesoğlu, aynı eser, s. 113.
20 Bilge, doğu, st. 26.

gark olmasına rağmen Kapgan Çin'le ilişkilerini ihmal etmiyordu. Esasında dostluk kurmak istiyordu ve bunu gerçekleştirmek için 711 yılında oğlu Yang-wo-chih Tegin'i ikamet etmek üzere T'ang sarayına gönderdi. Eskisine göre daha ılımlı bir politika izliyordu. 710 yılında isyan eden Kırgızlar Bilge ve Kül Tegin kumandasındaki ordular tarafından Kögmen Dağlarının kuzeyindeki Songa ormanında ikinci defa mağlup edildiler[21]. Aynı yıl Bayırkular Türgi-yargın Gölü yakınında yapılan savaşta bozguna uğratıldı[22]. 711'de Türgişlerin isyanı bastırıldıktan sonra Bars Beg Türgiş kağanı tayin edilerek Bilge'nin kız kardeşiyle evlendirildi. 713'te Karluklar Tamug Idukbaş'ta yenildiler.

714 yılının ikinci ayında Inel (i-nie) Kağan Tongra Tegin ile Huo-pa İlteber unvanlı Kapgan'ın kız kardeşi Beşbalık'ın kuzeyine saldırdığında başarısızlığa uğradılar. Bunların dönmeye cesaret edemeyen bir kısmı yanındakilerle Çin'e teslim oldular. Kapgan'ın idaresi çatırdamaya başlamış olmasına rağmen, Moğol kabileleri Kıtan ve Hsi'ler ona bağlanmışlardı. Kaynakların ifadesine göre Gök Türk ordusu 400 bin kişiyi bulmuştu. Ancak çok yaşlanması ve aşırı sert tutumu devletin başına büyük dertler açıyordu. Bu yüzden batıdaki Türgişler, Karluklar gibi birkaç büyük Türk boyu vassal olmak için Çin'e başvurdu (715, 4. ay). Çinliler de onların teklifini kabul etmekle birlikte, Gök Türk ülkesi içinde önemli stratejik mevkilerde oturmalarını istediler[23]. Aynı yılın baharında, yenilen Dokuz Oğuzların bir kısmı da Çin'e sığındı. Bütün bu hadiseler karşısında Kapgan defalarca Karluk ve diğer asi boylara saldırıp dağıtmıştı. Buna rağmen Azlar ve İzgiller de 715 yılında isyan eden boylar arasına katıldı[24]. Gök Türk Devleti'nden kopmaların ardı arkası kesilmiyordu. Neticede devletin gücü zayıflayınca, devletin tabiiyetinde olan T'u-yü-hun ve Kao-li'ler (Koreliler) Çin'e bağlandı. Hatta Kapgan'ın damadı A-shih-te Hu-lo bile Çin'e sığınmıştı[25].

---

21 Kül Tegin, doğu, 35, 36; Bilge, doğu, 26-27, ayrıca Giraud, s. 175.
22 Kül Tegin, doğu, st. 34; Liu, I, s. 169.
23 HTS 215A, s. 6048; CTS 194A, s. 5173.
24 Kül Tegin , 3-4. satırlar.
25 HTS 215A, s. 6049.

Çin İmparatoru Hsüan-tsung, Kapgan'ı tamamen ele geçirmek ve Gök Türkleri yıkmak için üç ayrı bölgedeki Türk boylarına hediyeler ve unvanlar vererek tahrik etti. Bunlardan önce Bayırkular isyan ettiğinde derhâl harekete geçen Kapgan Tola Irmağı kenarında onları ağır bir bozguna uğrattı. Ancak tedbirsiz davranarak az sayıda askerle geri dönerken Söğüt Ormanı'nda savaş artığı Bayırkuların reisinin hücumuna uğradı ve öldürüldü. Kesik başı o sırada Bayırkuların yanında bulunan Çinli elçi Ho Ling-ch'üan tarafından Çin'e götürüldü[26]. Yirmi dört yıl parlak zaferlerle dolu bir kağanlık dönemi geçiren Kapgan'ın sonu böylece çok hazin oluyordu.

Ötüken'de İhtilal

Kapgan'ın zaferlerle dolu 24 yıllık kağanlık döneminin hazin bir sonla kapanmasında Çinlilerin Türk boyları arasında yürüttükleri entrika faaliyetlerinin büyük rolü vardı. Neticede onların soğuk savaş taktiklerine karşı direnememişti. Birbiri ardına patlak veren isyanlarda halkına karşı çok sert davranmasının da etkisinin olduğu açık bir şekilde anlaşılmaktadır. Yerine kendisinin daha evvel küçük kağan tayin ettiği oğlu İnel geçti ise de Kutlug'un oğlu Kül Tegin bir ihtilal yaparak, onu ve bütün ailesini, destekleyen diğer devlet adamlarını ortadan kaldırdı; sonra ağabeyi Bilge Şad'ı kağan olarak tahta geçirdi.

Uzun süren iç isyan ve savaşlar devleti çok yıpratmıştı. Kapgan'ın son dönemlerindeki başarısızlıkları devlete sonuna kadar bağlı milletin moralini bozmuştu. Küçük yaştan itibaren devleti uğrunda mücadele eden Kül Tegin, bu başarısızlıklara son vermek ve babası öldüğü zaman yaşlarının küçük olması yüzünden amcasına geçen kağanlık tahtını almak için bu durumu fırsat olarak gördü. Bunu da bir ihtilal ile yapabilirdi. Ve onu gerçekleştirdi. Kapgan'ın acımasız davranışlarından bıkan devlet adamlarının onların tarafını tutmasının da etkisi olmuştur.

Henüz 14 yaşında bulunduğu sırada devlet hizmetine başlayan Bilge, Çin kaynaklarında ve kendi yazıtında bildirildiği gibi

26 CTS 194A, s. 5173.

üstün başarılar kazanmıştı. Özellikle son 10 yılda birbiri ardına patlak veren boy isyanlarını bastırmayı başarmıştı. Ama devlet çok yıpranmıştı. Tahta geçen amcası Kapgan'ın oğlu İnel'in ülkeye hâkim olması söz konusu değildi. Nihayet Bilge, 716 yılından sonra amcası Kapgan'ın ölümü üzerine yerine geçen İnel'in başarısızlığı neticesinde Kül Tegin tarafından yapılan bir ihtilal sayesinde kağan olabilmişti. Ancak Orhun Yazıtlarında kendi adına ve kardeşi adına dikilen kitabelerde de anlatıldığı gibi devlete hizmeti daha 14 yaşında iken başlamıştı.

683 yılında doğan Bilge, kendisinden önceki diğer devlet adamları gibi Çin esareti altında yaşamadı. Bu bakımdan şanslı sayılabilirdi. Ancak henüz 8 yaşında iken babasını kaybetmişti. Kendisinden bir yaş küçük kardeşi ile yetim kalırken töre uyarınca kağanlığı amcası almıştı.

Babası İlteriş Kutlug'un 691'de ölümü esnasında çocuk yaşta olan Bilge, geleneğe uygun bir biçimde tegin (tigin) unvanını taşıyordu. 14 yaşına geldiğinde yani 697 yılında Tarduş halkı üzerine şad tayin edilmişti. Şadlık devlet adına doğu veya batı kanadı üzerinde idareci olmak demekti. Yani ülkenin bir kısmının askerî ve sivil idarecisi konumunda bulunmaktı. Bilge, batıdaki Sir Tarduşlar üzerine yollanmıştı. Çünkü Ötüken'e göre batıda yaşıyorlardı. Yukarıda Sir Tarduş bahsinde anlatıldığı gibi 647'de siyasi güçleri ortadan kalkmıştı. Büyük ihtimalle o sırada Altay Dağlarının güney eteklerinin batısında İrtiş Irmağı dolaylarında yaşıyorlardı.

Bundan sonra Bilge'nin askerî faaliyetleri coğrafi olarak üç ana bölgede toplanabilir. Şadlık görevine tayininden sonra 716 yılında Kapgan'ın ölümüne kadar geçen 19 yıllık süre içerisinde 1- doğuda Sarı Irmak'a ve Shan-tung ovasına, 2- batıda Demir Kapı'ya, 3-Kögmen Dağlarının kuzeyindeki Kırgız ülkesine toplam yirmi beş sefer etmişler, onlarla üç kez savaşmışlardı.

Neticede kendi ifadesiyle devletliler devletsiz, kağanlılar kağansız kalmıştı. Tonyukuk'un yüksek idaresinde Bilge, amcası kağanın oğlu İnel ile birlikte batı ordularına kumandanlık ettiler. Orta Asya'nın geniş bir alanını kaplayan Türgişlerin Batı Gök Türk geleneğini devam ettirme siyasetlerine engel olmak

ana hedefleriydi. Nihayet 699 yılında Türgişlerin liderliğindeki bütün On-Ok halkı yeniden devlete bağlandı. Hatta hükümdarları Wu-chih-le ve yabgusu yakalanıp öldürülmüşlerdi. Bilge, Türgişlerin, Batı Gök Türklerin devamı olması sebebiyle buna çok üzülmekte ve "*kağanı kendi Türküm bodunum idi. Bilgisizliği yüzünden bize karşı hatalı hareket ettiğinden kağanları öldü, kumandanları, bakanları da beyleri de öldü. On-Ok halkı ızdırap gördü*" demektedir. Bundan sonra Azlar, Kırgızlar yeniden düzene sokulmuşlardı. Yani onlar da devletin önemli bir parçası hâline gelmişlerdi.

Kazandığı Askerî Başarılar

Bilge Kağan 700 yılında Tangutlara doğru sefer etmiş, onları mağlubiyete uğratıp çocuklarını, kadınlarını, at sürülerini ve bütün mal varlıklarını ele geçirmiştir. 701 yılında Kapgan Kağan, Ordos bölgesine büyük bir akına kalktığında Kül Tegin'le beraber Bilge de söz konusu sefere katılmıştır. T'ang hanedanı imparatorunun gönderdiği elli bin kişilik ordunun kumandanı Ong-Tutuk (Wei Yüan-chung) 16 yaşındaki Kül Tegin tarafından yakalanarak, Kapgan'a sunulmuştur. Bilge'nin o orduyu orada yok ettiği yazıtlarda bildirilmektedir.

703 yılına gelindiğinde Bilge kendine akraba olarak gördüğü Basmılların Iduk Kut unvanlı yöneticisini kendine geri vermediği için üzerine yürümüş ve yeniden vergisini toplamaya devam etmiştir.

Daha önce mağlup ettiği kumandan ile bir kez daha karşılaşıp ağır bir bozguna daha uğrattı. 705 yılında ise daha büyük bir düşmanla Çinli Sha-t'o Chung-i (Saça Sengün) ile savaşıp askerlerini öldürmüştü. Ölen askerlerin sayısı on binlerce idi. 26 yaşına geldiğinde yani 709 yılında daha evvel Tonyukuk tarafından isyanları bastırılıp devlete bağlanan Kırgızlar ve Çikler üzerine yürümek durumunda kaldı. Önce Yenisey'in kaynaklarından Kem Irmağı'nı geçerek onlarla Örpen adlı mevkide savaştı. Arkasından Az halkını tekrar itaat ettirdi. Bir yıl sonra ise (710'da) Kögmen Dağlarını aşarak aniden Kırgızları uykuda baskına uğrattı. Songa Dağlarında yapılan savaşta Kırgızların

kağanı öldürüldü ve bölge tamamen zapt edildi. Aynı yıl Altay Dağlarını aşarak ve İrtiş Irmağı'nı geçerek Türgişlerin üzerine yürüdü. Onları da uykuda bastı. Daha sonra Türgişlerin ordusu ateş ve bora gibi Bilge'nin üzerine gelmişti. Bolçu'da yapılan savaşta Türgişlerin kağanını, yabgusunu ve şadını öldürdü.

Zaferden Zafere Koşan Kumandan Kül Tegin

Kül Tegin ağabeyinden bir yıl sonra yani 684 yılında doğdu. Kül Tegin'in savaş alanlarındaki bilinen ilk başarısı 700 yılındaki Kansu Seferi sırasında Çin ordusunun kumandanı Wei Yüan-chung'un (Ong Tutuk) yeğenini canlı yakalayıp eliyle Kapgan'a sunmasıdır. Ancak bu tarihten önce de Kül Tegin'in başka askerî faaliyetlerinin olması muhtemeldir. Bilge Kağan kendi yazıtında bu hadiseyi 701 yılına tarihlemektedir. Bu sebeple söz konusu faaliyet Kül Tegin tarafından 700-701 yılında gerçekleştirilmiş olmalıdır.

Altı Çub Soğdaklarına yapılan Kapgan idaresindeki Kül Tegin ve Bilge'nin de katıldığı hücumda önce onlar bozguna uğratılmıştı. Arkasından Çinli Ong Tutuk yani Wei Yüan-chung elli bin kişilik bir ordu ile üzerine geldi. Herhâlde atı çarpışmalar sırasında öldü ki; yaya olarak atılıp hücum etti ve yaya yakaladığı kumandanın yeğenini kağanına götürdü. "Neticede Çin ordusu orada imha edildi." şeklinde bildirilmektedir.

Kül Tegin 705 yılında Çinli General Sha-t'o Chung-i ile yapılan savaşa katıldı. Çarpışmalar sırasında, önce Tadık Çor'un boz atına, arkasından Işbara Yamtar'ın boz atına, sonra Yiğen Siliğ Bey'in giyimli don atlarına binerek hücum etmiş ancak atların hepsi ölmüştü. Hatta Kül Tegin'i zırhından ve kaftanından yüzden fazla ok ile vurmuşlar ama başına isabet ettirememişlerdi. Neticede adı geçen Çinli kumandanın seksen bin kişilik ordusu da mağlup edildi. Bu hadiseden sonra 710 yılından önce Türgi Yargun Gölü'nün kenarında Yir Bayırkuların Uluğ Erkini ile yapılan savaşta Kül Tegin büyük yararlıklar göstermiş, mağlup Uluğ Erkin az sayıdaki askeriyle kaçıp gitmişti. Bilge'nin 710 yılındaki Kırgız seferinin arkasından Türgişler üzerine yapılan hücumlara Kül Tegin bizzat katılarak çok sayıda başarı kazanmıştı.

Üstelik, Azların valisini eliyle yakalamak gibi üstün bir başarı daha gösterdi. Mağlup Türgişlerin artakalanları öldürüldü. Sağ kalanlar Tabar'da yerleştirildiler. Bundan sonra Demir Kapı'ya yapılan seferin akabinde Türgişler yine düşman olmuşlar ve Maveraünnehir'e doğru gitmişlerdi. Kül Tegin az sayıda askerle onların peşinden gönderildi. Savaş gücünün az olmasına rağmen Kül Tegin büyük bir savaş yapmış; Alp Salçı Kır atına binerek çarpışmalara katılmış, neticede Türgişler yine bozguna uğramaktan kurtulamamışlardı.

Devam eden süreçte Totok (Tutuk) ile savaşan ve onun çok sayıda askerini öldüren Kül Tegin, 711 yılında patlak veren Karluk isyanlarının bastırılması işlerinde de başrol oynadı. Karluklarla Tamag Iduk Baş'ta savaştı (714). Onlar yenildikten sonra Azlar üzerine yüründü; çünkü onlar da düşman olmuştu. Kara Göl'de Azlarla savaşılmış, Alp Salçı Kır atına binen Kül Tegin, Azların reisi ilteberi canlı yakalamış, boy halkları da ağır bir bozguna uğratmıştı. Boyların isyanları neticesinde II. Gök Türk ülkesi tamamen karıştığında Dokuz Oğuz boyları da başkaldırmıştı. İzgiller mağlup edilmiş ancakAlp Salçı Kır atı çarpışmalar esnasında ölmüştü. Dokuz Oğuzlarla bir yılda tam dört kez önce Togu Balık'ta, ikinci Koşulgak'ta Edizlerle, üçüncü Bolçu'da Oğuzlarla, dördüncü Çuş Başın'da savaşılmıştı. Birbiri ardına patlak veren isyanlar sonucunda Gök Türk devlet yöneticileri ve orduları çok zor durumlara düşmüşlerdi. Tongralardan bir grup bizzat Kül Tegin tarafından dağıtılmıştı. Birinci savaş yine Oğuzlarla Ezgenti Kadız'da yapılmış bu da galibiyetle sonuçlanmıştı. Ancak Oğuzlarla yapılan savaşlar daha uzun süre devam etmişti. Yine Bilge bahsinde belirttiğimiz gibi Oğuzların karargâhı basmaları sırasında onun olağanüstü gayreti neticesinde düşman geri püskürtülmüştü. Neticede onun öksüz kır atına binip hücum etmesi, dokuz eri mızraklaması sayesinde karargâh kurtarılmış, annelerin, ablaların, prenseslerin ve diğer hayatta kalanların cariye olması önlenmişti. Bilge'ye göre eğer Kül Tegin olmasa onların hepsi ölecekti.

Bütün bunlar bize Kül Tegin hakkında Çin kaynaklarının verdiği *"olağanüstü asker, savaşmayı iyi bilir, böyle işlerde mükemmeldir"* şeklindeki karakter tahliliyle tamamen uyuşmaktadır.

Bilge'nin Kağan Olması

II. Gök Türk Devleti'nin içeride zor durumda kalmasının iki temel sebebi vardı: Bunlardan biri Kapgan'ın yaşlandıktan sonra halkına karşı aşırı sert davranması, ikincisi Çinlilerin casusları vasıtasıyla sürekli boyları isyana teşvik etmeleri. Nitekim 708'i takip eden yıllarda II. Gök Türk Kağanlığı'na karşı boy isyanları birbiri ardına patlamıştı. Özellikle 711'den sonra Türgiş, Karluk, Dokuz Oğuz isyanları devleti temelinden sarsmış âdeta yok olma noktasına getirmişti. Yukarıda da görüldüğü üzere isyanın biri bastırılırken bir başkası patlak veriyordu. Nihayet bu isyanların birinde Kapgan Kağan, Bayırkuları ağır bir mağlubiyete uğratmış; fakat dönüşte tedbirsizlikle yanına az asker almış ve artakalan Bayırkuların saldırısı sonucu Söğüt Ormanı'nda hayatını kaybetmişti. Sonuçta o sırada Bayırkuların yanında olan Çinli casus Ho Ling-ch'üan da Kapgan'ın kesik başını alıp Çin'e götürmüştü (716 yılı 6. ay).

Kapgan'ın ölümü üzerine boşalan II. Gök Türk Devleti tahtına oğlu İnel geçti ki; o 699 yılından beri *"küçük kağan"*lık *(Hsiao-k'o-han)* mevkiinde bulunuyordu. Ancak uzun zamandan beri süregelen isyanlar ve iç savaşlar devleti temelinden sarsmıştı. Zaten İnel Kağan'ın, tayin edildiği görevde herhangi bir başarısına rastlanmamaktadır. Sadece 714 yılının bahar aylarında Tongra Tegin ve Huo-pa İlteber ile süvarilerle Beşbalık'ın (Pei-t'ing) kuzeyine saldırmışlar ve Tongra Tegin öldürülmüş; ilteber ise söz konusu başarısızlık üzerine geri dönmeye korkmuş, Çin'e sığınmıştı. İnel'in ise akıbeti daha doğrusu merkeze döndükten sonraki durumu (yani cezalandırılıp, cezalandırılmadığı) belli değildir. Hâlbuki, 699 yılında İnel, çok önemli bir göreve gelmişti. O vakit Kapgan, kardeşi Tu-hsi-fu-yu Sol Kanat (doğu) Şadı, ağabeyi Kutlug'un oğlu Bilge'yi Sağ Kanat (Batı) Şadı tayin etmiş, her ikisinin üzerine de kendi oğlu İnel'i Küçük Kağan (bir diğer adı Fu-chü/Bögü) olarak görevlendirmişti. On-Okların idarecisi olan İnel, ayrıca To-hsi (geniş batı) anlamlı bir unvana da sahipti. Dolayısıyla İnel'e geleceğin "büyük kağanı" gözüyle bakılmasını isteyen Kapgan, şimdiden onu tahta hazırlıyordu. Savaş meydanlarında elde ettiği bir başarısı kaynaklara yansımamıştır.

Boy isyanlarının devletin her tarafını sardığı karanlık dönemde İnel hâkimiyetini kuramadı. Bunun üzerine Kül Tegin, bütün boyunu toparladı. Kapgan'ın oğlu küçük kağanı ve ona bağlı olanları saf dışı bıraktı. Sonra ağabeyi Sol Bilge Prensi Mou-chih-lien'i yani Bilge'yi tahta geçirdi. Mou-chih-lien'in hükümdar olduktan sonra unvanı Bilge Kağan oldu.

Bilge Kağan'ın Çin kaynaklarındaki adı Mo-chi-lien'dir. Ancak o kağan olmadan önce daha çok Hsiao-sha (Küçük Şad) adıyla anılmıştır. Kaynaklarda karakteri insancıl arkadaşça şeklinde tasvir edilmiştir. Yine bütün Çin kaynakları onun kendi başarısı ile tahta çıkmadığını kardeşinin sayesinde bunu gerçekleştirdiğini bildirmektedir. Kül Tegin ağabeyinin kağan olmasını sağladıktan sonra kendisi Sol Bilge Prensi (Tsuo Hsien-Wang) olup askerî işlerin idaresiyle meşgul olmuştur. Kaynaklarda sadece Kapgan öldükten sonra ortaya çıkan taht mücadelelerinde *"Kül Tegin, Kapgan'ın idari işlerdeki bütün vezirlerini öldürdü. Sadece Tonyukuk'u Bilge'nin kayınpederi olması sebebiyle sağ bıraktı ve tekrar devlette görev verdi"* şeklinde bir ifade vardır. O sırada 70 yaşından fazla olan Tonyukuk'a, halk tarafından saygı duyuluyordu. II. Gök Türk Devleti'nin hızla büyümesinde büyük rol oynayan Tonyukuk, Kapgan döneminde yukarıda bahsettiğimiz boy isyanlarının bastırılmasında da önemli vazifeler üstlenmişti. Dolayısıyla onun sırf Bilge'nin kayınpederi olması sebebiyle değil, II. Gök Türk Devleti için gerçekten eşsiz bir şahsiyet olması, halk tarafından çokça sevilip saygı duyulması sebebiyle de sağ bırakıldığı sonucuna varmak mümkündür. Zaten daha sonra gelişecek olaylarda Tonyukuk'un oynadığı rol ve onun görüşlerine verilen değer kanaatimizi doğrulamaktadır.

Türgişlerin Güçlenmesi

Batı Gök Türk devlet geleneğini sürdürmek isteyen Türgişler, geniş Kazakistan bozkırlarında yaşıyorlardı. Kuzey Kırgızistan da onların yaşam alanı konumunda idi. 630 sonrası fetret dönemine girildiğinde yeni boy teşkilatlanmaları meydana gelmiş; On Ok (On Kabile) adıyla varlıklarını korumayı başarmışlardı. Ayrıca insan sayılarının çok fazla olduğu bildirilmiştir.

Türgişler (Kara Türgiş), 717 yılında Su-lu liderliğinde bağımsızlıklarını ilan ettiler. Kağanlığını ilan ettikten sonra başkentini Talas Irmağı'nın kuzeybatısındaki Kuz-Uluş'a (Balasagun) taşıdı ve uzun bir süre Maveraünnehir'den doğuya doğru ilerlemek isteyen Arap kuvvetlerini durdurdu.

Kağanlık Sonrası Bilge

Bilge, kağan olduktan sonra devleti yeniden güçlü duruma getirmiş ve töreleri yeniden uygulamaya başlamıştır. Devlete hâkim olur olmaz asi boylarla mücadeleye devam eden Bilge, Selenga Irmağı boyuna ilerleyip Karagan Geçidi'nde Uygurları ağır bir bozguna uğrattı. Mağlup Uygur ilteberi doğuya kaçıp gitmişti. Uygurların hayvanları özellikle at sürüleri Gök Türklerin eline geçti (716). Bilge kıtlık sebebiyle uzun süredir açlık çeken halkını bu at sürüsüyle doyurmuştu. 717 yılında da uzun zamandan beri Gök Türklere isyan bayrağını açmış olan Oğuzlardan bir grup kaçıp Çin'e gitti. Bilge onların kaçışına çok üzülmüş ve geride kalan malları yağmalayıp, kadınlarını ve çocuklarını ele geçirmişti. Zaten Çin kaynakları da o tahta geçtikten sonra Türgişlerin bağımsızlığını ilan ettiğini, Kıtan (Ch'i-tan) ve Tatabıların (Hsi) gidip Tang hanedanına bağlandıklarını Gök Türk boylarının çoğunun devlete güvenlerini kaybedip ayrıldıklarını bildirmektedir.

Boyların çoğu yukarıda belirtildiği gibi yaklaşık on yıldan beri II. Gök Türk Devleti ile savaş hâlinde idiler; savaşların uzun sürmesi, sıkıntıların devam etmesi ortak devlete bağlı olan boyların da güvenlerini kaybedip ayrılmalarına sebep oluyordu. Ayrılanlar bundan sonra kendilerine güvenilir bir hükümdar arayacaklardı. İşte böyle bir anda Bilge, çareyi Tonyukuk'u işbaşına getirmekte buldu. Yetmiş yaşından fazla olan ve herkes tarafından hürmet edilen Tonyukuk engin devlet tecrübesine sahipti. O bundan sonra planlayıcı (Mou-chu) yani stratejist olacaktı. Daha önce boyuna dönmüş olan Tonyukuk geri çağrılmıştı.

Tatabı halkının kendisiyle ilişkisini kesmesi ve Çin imparatoruna bağlanması üzerine 717 yılının yazında sefer düzenleyen

Bilge, onları bozguna uğrattı. At sürülerini ve bütün mallarını ele geçirdi. Bundan sonra toparlanıp giden Tatabılar, Kadırkan Dağlarına yerleştiler.

Kağanlıkta İç Düzenin Sağlanması

Kapgan'ın idaresine karşı tavır geliştirerek Çin'e giden Türk boylarının bazıları, onların asimilasyon politikalarına karşı çıktılar. A-hsi-lan, Chia-chie-ssu-t'ai ve diğerleri isyan edip, üstelik kendilerini kontrol eden Çinli görevliyi esir alarak ülkelerine geri döndüler. Önceden Çin'e teslim olan aileler, güneye Ch'anyü Askerî Valiliği'ne getiriliyordu. Ch'an-yü büyük genel askerî valisinin yardımcısı Chang Chih-lien, onları kontrol altında tutup teftiş ediyordu. Adı geçen vali yardımcısı onların silahlarını toplayarak, silahsız bir şekilde nehri geçerek güneye yönlendiriyordu. Bu da yabancıları (teslim olan Gök Türkler) kızdırıyordu. Açıkçası vali yardımcısı onların hayat tarzlarını değiştirmek için yay, oklarını ve sair silahlarını yaktırıyordu. Amaç kısa zamanda kültürlerini değiştirmekti. Daha sonra yabancıların ok, yayla silahları alınanlar durumu ona şikâyet ettiler. Bunun üzerine silahları kendilerine geri verildi. Bu faaliyeti icra eden Chiang Huei kendi başkentine dönünce Çin tabiiyetine girmiş olanların hepsi isyan ederek, Chang Chih-lien'i yakaladılar. Adı geçen Çinli kumandan hazırlık yapmamış, Ch'ing-kang-ling'de yapılan savaşı kaybetmişti. İsyan edenler onu Gök Türklere, yani Bilge Kağan'a sunacaklardı.

Shuo-fang harekât ordusu kumandanı Hsüe Na ve General Kuo Chih-lien, onları takip etti. Ta-p'in ilçesine (hsien) varıldığında Kuo Chih-lien onları dağıttı. Chang Chih-lien'i kaçıran grup dağıldığı gibi Chang Chih-lien serbest kaldı.

Mağlup olanlar Hei-shan'da Hu-yen-ku'ya (Karadağ'da Huyen vadisine) sığınmışlardı. Chang Chih-lien, her ne kadar hayatını kurtarabilmiş ise de başarısızlığından dolayı affedilmeyip, idam edilerek herkese gösterildi. Fakat Çin'e *"teslim olan aileler"* Bilge Kağan'a bağlanınca onun gücü arttı. Bilge Kağan kaybettiği insan gücünü bir nebze olsun telafi ediyordu.

Karluk Halkının İlginç Sevinci

Bilge, 718 yılında Tatabıları dağıttıktan sonra, Karluklara yöneldi. Onların üzerine önce kendi gitmeyip Tudun Yamtarı göndermişti. Yapılan çarpışmalarda Karlukların idarecisi ilteber unvanlı kişi ölmüş; kardeşi de kaçıp bir kaleye sığınmıştı.

Bundan sonra muhtemelen yine Karluklar üzerine sefer düzenleyen Bilge, kaleye sığınan muhafızın korkup iki-üç kişi ile kaçması dolayısıyla Karluk halkını teslim almıştı. Onun kendi ifadesine göre söz konusu halk *"kağanım geldi"* diye sevinmiştir. Bilge, onların bu davranışlarına karşı kayıtsız kalmamış, küçük unvanlılara, büyük unvanlar vermişti. Yerel yöneticilerin yükseltilerek devlete daha sıkı bağlanacaklarını düşünmüştü. Böylece 717 yılının sonlarında Karluk problemi II. Gök Türk Kağanlığı için çözülmüştü. Oğuzların bir kısmı ise yukarıda bahsettiğimiz gibi kaçıp Çin'e sığınmışlardı.

Bilge, tarihi kesin olmayan, doğu yönünde bir Kök Öng Irmağı boyu seferiyle devletin içinde hâkimiyetini tamamen sağlıyordu. Kök Öng Irmağı'nın yatağı (zahmetli bir şekilde) geçilmiş, geceli gündüzlü yedi vakitte susuz araziyi aşmış, çorak araziye varıp önden yolladığı öncü askerleriyle Keçen'e kadar ilerlemişti. Yazıttaki silinmeler dolayısıyla bu seferin tam mahiyeti anlaşılamamaktadır.

Tonyukuk'un Bilge'ye Engel Olması

Ülkesi içinde huzur sağlayan Bilge, gözünü artık Çin topraklarına dikmişti. Çin'i baskı altına almanın gerekliliğine inanıyor, T'ang imparatoruna akın ve yağma planları hazırlıyordu. Üstelik yıllar önce Çin'e gidip teslim olan ailelerin geri dönmesi neticesinde gücü artmıştı. Fakat tecrübeli devlet adamı Tonyukuk buna engel oldu. Uzun ömrüne, yaşadığı olaylara dayanarak, Bilge'yi etkilemeye çalıştı. Tonyukuk'a göre insanlar savaşla değil, barışla zenginleşirdi. Ayrıca Çin'e hücum etmenin henüz fırsatı doğmamıştı. Aslında zamanı gelmemişti. Ordu hareket edebilecek durumda değildi. Çünkü Gök Türk askerleri yeni bir araya toplanmıştı. Henüz zayıftı ve yorgunlardı. Kuvvetlenmeleri için en az üç yıldan fazla zaman lazımdı. Bu süre zarfında

askerler beslenip eski güçlerini kazanabilirlerdi. Ancak ondan sonra harekete geçebilirlerdi.

Bunun akabinde Bilge Kağan, şehirlerin etrafını duvar ve surlarla çevirttirmek istedi. Ayrıca tapınaklar da (Budist) inşa ettirecekti. Yani ülkede Budizmin gelişmesini desteklemek istiyordu. Yine Tonyukuk devreye girdi ve mümkün olamayacağını söyledi. Çünkü Türklerin insan ve hane sayıları çok azdı. Daha doğrusu Çinlilerin yüzde biri bile değildi. Buna rağmen Çinlilerle savaş meydanlarında savaşılıyor ve galip geliniyordu. Sular ve otlaklar takip ediliyor, bir yerde sürekli oturulmuyordu. Avcılık önemli bir meslek idi. Dolayısıyla savaş pratiği yapılıyordu. Eğer kuvvetli iseler saldırıp yağmalıyorlar, zayıf oldukları takdirde kaçıp ormanların, dağların arasına saklanıyorlardı. Çin askerleri her ne kadar çok iseler de işlevsiz, faydasız idiler. Yani eğitimsiz, talimsiz oldukları için savaş meydanlarında bir üstünlük gösteremiyorlardı.

Gök Türk askerlerinin gücü ise büyük ölçüde hayat tarzına dayanmakta idi. Şayet surlu şehirler inşa edip yerleşik düzene geçerlerse eski gelenekleri değişirdi. Neticede bir kere yüz yüze gelince mağlup olunur; T'ang hanedanı tarafından ele geçirilirlerdi. Diğer taraftan ülkede Budizm propagandasına izin verilmesine gelince, bu dinin insanları zayıflatması söz konusu idi. Savaş hâlinde kuvvetli olmak gerekirdi ve Budizm Türklerin savaşçı karakterini köreltirdi. Dolayısıyla Gök Türk ülkesinde tatbik edilemezdi. Bilge Kağan onun tavsiyelerinden çok etkilendi ve onun stratejilerinin hepsini kabul etti. Böylece gereksiz yere Çin'e akın yapmaktan da vazgeçti. Üstelik elçi göndererek barış yapmayı teklif etti. Fakat T'ang hanedanının imparatoru Hsüan Tsung bunu kabul etmedi.

Bilge Kağan'a Karşı Büyük İttifak

Gök Türklerin eski gücüne kavuştuğunu gören İmparator Hsüan Tsung, onları ortadan kaldırmak için büyük bir plan yaptı (720 yılının kışı). İmparatorun savaş kararı kesindi. Shuo-fang Bölgesi kumandanı Wang Chün hazırlanacak bütün orduların idaresini üstlenecekti. Batıdan Basmıllar, doğudan Tatabılar

ve Kıtanlar hücum ederek, güneyden de Çin orduları harekete geçince Gök Türk orduları tamamen yok edilecekti. Chi-lo Suyu'nun yukarısında bulunan Gök Türk orduları tamamen sıkıştırılacaktı. Gök Türk merkezine baskın yapıp yöneticilerini yakalayacaklardı. Çinliler bununla da kalmamış, Kırgızların reisi Kutlug Bilge Kağan ve diğer Gök Türk muhalifleri Kapgan'ın oğlu Sol Bilge Prensi Mo Tegin, Sağ Bilge Prensi A-shih-na Bilge Tegin, Yen-shan Bölgesi Prensi Huo-pa-shih-shih-pi ve birçok boy ve kişiyle gizli ittifak yapmışlardı. Neticede karşı ittifakın katılımcılarının sayısı en az yediye çıktı. Bunların hepsi Çinlilerle birlikte harekete geçmeyi kabul etmişti. Kıtanların tutuku (askerî valisi) Li Shih-huo, Tatabıların idarecisi Li Ta-p'u, Basmılların Altay Dağı idarecisi Ch'u-mu-k'un Chih-mi Çor idi.

İlk Hamle

Çinliler ve müttefiklerinin ordusu 300 bine ulaşmıştı. Söz konusu ordu Chi-luo Suyu'nun yukarılarında toplandı. Çeşitli kollara bölünüp Gök Türklerin üzerine doğru ilerlenildi. Bu esnada Tatabılar ve Kıtanlar doğudan, Basmıllar ise batıdan farklı yollardan ayrı ayrı Gök Türk merkezini basmak üzere hareket etmekle görevlendirilmişlerdi. Gelişen bütün bu olaylar karşısında Bilge Kağan korkup endişelenmeye başlamıştı. Ancak tecrübeli devlet adamı Tonyukuk hemen devreye girdi ve ona dedi ki: *"Basmıllar şu an Pei-t'ing'de (Beşbalık) bulunuyorlar. Tatabı ve Kıtanlar ise doğudalar, aralarındaki mesafe çok uzak. Güçlerini birleştirip birlikte hareket edemezler. Huei ve Chang Chia-Chen arasında anlaşmazlık var. Birlikte hareket edemezler. Eğer gelirlerse üç gün önceden kuzeye doğru çekiliriz. Yiyecek ve sair levazımatları biter, geri giderler. Basmılların gücü azdır (hafif). İlk önce onlar varırlarsa savaşırız."* Tonyukuk'un düşündükleri doğru çıktı. Basmıllar, 721 yılının sonbaharında tek başlarına diğerlerinden ayrı olarak Gök Türklerin merkezine hücuma kalkıştılar. Çinliler, Tatabı ve Kıtanlar henüz varmamıştı. Bunun üzerine korktular ve geri çekildiler. Dolayısıyla Tang İmparatoru Hsüan Tsung'un planı daha başta bozulmuştu.

Tonyukuk'un Mükemmel Stratejisi

Geri çekilenleri Bilge takip etmek istediğinde Tonyukuk, Gök Türk ordusunun hızlı hareketini engelledi. Çünkü askerin bin li (567 km) gittikten sonra savaşta öleceğini, henüz savaşılmadığını dolayısıyla en iyi yolun piyade olarak gitmek gerektiğini belirtti. Beşbalık'a doğru hareket eden ve iki yüz li ilerleyen orduyu yollara bölerek gizledi. Önce Beşbalık'ı ele geçirdi. Arkasından Basmıllara ani bir baskın yaptı. Beklenmedik bir şekilde hücuma maruz kalan Basmılların halkı kaçıp Beşbalık Kalesi'ne sığındı. Kalede hepsini yakalayıp merkeze geri döndü. Böylece Çin planının bir ayağına darbe indirilmiş oluyordu.

Bilge Kağan bu zafer üzerine rahatlamıştı. Artık hedef Çin idi. Ordunun yönünü güneye doğru çevirdi ve hızla Kansu'daki Ch'ih-t'ing ve Liang-chou'yu ele geçirdiği gibi at ve koyunlarını yağmaladı; fakat kalelere-şehirlere girilmedi. Neticede hücum yerine kendi topraklarını savunmak zorunda kalan Çin imparatoru adı geçen bölgeye askerî vali olarak Yang Ching-shu'yu tayin etti ve yardımcı General Lu Kung-li ile Yüan Teng'ı savaşmak üzere onların üzerine gönderdi. Tonyukuk, bilgi ve tecrübesini yine kullandı. Askerî vali olarak tayin edilen Yang Ching-shu'nun kaleyi iyi savunacağını, bu yüzden önce barış teklif etmelerini, eğer kabul etmezlerse yani asker çıkarırlarsa savaşarak zafer kazanacaklarını beyan etti. Dolayısıyla Gök Türkleri kaleye hücumdan vazgeçirtip Çinlilerin savaş meydanına çıkmasını bekleyecekti.

Çinli kumandanlardan Yüan Ch'eng, ordusuna *"Yabancı reisi kollarında tutarken dikkatli olun"* diye tavsiyede bulunuyordu. Sonuçta yine Tonyukuk'un düşündüğü oldu. Li Kung-li ordusuyla Shan-tan'a vardığında Gök Türk askerleriyle karşılaştı. Yüan Ch'eng da meydan savaşı yapmak üzere harekete geçti. Soğuk rüzgâr, kar ve bozuk havalar sebebiyle Çin askerleri yaylarını ve oklarını kullanamadılar. Derileri çatlamıştı. Çin orduları ağır bir bozguna uğradı. Yüan Ch'eng savaş meydanından tek başına zor kaçabildi. Askerî valilik görevinden alınan Yang Ching-shu'nun yerine ise sivil memurlar (Beyaz elbiseli) Liang eyaletine müfettiş olarak tayin edildiler. Bu zaferler II. Gök Türk

Devleti'ni oldukça güçlendirmişti. Artık Bilge'nin gücü selefi Kapgan Kağan'ın dönemindekinden çok daha fazlaydı. Fakat o daha öncekinin aksine Çin ile savaşmak istemiyordu. Kendisinin hedefi yazıtından anlaşıldığı gibi ülkesi içinde huzur ve refahın temini idi.

Yukarıda bahsettiğimiz hedefleri gerçekleştirmek için Çin'e bir elçilik heyeti gönderip barış teklifinde bulundu.

Bilge Kağan, bu savaşlardan kendi yazıtının güney yüzünde bahsetmektedir. Bazı yerleri silik olmasına rağmen savaşların 720 yılında meydana geldiğini ve onun birinci gün 17 bin, ikinci gün piyade ordularının tamamını imha ettiğini anlıyoruz. O Çin kaynaklarının taraflı olarak kısaca kaydettiği zaferinin arkasında defalarca düşmanı bozguna uğratmıştı. T'ang İmparatorluğu orduları yerlerinden bile kımıldayamamışlardı.

Kıtan ve Tatabıların da, II. Gök Türk Devleti hâkimiyetini bırakıp Çin'le anlaşmaları cezasız kalmadı. Ertesi yıl yani 721 kış mevsiminde Kıtanlara sefer düzenledi. Bir yıl sonra da 722 ilkbaharında Tatabıların üzerinde idi. Neticede Kıtan ve Tatabı reislerinin mal varlıkları, sürüleri ve kadınla çocukları Gök Türklerin eline geçmişti. Yine maalesef bu seferlerin detayları yazıtlardaki silinmeler dolayısıyla okunamadığı için fazla bilgi sahibi olamıyoruz.

T'ang İmparatoru Hsüan-tsung, artık II. Gök Türk Devleti'nin ve Bilge Kağan'ın gücünü kabullenmeye başlamıştı. Onun barış teklifini bu sefer kabul etmek zorunda kaldı. Üstelik bir Çin prensesi ile evlenme teklifine ret cevabı vermedi. Gök Türk elçisine olağanüstü hürmet gösterdiği gibi hediyeler sunarak geri gönderdi.

Bilge'nin Kişiliği

Bilge Kağan diğer Gök Türk kağanlarından farklı olarak kaynaklarda karakteri insancıl, dost canlısı olarak nitelendirilmiştir. Ağabeyinin kağan olmasını sağlayan Kül Tegin Sol Bilge Prensi olup askerî işlerin idaresi ile meşguldü. Kapgan zamanının devlet adamlarının çoğu ihtilal sırasında öldürülmüş, sadece yaşı yetmişten fazla olan ve halk tarafından çok saygı gören,

Bilge'nin kayınpederi Tonyukuk sağ bırakılmıştı. Devlet işlerindeki derin tecrübesinden dolayı Tonyukuk'a yeniden görev verildi[27]. Gerçekten de devletin böylesine nazik bir döneminde Tonyukuk'un idari makama getirilmesi faydalı olmuştur.

683 yılında doğan Bilge, kendisinden önceki devlet adamları gibi Çin esareti görmediği için şanslı idi. 691-692'de babası öldüğünde yaşı çok küçük olduğu için kağan olamamıştı. 697'de ise Tarduş halkı üzerine şad tayin edildi. Bölgesi Altay Dağlarının güney eteklerinin batısında, İrtiş Irmağı civarıydı. 716 yılına kadar doğuda Sarı Irmak'a, Shan-tung ovasına, batıda Demir Kapı'ya, Kögmen Dağlarının kuzeyindeki Kırgızlara, toplam yirmi beş sefere katılmış, bunların hepsinde başarı kazanmıştı[28].

Devlet yönetimindeki değişikliklere rağmen boy isyanları durmuyordu. 716 yılında Selenga Irmağı boyunda Uygurlar mağlup edildi[29]. 717 yılında Oğuzlardan bir grup kaçıp Çin'e gitti. Kıtan ve Tatabılar Çin'deki T'ang hanedanıyla müttefik olurken batıda Türgişler Su-lo önderliğinde bağımsızlıklarını ilan ettiler. Üstelik Maveraünnehir'den doğuya doğru ilerlemek isteyen Arap kuvvetlerini durdurdular.

Boyların çoğu on yıldan beri devletle savaş hâlinde idiler. Savaşların uzun sürmesi, sıkıntıların devam etmesi devlete bağlı kalanların da güvenlerini kaybetmesine yol açıyordu. İşte böylesine karışık bir anda Bilge, Tonyukuk'u devlet görevine çağırdı ki görevi, planlamacı, yani stratejist olacaktı[30].

717 yılının yazında Çin'e bağlanan Tatabıların üzerine yürüyen Bilge onları cezalandırdı. At sürülerini ve bütün mallarını ele geçirdi. Kaçan Tatabılar Kadırkan Dağlarına yerleştiler. Bu arada, daha önce Çin'e bağlanan beylerden bazıları geri döndü. Yine, Çin'e gitmek zorunda kalmış halk orada Çinlileşmeyi reddederek ayaklandı ve birkaç mücadeleden sonra Gök Türk ülkesine geri döndü. 718 yılında Karluklar da yenilgiye uğratılıp halkları devlete bağlandılar; idarecileri öldürülmüştü. Neticede Karluk problemi de çözüldü.

---

27 CTS 194A, s. 5173; HTS 215B, s. 6051; TT 1074c, 1075a; WHTK, 2691c.

28 Bilge Kağan Yazıtı, T. Tekin, *Orhon Yazıtları*, s. 43 vd.

29 Bilge Kağan Yazıtı, Doğu, st. 36-38.

30 CTS 194A, s. 5173; HTS 215A, s. 6051; TT 1075a, WHTK 2692c.

Tonyukuk'un Bilgece Müdahalesi

Ülkesi içinde huzuru sağlayan Bilge yönünü Çin'e çevirdi. Büyük çapta yağma ve akın planları yapıyordu. Üstelik yıllar önce gidenlerin geri dönmesiyle gücü artmıştı. Ancak Tonyukuk derin tecrübesiyle onu engelledi. Tonyukuk insanların savaşla değil barışla zenginleştiğini, Gök Türklerin daha yeni bir araya toplandıklarını, henüz zayıf olduklarını, kuvvetlenmek için en az üç yıldan fazla zaman gerektiğini açıklamıştı. Akabinde Bilge Kağan'ın, şehirlerin etrafını duvarlarla ve kalın surlarla çevirtmek ve Budist tapınakları inşa etmek, Budizmi yaymak isteğine de Tonyukuk karşı çıktı.

Çünkü Türklerin insan ve hane sayıları çok azdı. Daha doğrusu, Çinlilerin yüzde biri bile değildi. Buna rağmen Çinliler karşısında savaş meydanlarında zafer kazanılıyordu. Sular ve otlaklar takip ediliyor, bir yerde sürekli oturulmuyordu. Avcılık önemli bir meslek idi. Dolayısıyla sürekli savaş pratiği yapılıyordu. Kuvvetli iseler saldırıp yağmalıyorlar, zayıf oldukları takdirde de ormanlara, dağlara kaçıp saklanıyorlardı. Çin askerleri her ne kadar sayıca fazla iseler de eğitimsiz, talimsiz oldukları için savaş meydanlarında bir üstünlük gösteremiyorlardı. Gök Türk askerinin gücü ise büyük ölçüde hayat tarzına dayanmakta idi. Şayet surlu şehirlere yerleşip otururlarsa eski geleneklerini kaybederlerdi. Neticede savaşçılıklarını yitirir, Çinlilere esir düşerlerdi. Diğer taraftan, ülkede Budizm propagandasına izin verilmesine gelince, bu dinin insanları zayıflatması söz konusu idi. Savaş hâlinde kuvvetli olmak gerekirdi ve Budizm Türklerin savaşçılık özelliğini köreltirdi. Dolayısıyla ülkede tatbik edilemezdi. Bilge Kağan onun tavsiyelerini dinleyince çok etkilendi ve stratejilerinin hepsini kabul etti[31]. Çin'e akın yapmaktan vazgeçtiği gibi elçi göndererek barış yapmayı teklif etti. Fakat T'ang İmparatoru Hsüan-tsung kabul etmedi[32].

İmparator Hsüan-tsung Gök Türkleri ortadan kaldırmak için büyük bir plan yaptı (720 yılının kışı). İmparator savaşmakta kararlıydı. Orduların idaresini Shou-fang Bölgesi kumandanı

31 CTS 194A, s. 5174; HTS 215B, s. 6052; TT 1075a; WHTK 2693a.
32 Sadece HTS 215B, s. 6052; CTS 194A'da TT'de ve WHTK'da yoktur.

Wang Chün üstlenecekti. Batıdan Basmıllar, doğudan Tatabılar ve Kıtanlar hücum edecek, güneyden de Çin orduları harekete geçince Gök Türk orduları tamamen sıkıştırılacaktı[33]. Chi-luo Suyu'nun yukarısında bulunan Gök Türk merkezine baskın yapıp yakalayacaklardı. Çinliler bununla da kalmamışlardı. Kırgızların reisi Kutlug Bilge Kağan ve diğer Gök Türk muhalifleri Kapgan'ın oğlu Sol Bilge Prensi Mo Tegin, Sağ Bilge Prensi A-shih-na Bilge Tegin, Yen-shan bölgesi prensi Huo-pa-shih-shih-pi ve birçok bey ve kişiyle gizli ittifak yapmışlardı[34]

Müttefikleriyle birlikte Çin ordusu 300 bine ulaşmıştı. Chi-luo Suyu'nun yukarılarında toplanıp, kollara bölünerek Gök Türklerin üzerine doğru ilerlediler. Tatabılar ve Kıtanlar doğudan, Basmıllar ise batıdan, ayrı ayrı Gök Türk merkezini basmak üzere hareket ediyorlardı.

Bütün bu olaylar karşısında endişeye kapılan Bilge Kağan'ı tecrübeli devlet adamı Tonyukuk rahatlattı: *"Basmıllar şu an Pei-t'ing'de (Beşbalık) bulunuyorlar. Tatabı ve Kıtanlar ise doğudalar, aralarındaki mesafe çok uzak. Güçlerini birleştirip birlikte hareket edemezler. Huei ve Chang Chia-chen arasında anlaşmazlık var. Birlikte hareket edemezler. Eğer gelirlerse üç gün önceden kuzeye doğu çekiliriz. Yiyecek ve sair levazımatları biter, geri giderler. Basmılların gücü azdır (hafiftir). Birinci varırlarsa savaşırız[35]."* Tonyukuk'un düşündükleri doğru çıktı. Basmıllar, 721 yılının sonbaharında tek başlarına Gök Türklerin merkezine hücuma kalkıştılar. Çinliler, Tatabı ve Kıtanlar henüz varmamıştı. Bunun üzerine korktular ve geri çekildiler[36]. Dolayısıyla T'ang İmparatoru Hsüan-tsung'un planı daha başta bozulmuştu. Geri çekilenleri Bilge takip etmek istediğinde Tonyukuk, Gök Türklerin ordusunun hızlı hareketini engelledi. Çünkü, halkın bin li gittikten sonra savaşta öleceğini, henüz savaşılmadığını, dolayısıyla en iyi yolun piyade olarak gitmek gerektiğini belirtti.

33 CTS 194A, s. 5174, TT a.y.; WHTK a.y.
34 HTS 215B, 6052.
35 CTS a.y.; HTS a.y.; TT 1076b; WHTK a.y.
36 CTS a.y.

Birbiri Ardına Kazanılan Zaferler

Bilge Kağan bu zafer üzerine rahatladı ve yönünü Çin'e çevirerek, hızla girdiği Kansu bölgesini yağmaladı. Üzerine gönderilen Çin ordularını ağır bir bozguna uğrattıktan sonra, fazla ilerlemedi. Çünkü Çin içlerine çok girmenin faydasız olduğunu özellikle Toyukuk'un tavsiyeleri üzerine iyi anlamıştı. Kendi yazıtındaki sözlerinden anlaşıldığı gibi, esas hedefi ülkesi içinde huzur ve refahı temin etmekti[37]. Dolayısıyla bir elçilik heyeti gönderip barış teklifinde bulundu[38]. 720 yılında bu savaşlar meydana geldiğinde, birinci gün 17 bin kişi öldürülmüş, ikinci gün piyade ordularının tamamı imha edilmişti[39]. Kıtan ve Tatabıların da Gök Türk Devleti'ne isyan etmeleri cezasız kalmamış, 721 kış mevsiminde Kıtanların ve 722 ilkbaharında Tatabıların üzerine sefer düzenlenip bozguna uğratılmışlardı.

Gök Türk Liderlerinin Analizi

Nihayet Çin'deki T'ang İmparatoru Hsüan-tsung, Bilge Kağan'ın gücünü kabullenmek zorunda kaldı. Bir yandan barış ilişkilerini geliştirirken, diğer yandan sınırlarda savunma tedbirlerini arttırmaya başladı. Bu arada, sarayında kendi devlet adamları arasında yapılan müzakerelerde Bilge Kağan'ın iyi bir idareci olduğu, insanları iyi yönettiği ve dost canlısı kişiliğe sahip olduğu vurgulanırken, kardeşi Kül Tegin'in mükemmel bir savaşçı, iyi bir komutan, Tonyukuk'un ise çok cesur, bilgili ve tecrübeli biri olarak Çin için tehlikeli oldukları bildiriliyordu[40]. Bu arada, Çinlilerin gönderdiği elçiyi bütün ileri gelen devlet adamları ile ihtişamlı bir şekilde karşılamakla birlikte T'ang imparatorunun Tibetlilere ve Kıtanlara prenses verdiğini, ancak kendisine söz verildiği hâlde evliliğin gerçekleşmediğini söyleyerek azarlamıştır[41].

---

37 Bilge Kağan Yazıtı, doğu, 18-25.
38 CTS 194A, s. 5175; HTS 215B, s. 6053; TT 1076b; WHTK 2693.
39 Bilge Kağan Yazıtı, güney 1, 2.
40 CTS 194 A, a.y.; HTS 215 B, a.y.; TT a.y.; WHTK a.y.
41 TT 1075 b,c,; WHTK 2693 a,b,c; CTS 194 A, s. 5175-5177; HTS 215 B, s. 6052-6053

Bilge Kağan yine de Çin'le dostluk ilişkilerini sürdürmek maksadıyla veziri Buyruk Çor'u Çin sarayına göndererek meşhur atlardan sunmuştu. Çin sınırlarındaki askerî faaliyetleri de durdurmuştu. Daha sonra Tibetlilerin kendilerine yaptığı, T'ang'a karşı ortak saldırı teklifini anlaşmayı bozmamak için kabul etmedi. Çinliler de karşılığında Shuo-fang'da pazar kurarak karşılıklı ticaret yapılmasına razı oldular. Ayrıca, yapılan anlaşmaya göre Gök Türklere her yıl yüz binlerce top ipek kumaş gönderilecekti[42].

Kül Tegin'in Ölümü ve Cenaze Töreni

731 yılına geldiğinde II. Gök Türk Devleti büyük bir kahramanını kaybetti. Bilge'nin kardeşi Kül Tegin vefat etmişti[43]. Onun ölümü ağabeyi Bilge'yi derinden etkilemişti. Bu yüzden, onun adına diktirdiği kitabesinde, "Kardeşim Kül Tegin vefat etti. Kendim yas tuttum. Gören gözlerim görmez gibi, esen aklım esmez gibi oldu. Kendim düşünceye daldım. Zaman Tanrısı buyurunca insanoğlu hep ölümlü yaratılmış. Öyle düşündüm, gözlerimden yaş gelse engel olarak, gönülden feryat gelse geri çevirerek yas tuttum. Çok yas tuttum. İki şad başta olmak üzere kardeşlerimin, oğullarımın, beylerimin ve halkımın gözleri, kaşları berbat olacak" deyip düşündüm[44] diyerek üzüntüsünü belirtmektedir.

Kül Tegin'in cenaze törenine Gök Türklerin komşularının hepsinden katılımlar olmuştur. Doğuda Kıtan ve Tatabılar temsilciler göndermişlerdi. Başlarında Uder vardı. Çin imparatoru ise, binlerce ipekli kumaş, altın ve gümüş eşya ile birlikte İşiyi Likeng'i yollamıştı[45]. Tatabılar ise, hükümdarlarının temsilcisi Bökün ile katıldılar. Batı taraftaki uzak komşulardan Soğdlar,

42 CTS 194 A, s. 5177

43 KT, KD "Kül Tegin Koyun yılında, on yedinci günde vefat etti. Dokuzuncu ayın yirmi yedisinde yas törenini tamamladık. Türbesini, resimlerini heykellerini ve kitabe taşını Maymun yılında, yedinci ayın yirmi yedisinde hep bitirdik. Kül Tegin kendisi kırk yedi yaşında idi. Taş (Türbe) ustalarını, bunca ressam ve heykeltıraşı Tuygun Elteber getirdi.

44 KT, K, 10, 11

45 Çin kaynaklarında Chang Ch'ü-i ve Lü Hsiang'in cenaze törenine katılmak ve kurban sunmak için gönderildiği bildirilmektedir. CTS 194A, 5177; HTS 215B, s. 6054.

İranlılar ve Buhara şehri halkından General Nek ve Oğul Tarkan gelmişlerdi[46]. Bilge'nin damadı da olan Türgiş (On-ok) kağanından Tamgacı (mühürdar) Makaraç ve Oğuz Bilge onları temsilen katılırken, Kırgız kağanını Tarduş İnançu Çor temsil etmişti[47]. 572 yılında Mukan Kağan'a yapıldığı gibi Kül Tegin'e de büyük bir cenaze töreni düzenlendiği anlaşılmaktadır (1 Kasım 731).

Kül Tegin için bir anıt dikilecekti. Bilge'nin sözleri yazıta Yollug Tegin tarafından oyma suretiyle yazıldı. Çin'den en iyi sanatçılar ve ustalar getirilmiş, olağanüstü güzel bir türbe inşa ettirilmişti. Ressam ve heykeltıraşlara içi süslettirildiği gibi, heykeller de konmuştu[48].

Bilge yazdırttığı kitabeyi Gök Türklerin merkezine yakın ve kolay erişilebilir bir mevki olduğundan bulundukları merkezde bir yere diktirmişti[49].

Çin imparatoru yazıta kendi sözlerinin ayrılarak yazılması, türbenin dikilmesi ve sair işler için çok kabiliyetli altı usta göndermişti. Oyma suretiyle işlenen yazılar ve türbe ile heykelleri ipek gibi temiz, zarif olmuştu. Daha önce Gök Türk ülkesinde böyle güzel yazılar ve eserler olmadığı için Bilge'nin bunları gördüğünde, hele de kardeşinin savaş tasvirleriyle karşılaştığında hüzünle karışık hayranlığını gizleyemediği bildirilmektedir[50].

Bilge Kağan artık yalnızdı. 697 yılından beri devlet yönetiminde ve savaş meydanlarında omuz omuza çarpıştığı Kül Tegin ve Tonyukuk artık yoktu. Zaten Orta Asya'da ona karşı duracak herhangi bir güç de kalmamıştı. Sadece, 733 yılında Tatabı halkı Kıtanlardan ayrılmıştı. Herhâlde başkaldıracaklardı. Onların General Ku kumandasındaki kırk bin kişilik ordularını Töngker Dağı'nda mağlup eden Bilge Kağan, otuz bin askerini öldürdü. Bu arada, büyük oğlu hastalanıp ölünce General Ku'yu balbal olarak dikti[51].

---

46 KT,K, 11-12
47 KT,K, 13.
48 KT, G, 11, 12
49 Orhun Irmağı'nın eski yatağı yakınlarında Koşo Çaydam Gölü civarında aşağı yukarı 47. enlem 102. boylam
50 CTS 194A, 5177; HTS 215B, 6094.
51 BK, G 9.

II. Gök Türk Devleti uzun süreden beri Çin'e karşı barış içinde yaşıyordu. Bilge yeniden bir Çin prensesiyle evlenmek istediğini yineledi. İmparator Hsüang-tsung kabul edebileceğini bildirince, Ko-chie-li-pi'yi gönderip teşekkür etti ve evlilik sürecine başlanmasını teklif etti[52].

Bilge Kağan'ın Zehirlenmesi

Bilge Kağan, Tonyukuk'un tavsiyelerine uyarak gereksiz yere Çin'e savaş açmamış, diplomatik yollardan ilişki kurarak hem ittifak sağlamış hem de sınırda ticaret için pazar şehri kurdurarak ekonomik açıdan ülkesini geliştirme fırsatı elde etmişti. Bozkırın zor şartlarının getirdiği sıkça tekrarlanan ekonomik sıkıntılar, Türk halkının açlık çekmesine sebep oluyordu. Bu da başka sosyal problemlerin ortaya çıkmasına ve devletlerin sarsılmasına hatta yıkılmasına yol açıyordu. Önce etrafı surlu şehirler kurmak isteyen Bilge, Budizm'i de getirerek ülkesini kalkındırmayı amaçlamıştı. Yukarıda değindiğimiz gibi Tonyukuk haklı olarak buna karşı çıkmış ve Bilge Kağan'ı ikna etmişti. Artık Tonyukuk'un olmadığı bir ortamda Çin ile ilişkilerini geliştirerek hedefine ulaşmaya çalışmıştır.

Bundan sonra beklenmedik bir şekilde Bilge, Buyruk Çor tarafından zehirlendi[53]. Onun Bilge'yi zehirleyiş sebebi hakkında kaynaklarda hiçbir bilgi bulunmamaktadır. Ancak, Buyruk Çor birkaç defa Çin'e elçi olarak gitmişti. Orada Çinlilerden etkilenmiş olabilirdi. Diğer taraftan, Bilge, yukarıda da söylediğimiz gibi, devlet idaresinde ve hayatta Tonyukuk ve Kül Tegin olmadığı için artık yalnızdı. Fakat kesin olan bir sebep gösteremiyoruz. Bilge zehirlendikten sonra hemen ölmedi ve Buyruk Çor tarafından zehirlendiğini anladı. Bunun üzerine onu ve bütün ailesi ile işbirlikçilerini öldürttü. Kendisi de 25 Kasım 734 tarihinde vefat etti[54]. Cenaze töreni ise 735 yılının 22 Haziran'ında yapıldı[55]. Oğlu (İ-jan Kağan) onun için büyük bir cenaze töreni düzenlemişti. Çin'den Lisün Tay Sengün kumandasında beş yüz kişi gelmişti.

52 HTS 215B, s. 6054.
53 CTS 194A, a.y.; HTS 215A, a.y.
54 İt yılının 10. ayının yirmi altısı.
55 Domuz yılının beşinci ayının yirmi yedisi.

Altın ve gümüşten bol miktarda getirmişti. Sandal ağacı da getirmişlerdi. Bütün millet cenaze töreninde saçlarını, kulaklarını kestiği gibi, en iyi cins atlarını, kara samurlarını, gök sincaplarını (kürklerini) hediye olarak sunmuşlardı[56]. Bu kitabe de Yollug Tegin tarafından bir ay dört günde yazılmıştır[57]. Süsleme işlemleri de onun tarafından meydana getirildi. Çin imparatoru, Bilge'nin cenaze törenine katılmak üzere fermanla Li Ch'üan'i göndermişti. Yine, onun da türbesi inşa edildi. Bilge'nin yazıtına Çince metni yazmak için ise Li Jung görevlendirildi[58].

II. Gök Türk Kağanlığı'nın Yıkılış Süreci

Bilge'nin ölümü üzerine devlet adamları toplandılar ve oğlunu kağan olarak II. Gök Türk Devleti tahtına oturttular. Yeni kağanın unvanı İ-jan idi. Ancak İ-jan Kağan fazla yaşayamadı ve yakalandığı hastalıktan kurtulamayarak öldü. Yerine kardeşi geçerek Tengri Kağan unvanını aldı[59]. Yaşı küçük olduğu için devlet işlerinde muktedir görünmeyen Tengri Kağan idareyi gerçekte annesine kaptırmıştı. Vezirlerden Yü-ssu Tarkan ile iş birliği yapan annesi devlet adamlarının çoğunu küstürdü. Devletin doğu ve batı kanatlarını idare eden amcaları şadlar boylar ve halk tarafından seviliyorlardı. Onların nüfuzunun artması kağanın annesi ve adı geçen tarkan tarafından kıskanıldı. Neticede batı kanadı idarecisi şad öldürülürken, doğu kanat şadı kendini kurtarmayı başardı. Üstelik hücuma geçip Tengri Kağan'ı öldürdü. Hiç yoktan devlet kargaşa içine sürüklenmişti. Doğu Şadı P'an Kül Tegin, Bilge'nin bir başka oğlunu tahta geçirmişti. Ama kimse destek vermedi. Basmıllar fırsattan istifade ederek ona saldırınca bütün kuvvetini kaybedip tek başına kaçtı. Bu arada, daha önce tahta çıkardığı kağanı Kutlug Yabgu öldürüp yine Bilge Kağan'ın bir başka oğlunu hükümdar yaptı. Bir süre sonra yabgu onu da ortadan kaldırıp kendisini kağan ilan etti[60].

56 BK, G, 10-15.
57 BK, GB, 1.
58 CTS 194A, a.y.; HTS 215B a.y.
59 CTS 194A, s. 5177; HTS 215B, s. 6054.
60 HTS 215B, s. 6054; TCTC 214, s. 6844.

Gök Türk ülkesinin kuvvetinin zirvesinde olduğu bir anda böyle karışması Çinlileri harekete geçirdi. Sun Lao-nu adlı elçi, özel görevle Uygur, Basmıl ve Karlukların yanına gönderilip bu boylar ayaklandırıldılar. Asiler Kutlug Yabgu'yu öldürdüler ve Basmıl reisini kağan seçtiler. Karluk ve Uygurlar ise sağ ve sol yabgulukları almıştı.

Asi boyların baskınından kurtulan Gök Türkler eski Doğu Şadı P'an Kül Tegin'in oğlu Ozmış'ı (Wu-su-mi-shih) kağan seçtiler[61].

Ozmış artık devletin gücünü kaybettiğinin farkındaydı. Bu yüzden Çin'e haber göndererek T'ang imparatoruna bağlılığını bildirmek üzere ziyaret etmek istediğini iletti. Fakat daha sonra bu niyetinden vazgeçince, Çinliler Uygur, Karluk ve Basmılları onun üzerine saldırtarak öldürttüler. Ozmış'ın kesik başı Çin başkentine götürüldü[62]. Kağanlarının ardı ardına ortadan kaldırılmasına rağmen geride kalan Gök Türkler yılmıyordu. Aslında nüfusları çok azalmıştı. Ozmış'ın oğlu Pai-mei kağan seçildi (744 yılı). Yine bu arada, asi üç boyun arası açılmıştı. Basmılların kağan ilan edilen reisi Uygurlar ve Karluklar tarafından öldürüldü ve Uygurlar kendi kağanlıklarını ilan edip devletlerini kurdular. Uygurların kurucusu Kutlug Boyla Kül Kağan, Pai-mei Kağan'a saldırıp mağlup etti ve onun kesik başı babasınınki gibi Çin başkentine gönderildi[63].

Gök Türkler yıkıldıktan sonra, hanedana mensup beyler ve bir kısım halk gidip Çin'e sığındı. Aslında, yıllardan beri süren iç savaş yüzünden sayıları çok azalmıştı. Beylere çeşitli Çin unvanları sunulduğu gibi, halk kuzey eyaletlerine yerleştirildi. Gök Türk adı 941 yılına kadar Çin kaynaklarında varlığını sürdürdü. Bunlarla ilgili kısa kayıtlarda, söz konusu grupların sık sık Çin'deki T'ang hanedanına karşı isyan ettiğini, fakat kuvvetlerinin az olması sebebiyle başarı kazanamadıklarını görüyoruz[64].

---

61 HTS 215B, a.y.; TCTC 215, s. 6809-6860; CTS 103, s. 3198.
62 HTS 133, s. 5553; CTS 103, a.y.; TCTC 215, s. 6860.
63 TFYK 970, 20b; TCTC 215, s. 6863.
64 CTS 9, s. 215, 228; HTS 5, s. 148, 150.

GÖK TÜRK KAĞANLIĞI'NDA TEŞKİLAT VE SOSYAL YAPI

Gök Türklerde en yüksek siyasi teşekkülün il (devlet) olduğu, Çin yıllıkları ve Türkçe Orhun abideleri sayesinde gayet açık bir şekilde anlaşılmaktadır. Yani, bugünkü anlamda devletin karşılığı olan il, aileden (oguş) başlayıp sırasıyla, aileler birliği (uruğ), boy (kabileler) birliği halkalarının en gelişmiş ve son şekli olarak belirtilmektedir.

Gök Türk tarihinin başlangıcında devletin kuruluşunu anlatan Çince tarihî kaynak (Chou Shu 50. bölüm), devletin kağanı Bumın, o sırada tâbi olduğu Juan-juanları (Moğolları) bozguna uğrattıktan sonra, devlet karşılığı olan "il" ile hükümdarlık unvanı "kağan"ı birlikte zikretmiştir (İl Kağan - devletin hükümdarı). Başka bir ifade ile, artık bağımsız hâle gelinmiş, yani il (devlet) olunmuştur. 552 yılında vuku bulan bu olaydan sonra ortada bir Gök Türk Devleti söz konusudur[1]. Devlet mevcut olduğuna göre, onun sistemi, bir teşkilatı, müesseseleri, hukuku da olmalıdır.

İslamiyetten önce ve sonra Orta Asya bozkır sahasında kurulmuş diğer Türk devletlerinde olduğu gibi, Gök Türk Devleti de sosyal yapı açısından yukarıda belirttiğimiz birbirine bağlı halkalar zincirine sahipti[2]. Sosyal yapının çekirdeğini aile oluşturuyordu. Aileler birliğine "urug" denilmesine rağmen, henüz bunun tam fonksiyonu anlaşılamamıştır. Bir sonraki halka olan boy aileler ve uruglar birliği idi; boyların başında beyler bulunurdu. Bir siyasi birliğe dâhil olmuş boylara "ok" denirdi. Boyların da birliğine "bodun" denirdi ki başında arazisinin genişliğine göre yabgu, şad, ilteber gibi idareciler bulunurdu.

1 Çin kaynakları CS 50, s. 908-909; SS 84, s. 1864; PS 87, s. 3286-3287; HTS 215A, s. 6028.

2 Bkz. İ. Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, İstanbul 1984, s. 215 vd.

Bilindiği gibi, bir devletin (yani, il'in) bağımsız olabilmesi için bazı şartlara sahip olması gerekmektedir. Bunlar siyasi istiklal, ülke, halk ve kanundur[3].

Gök Türklerin istiklallerini nasıl kazandığını yukarıda anlatmıştık. Fakat Moğol asıllı Juan-juanları hezimete uğratmadan önce istiklallerini kazanma yolunda önemli adımlar attıklarını Çin kaynaklarından öğrenmekteyiz. 545 yılından önce, Çin Seddi'nin kuzeyindeki ve Çin sınırlarının dışındaki pazarlarda ipek alışverişine, vs. ticarete başlayan Bumın Kağan Çin ile münasebet tesis etmek istemişti. Bunu karşılıksız bırakmak istemeyen Çin'deki Batı Wei imparatoru 545 yılında Gök Türk merkezine bir elçi gönderdi. Kaynağın ifadesine göre, elçi vardığında Gök Türkler sevinmişler ve birbirlerini tebrik ederek "Şimdi büyük ülkenin elçisi geldi, bundan dolayı bizim ülkemiz yükselecektir" demişlerdi[4]. Gök Türklerin bu olaya sevinmesinin esas sebebi kendilerinin ilk defa siyasi varlık olarak tanınmalarıdır. Yine aynı kaynağın ifadesine göre, bu olaydan dolayı birbirlerini tebrik ediyorlardı.

Gök Türklerin istiklallerini kazanışları, kaybedişleri, Orhun abidelerinde oldukça önem atfedilerek anlatılmış, istiklalin kaybedilişinin millet için âdeta bir ölüm, kazanılmasının ise yeniden diriliş olduğu, milletin bundan çok ders alması gerektiği önemle tavsiye edilmiştir[5]. 630-680 yılları arasında devletin Çin esaretine düştüğü sırada birçok bağımsızlık hareketi meydana gelmiş, en sonunda, 679'da başlayan isyan kıvılcımı 682'de devletin yeniden istiklalini kazanmasına sebep olmuştur. Devlet tekrar istiklalini kazanınca, kağanlar Çin'de kalmış Türk boylarını kurtarmak için olağanüstü çaba sarf etmişlerdir.

---

3 *A.g.e.*, s. 220, 235.

4 CS 50, s. 908; ayrıca bk. Liu Mau-tsai, *Die Chinesischen Nahcrihten zur Geshicte der Ost Türken (T'u-küe)*, Wiesbaden, 1958, I, s. 6; A. Taşağıl, *Gök Türk Ülkesine Gelen Çinli Elçilerin Raporlarına Göre Gök Türk - Çin İlişkileri* (630-680), İ.Ü. Sos. Bil. Enst. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 1989, s. 43.

5 Orhun Abidelerindeki "istiklal" ile ilgili satırlar; Kül Tegin, doğu cephesi, 7, 9, 10, 22; güney cephesi, 6; kuzey cephesi, 2, 4, 6. Bilge Kağan, doğu cephesi, 9, 18, 19; Tonyukuk, 3, 10 vb. (M. Ergin, "*Orhun Abideleri*", İstanbul, 1980).

Bu da Gök Türk Devleti'nde istiklale verilen önemi gösteren en önemli vesikalardandır[6].

Bağımsız olan her devletin, varlığını sürdürdüğü bir coğrafi mekâna sahip olması gerektiği herkesçe malumdur. Ancak eski Türk ilinde bu coğrafi mekân, yani ülke toprağı diğer çağdaşı devletlerde olduğu gibi hükümdarın serbestçe kullanabildiği bir arazi parçası değil, korumakla vazifeli olduğu ata yadigârı idi. Bu durum ve vatan sevgisi, Orhun Abidelerinde gayet açık bir şekilde anlatılmıştır. Ayrıca merkez Ötüken kutsal sayılmıştır (Iduk Ötüken). Aslında Orhun Kitabeleri (Türk milletinin acı tatlı hatıralarının gelecek nesillerce unutulmaması için taşa yazdırılıp dikilmesi) o toprakların ilelebet Türk vatanı olarak kalacağı düşüncesinin neticesi idi. Çin kaynakları Gök Türk sınırlarının doğudan batıya 10 bin li (beş bin km'den fazla), güneyden kuzeye 5 bin li (iki bin beş yüz km'den fazla) olduğunu bildirmektedir[7]. Ülke hükümdarın şahsi malı gibi bir dominium değil, benzeri sadece, eski çağlarda Roma'da görülen imperium düşüncesi ile yönetiliyordu.

Gök Türk Devleti'nde halkın (kün) şahsi hukukla donatılmış, iktisaden hür ve özel mülkiyete sahip olduğu görülür. Tarım arazisi üzerinde de özel mülkiyet geçerli oluyordu. II. Gök Türk Devleti zamanında, 698 yılında Kapgan Çin'den bir sürü istekte bulunmuştu. Bunların arasında otuz bin ölçek tohumluk darı da vardı. Bu tohumluk darının halkın tarlalarında kullanılması için olduğu muhakkaktır. Diğer taraftan, Bizans kaynağı *Tactica* da Gök Türklerin hür insanlar olduğunu zikretmektedir. Özel mülkiyet kişi hak ve hürriyetlerinin teminatı olduğundan, insan ona sahip olup kullandığı ölçüde hür olabilmektedir. Gök Türklerde hürriyetin ne kadar önemli ve fazla olduğunu göz önüne alırsak, bu devletin çağdaşlarına göre insan hakları yönünden epey ileride olduğunu anlamış oluruz.

Eski çağlarda ve diğer Gök Türk çağdaşı kültürlerde insanlar yaşamak için gerekli enerjiyi (çekme ve taşıma gücünü)

---

6 CTS 194A, s. 5169-5170; HTS 215A, s. 6045-6046; ayrıca bk. A. Taşağıl, "Kapgan Kağan Devrinde Gök Türk - Çin Münasebetleri", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı 65, 1990, s. 309-312.

7 CS 50, s. 909; PS 87, s. 3287.

aralarındaki zayıf ve vasıfsız kişilerin kol kuvvetini çalıştırma suretiyle sağlıyorlardı. Asalak ve yerleşik köylü kültürde bunun başka çaresi yoktu.

Ekonomik açıdan hayvan yetiştiriciliğine, çobanlığa dayanan bozkır Gök Türk kültüründe ise bu ihtiyaç, başta en yüksek adale gücüne sahip at olmak üzere, hayvan gücü ile karşılanıyordu. Orman kavimlerinde ve yerleşik topluluklarda, hâkimiyeti ele geçiren gruplar zorbalık yolu ile, kendilerine hiçbir siyasi ve mülki hak tanımadıkları mahkum kütleleri (Moğollarda çeşitli kölelik müesseseleri, Slav kavimlerinde meşhur köle ticareti, Mısır'da köle kütleleri, Çin'de enselerine boyunduruk vurularak çalıştırılanlar, Hindistan'da paryalar, eski Yunan'da, Aristoteles'in ehli hayvan ve canlı alet dediği, doğrudan mülk sayılan insanlar, Roma'da benzeri köleler) sınıf, kast cenderesine alarak cemiyet düzenini öyle devam ettirmek için asırlar boyunca türlü tedbirlere (özel kanunlara) başvururlarken, insanın kol kuvvetine ihtiyaç duyulmayan bozkır kültüründe özel mülkiyet ve hür çalışma sayesinde gelişen sosyal gelenekler zamanla töre (anayasa) hükümleri hâlinde kesinlik kazanmıştı[8].

Gök Türkçe vesikalarda 14 yerde "kul" tabiri geçmektedir. Ancak bunlarda mülkten, haktan mahrum kimseler değil, bazı siyasi ve medeni haklardan yoksun olmak söz konusudur ve esirlik ifade edilmek istenmiştir. Esirlik ve kölelik sosyal ve hukuki bakımdan farklıdır. Eski Yunan'da, Roma'da ve Moğollarda kölelerin yanında fakat onlardan ayrı olarak esirler de (özellikle savaş esirleri) vardı. Öte taraftan, köle kelimesi hiçbir Gök Türkçe metinde geçmemektedir.

Genel olarak herhangi bir toplulukta yüksek tabakaların oluşmasında üç faktör önemli rol oynamaktadır:

1- Geniş araziye sahip olmak (ekonomik)

2- Askerliği meslek edinmek (idari-askerî)

3- Ruhani (dinî) zümreye mensup bulunmak[9].

---

8 Kafesoğlu, s. 233-235; B. Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, İstanbul 1988, s. 452.

9 Kafesoğlu, a.y.

Bu durumu göz önüne alarak Gök Türk Devleti'ne baktığımızda şunları görürüz. Her şeyden önce Gök Türklerde ziraatın çok az yer tutmasından dolayı toprak köleliği (servage) söz konusu olamaz. Eli silah tutan herkesin asker olduğu bozkır toplumunda askerliğin ayrı bir meslek olduğu düşünülemez. Zaten Gök Türkleri anlatan Çin kaynakları Gök Türk ordusundan bahsederken, bunu çoğu kez asker kelimesi yerine kullanmıştır. Çünkü herkesin asker sayılmasından dolayı ayırım yapmaya gerek duymamışlardır. Bozkır sahasında kurulmuş bütün diğer eski Türk devletleri gibi, Gök Türk Devleti de siyasi ve askerî karakter taşıyor, dinî karakter taşımıyordu.

Yazıtlarda geçen Kara-bodun deyiminin asıl büyük kalabalık diye adlandırılması gerekmektedir. Yani, büyük halk kütleleri ifade olunmak istenmiştir; kesinlikle sınıf farklılığı söz konusu değildir[10].

Eski Türk devletlerinde bazı yüksek memuriyetlerin irsi olduğu bir zamanlar iddia edilmiş olsa da kaynaklarda bunu doğrulayan bir kayda rastlanmamaktadır. Üstelik tayinlerin yapıldığını Gök Türk tarihini başlangıcından sonuna kadar takip ederek öğrenebiliyoruz. Kısacası, Gök Türklerde sınıflaşma veya sosyal tabakalaşma olduğuna dair kaynaklarda herhangi bir malumat yoktur[11].

Hatta daha da ileri giderek şunu diyebiliriz ki devleti kuran ve başarılı yapan millet idi: "*Türk bodun illedik ilin... Kağanladuk Kağanın yitirü ıdmış* = Türk milleti il yaptığı ilini... kağan yaptığı kağanını kaybedivermiş." Halkın, devletin kuruluşuna katılışı ise: "*Babam (İlteriş) 17 er ile harekete geçti. Haberi işiten ormandakiler, ovadakiler toparlanıp geldiler, 70 kişi, sonra 700 kişi oldular... kağanlığı atalarının törelerinde kurdular*[12]."

İstiklalin, ülkenin ve halkın mevcut olduğu Gök Türk ülkesinde insan hayatını düzenleyen mutlaka bir kanunlar sistemi de olması gerekmektedir. Orhun kitabelerinde bildirildiği

10 Halk için bk. Orhun Yazıtları: Kül Tegin, doğu cephesi, 6, 7, 8, 11, 13. Bilge Kağan, doğu cephesi, 1, 7, 8, 21, 22, Tonyukuk, 51

11 CS 50. bölüm; SS 84. bölüm; PS 87. bölüm; CTS 194. bölüm (A kısmı); HTS 215. bölüm (A kısmı).

12 Ögel, aynı eser, s. 436

üzere, Gök Türk Devleti'ndeki kanunlar bütününe "töre" deniyordu. Kitabelerde töre kelimesi on bir yerde geçmekte, bunun altısında il (devlet) deyimiyle birlikte kullanılmaktadır. Diğer beş yerde de il ile alakası açıkça belirlidir. Bu da Gök Türk Devleti'nin töre'ye (kanuna) ne kadar bağlı olduğunu göstermektedir. Bir başka deyişle, devletin varlığı törenin varlığına sıkı sıkıya bağlı idi: "*Devleti ellerine alıp töreyi tesis ettiler...*", "*Ey Türk bodunu devletini, töreni kim bozabilir?*", "Kazandığımız devlet ve töremiz öyle idi.", "*...devletin töresini terk etmiş...*", "*O (İlteriş), atalarının töresine göre bodunu (milletini) teşkilatlandırdı...*", "*Töre gereğince amucam tahta oturdu...*[13]."

Töre hükümleri değişik şartlar altında etkinliğini sürdürebilmek için değişebilirdi. Ancak, törenin bazı hükümleri kesinlikle değişmez idi: Bunlar könilik (adalet), uzluk (iyilik, faydalılık), tüzlük (eşitlik), kişilik (insanlık) idi. Diğer eski Türk devletlerinde olduğu gibi, Gök Türk Devleti'ni de yerleşik ve kabilevi devletlerden ayıran başlıca özellikler şunlar idi: Velayet-i amme, özel mülkiyet, serbest çalışma, imtiyazsızlık, hükümranlığın karizmatik oluşu, birleştiricilik, askerî karakter, dinî tolerans, imperium telakkisi, töre (kanunilik), besicilik-çobanlık. Fakat özellikle vurgulanması gereken nokta şudur ki Gök Türk Devleti'ni diğer kabilevi devletlerden ayıran en önemli özellik kamu hukukunun olmasıdır.

Öte taraftan, Gök Türk ilinde vatan anlayışının bir devlet felsefesi hâlinde geliştiğini görmekteyiz. Devlet, hükümdar yani kağandan önce gelmektedir. Bu sebepten bütün Gök Türk yazıtlarında il (devlet) sözü kağandan önce zikredilmiştir. Devletin yıkılması ise Gök Türkler için en büyük felaket olarak acı bir şekilde telakki ediliyordu. Devlet Tanrı tarafından verilir, kağanın ve milletin durumu Tanrı tarafından yasanır ve tayin edilirdi: "*İl berigme tengri* (il veren Tanrı)" Kötü kağanlar ile yolundan çıkmış Türk milletini Tanrı zaman zaman cezalandırıyordu ve devleti elinden alıyordu[14].

---

13 Orhun Yazıtlarında "töre" için bk. Kül Tegin, doğu cephesi 2, 3, 26-27 vb. Bilge Kağan, doğu cephesi 4, 21, 22 vb.

14 Bk. Ögel, s. 570-580.

Hükümdarlık Makamı

Gök Türklerde hükümdarlık, yani, devlet başkanlığı kağanlık ile temsil edilmektedir. Devlet başkanı da kağan unvanını taşıyordu. Kaynaklardan anlaşıldığına göre otağ, örgin (taht), tuğ (kurt başlı sancak), davul (sorguç-köbürge) ve yay hükümdarlık sembolleri idi. Yine, diğer eski Türk devletlerinde olduğu gibi Gök Türklerde de bu unsurlar aynı fonksiyonu taşımaktadır. Gök Türk Devleti'ne yönelik entrika faaliyetlerini sık sık uygulama safhasına koydukları sırada, Çinliler destekledikleri Gök Türk prenslerine birer kurt başlı sancak ve davul göndermişlerdir. Bu şekilde onları hükümdar olarak tanıdıklarını ifade etmek istemişlerdir. Kağan unvanının yanında, sadece Tonyukuk yazıtında bir kere han unvanı kullanılmıştır.

Kağanı konumuz açısından ele aldığımızda göze çarpan en önemli nokta, despotizm ile yönetilen eski bazı kültürlerde olduğu gibi milletin vazifesi ona bakmak değil, bilakis kağanın vazifesi millete bakıp gözetmek, doyurmak, boyları bir arada tutmak ve düşmanlara karşı korumaktır. Aşağıdaki sözler onun millete karşı sorumlu olduğunu, hesap verdiğini gösteren en açık misallerdendir: "*Türk milleti için gece uyumadım, gündüz oturmadım... ondan sonra Tanrı irade ettiği ve lütfettiği için ve talih ve kısmetim olduğu için ölecek milleti diriltip kaldırdım, çıplak milleti giydirdim, fakir milleti zengin ettim, nüfusu az milleti çok ettim. Başka illi milletler, başka kağanlı milletler arasında onları pek üstün kıldım. Dört bucaktaki milletleri hep barışa mecbur ettim ve düşmanlıktan vazgeçirdim*[15]." Gök Türklerde siyasi iktidar "kut" tabiri ile ifade olunuyordu. Milleti için gece gündüz çalışmayan kağan, milletine karşı vazifelerini yerine getiremediği için, kut'unun Tanrı tarafından geri alındığı gerekçesiyle iktidardan düşürülürdü. 716 yılında İnel'in tahttan indirilmesi bu sebeple olmuştu.

Hükümranlık (erklik) karizmatik idi. Kağanlık kişiye Tanrı tarafından verilirdi. Türk hükümdarı kanunları (töre) uygular, kendisi de uyar fakat kanun yapamazdı. Kısacası, başka milletlerde

15 Bilge Kağan Yazıtı, doğu cephesi, 27-30.

olduğu gibi mutlak hükümdar değildi[16]. Siyasi iktidarı Tanrı verdiği için, millî irade, insaf duygusundan kurtulmuştu. Kağanın icraatı millet tarafından meclis vasıtasıyla kontrol ediliyordu. Bilge Kağan'ın (716-734) ileri sürdüğü teklifler (Gök Türk şehirlerinin etrafının surla çevrilmesi ve Budizmin ülkede propaganda edilmesi) meclis tarafından kabul edilmemişti. Bu meclis kağanı meşrulaştırdığı gibi, gerekçe göstererek ret de edebiliyordu. Mesela, 581 yılında Ta-lo-pien'i annesi Türk olmadığı için kağan olarak tanımamış, yerine amcası Işbara'yı cesur ve kahraman olduğu için kağanlığa layık görerek onu seçmişti[17].

Kağanların devleti çok sert idare etmeleri, kötü davranmaları, milletin isyanına sebep oluyordu. Çin kaynaklarına göre Gök Türk Kağanı Kapgan'ın halka kötü davranması yüzünden, Gök Türk ülkesinde sık sık isyanlar çıkmış, nihayet bunlardan birinin bastırılması akabinde, Kapgan, ormana pusu kuran asi Bayırku boyunun reisi tarafından öldürülmüştü (716)[18]. Bu olay bir bakıma kendisine kötü davranan kağana karşı Gök Türk halkının tepkisi idi.

Gök Türk kağanları da diğer Türk devletlerinin hükümdarları gibi unvanlar almışlardı. Bunlar, "Büyük Kağan, Kutlug, Beğçor, Yüce Gökten Almış, Tanrıya Benzer, Gök Yaratmış, Türk Bilge Kağan, Gökte Doğmuş, Gök Türklerin ve Dünyanın Mukaddes Hükümdarı" idi[19].

Gök Türk Devleti'nde kağanın milletine karşı sorumlu olduğunu gösteren bir başka delil de yine Çin kaynaklarında kaydedilmiş olan tahta çıkma törenidir. Buna göre, tören sırasında kağanın boğazı bir ipek ile sarılır, sonra sıkılıp bırakılarak kaç sene "kağanlık" yapacağı sorulur[20]. Kağan zor durumda kalarak kızarır, bozarır, söylediği sözler millet tarafından dikkatlice dinlenir, tasdik ve tahkik edilirdi. Aslında bundan önce devlet

---

16 Orhun Yazıtlarında "hükümranlık" için bk. Kül Tegin, doğu cephesi 25, 27; güney cephesi 1, 9, 10. Bilge Kağan, doğu cephesi 1, 7, 8, 21, 22. Tonyukuk 51.

17 SS 84, s. 1865; PS 87, s. 3290; TCTC 175, s. 5449 vd.

18 CTS 194A, s. 5173; HTS 215A, s. 6049. Ayrıca bk. Liu, aynı eser, I, s. 171 vd.; R. Giraud, *L'Empire des Turc Celestes*, Paris, 1962, s. 52.

19 Ögel, s. 593-594.

20 CS 50, s. 909; TFYK 961, s. 11311.

adamları onu bir keçe üzerinde oturturlar, güneş yönünde doğudan batıya doğru çevirirlerdi. Her çevirişte halkın hepsi onu eğilerek selamlardı.

Bir Türk'ün başarılı bir kağan olabilmesi için Tanrı tarafından verilmiş başlıca üç özelliği şahsında toplaması gerekiyordu. Bunlar yarlığ, kut ve kısmet (ülüg) idi. Yarlıg, Tanrı adına verilen emir iken, sonraları değişerek Tanrı'nın bağışlaması anlamına gelmekte idi: "*Tanrı yarlığ verdiği için 14 yaşında Tarduş milleti üzerine şad olarak oturdum. Amcam kağan ile birlikte Gök Irmak'a ve Şan-tung Ovası'na kadar akın yaptık.*" İl (devlet) gibi kağanlık da millete ait bir kurum idi: "*Türk milleti illediği ilini elinden çıkarmış, kağanladığı kağanını kaybedivermiş...*" "*İllileri ilsiz kılmış, kağanlıları kağansız kılmış.*" Diğer taraftan, Tanrı'nın verdiği kut, yarlıg ve ülüg ile dünyanın bütün ülkelerini idare etmekle görevli Gök Türk kağanları üniversal (cihanşümul) devlet anlayışına sahip idiler. Böyle bir devlet ve hükümdar anlayışı dünya hukuk tarihinde önemli yer tutmaktadır[21].

Gök Türk hükümdarları hakkında yukarıda söylediklerimizi toparlarsak, Gök Türk kağanının milletine karşı başlıca şu vazifeleri vardı:

1- Ordusunun başında olmak.

2- Halkı doyurup giydirmek.

3- Halkı kondurup iskân ettirmek.

4- Halkın kalbini kazanmak ve onun sevgi ve saygısına mazhar olmak.

Öte yandan, kağan olacak kişinin taşıması gereken en önemli özellikler bilge, alp, doğru sözlü ve erdemli olması idi.

Meclis

Bir devlette yasama kurulu niteliğinde meclisin olması hukuk tarihi açısından çok önemlidir. Üstelik onun çağdaşı olan devletlerin hiçbirinde böyle bir meclis yoksa bu onun önemini çok daha fazla artırmaktadır.

---

21 Ögel, s. 571.

Gök Türk Devleti'nde öyle bir meclisin var olduğunu Çin kaynaklarından ve Orhun Yazıtlarından çok açık bir şekilde anlamaktayız. Yasama kurulu niteliğini taşıyan bu meclis aslında milattan önceki devirlerden beri devam eden bir kurumdu. Gök Türklerde meclis kelimesinin karşılığı "toy" idi. Bütün diğer Türk lehçelerinde ve Türkçeden geçtiği bütün yabancı dillerde de meclis, toplantı anlamına gelmektedir. Bu meclisin üyelerine Toygun (Çince Ta-guan) denirdi[22].

Gök Türk kağanları meclisin tabii başkanı oluyorlardı. Kağan olmadığı zaman meclise hanedana mensup olmayan Aygucı ve Ügeler başkanlık ederlerdi. Bu kişiler ayrıca başbakan konumunda idiler. Önemle belirtmek gerekir ki çok önemli bir hukuki kurum olan meclis (toy) Gök Türk tarihinde mühim yer tutmuş, hükümdarların tahta geçirilip indirilmesinde büyük roller oynamıştır. Gök Türkler hakkında ilk bilgileri veren Çin kaynağı Chou Shu'nun 50. bölümünde, Gök Türklerin henüz devlet olarak kurulmadıkları devreye ait bilgiler verilirken, bazı rivayetlerden bahsedilmektedir. Bu rivayetlerden sonra esas tarihî kısma geçilirken tam doğruluğundan emin olunmasa bile çok çarpıcı bir misalden bahsedilmektedir. Gök Türkler daha boy aşamasındayken şeflerini seçmek için toplanıp bir araya gelmiş, ağaçlık bir yerde yükseğe sıçrama yarışması düzenlemişlerdir. Neticede en yükseğe sıçrayan şef olarak seçilmiştir. Böylece meclis takdirini en layık olan lehine kullanmıştır. 545 yılında ilk Çin elçisi An-no-p'an-t'uo Gök Türk merkezine vardığında, Gök Türkler reisleri Bumın (T'u-men) ile birlikte sevinmişler, "şimdi büyük ülkenin elçisi geldi, bundan dolayı ülkemiz gelecekte yükselecektir" diyerek birbirlerini tebrik etmişlerdi. Bu kayıtlar ile, Gök Türklerin henüz devlet hâline gelmeden bile meclis veya ona benzer fonksiyonu icra eden bir müesseseye sahip olduklarını anlıyoruz[23].

Meclisin kağan seçiminde oynadığı rolü gösteren en iyi delil 582'de taht değişikliği sırasında meydana gelen olaylardır: Yukarıda bahsettiğimiz gibi T'a-po (Tabo) Kağan'ın ölümünden sonra, onun ölmeden önce kağan olarak tayin ve vasiyet ettiği

22 Kafesoğlu, s. 250.
23 CS 50, s. 908.

Ta-lo-pien meclis tarafından kağan olarak tanınmadı ve Işbara daha layık görülerek kağan seçildi[24]. Kısacası meclis takdirini ve yetkisini bu yönde kullanmıştı. Demek ki, söz konusu bu meclis kağan nasbında tam yetki sahibi idi. Yeni hükümdarı uygun diye meşrulaştırdığı gibi, gerekçe göstererek reddedebiliyordu.

593 yılında cereyan eden bir başka hadise de meclisin fonksiyonunu göstermesi açısından epey etkileyicidir. Tou-lan (Dolan) Kağan'ın Çin asıllı eşi Çin'de kendi sülalesini yıkıp iş başına gelen Sui hanedanına karşı bazı Çinlilerle ve Soğdlarla irtibat kurarak birtakım gizli faaliyetlerde bulunuyordu. Bunu öğrenen Sui hanedanı durumu kağana bildirdi. Kağan önce bunlara müdahale etmek istemedi ise de Çin elçisi, Gök Türk toygunlarından (ta-guanlarından) birine rüşvet vererek, kağanın hatununun kurduğu gizli planı ortaya çıkartınca, devlet meclisi üyelerinin hepsi bu gizli plandan dolayı kağanla alay ettiler. Zor durumda kalan kağan bunun üzerine Çinlileri (asi olanları) ve Soğdları cezalandırdı[25]. Bilge Kağan'ın 723 yılında ileri sürdüğü teklifler Gök Türk devlet meclisinde kabul edilmemişti[26].

Diğer taraftan, halkın tahta çıkma töreninde kağanı bir keçe üzerine koyarak havaya kaldırması kağanın seçimine halkın iştiraki olarak düşünülmüştür. Toylara katılan toygunlar tegin, kül-çor, apa, erkin, tudun, ilteber, tarhan gibi unvanlar taşırlardı. Toylarda önce dinî-millî törenler yapılarak başlanır, devletin bütün meseleleri görüşülür, sonra ziyafetler verilirdi.

Hükûmet

Orhun kitabelerinde geçtiği üzere, Gök Türklerde hükûmetin karşılığı "ayuk" tabiri idi[27]. Yukarıda da bahsettiğimiz gibi, memleket meseleleri devlet meclisi toyda görüşülüyordu. Ancak, coğrafi şartlar ve ülkenin içinde bulunduğu durum sebebiyle toyun her zaman toplanması mümkün olamıyordu. Memleket işlerinin asıl görüşülmesi gerektiği anlarda ayuk (hükûmet)

24 SS 84, s. 1865; Liu, s. 45-52.
25 SS 51, s. 1332-1333; Taşağıl, *Gök Türk ülkesine gelen...*, s. 21.
26 CTS 194A, s. 5174-5175; HTS 215A, s. 6045.
27 Orhun Abidelerinde "hükûmet" için bk. Kül Tegin, batı cephesi I; doğu cephesi 3, 5, 1. Bilge Kağan, doğu cephesi 4, 6, 2, 3.

devreye giriyor, bütün asıl meseleler o an için ayukta konuşuluyordu. Çin kaynaklarına göre Gök Türk hükûmeti 9 bakandan oluşuyordu. Bakanların yazıtlardaki karşılığı ise "buyruk" idi[28].

Hükûmet üyelerinin, taşıdıkları unvanlarından ve kitabelerdeki ifadelerden gayet önemli kişiler olduklarını görüyoruz (çor, ilteber, buyruk-çor, vb.). Bazı hükûmet üyelerinin merkezin dışındaki bölgelerde özellikle askerî vali durumunda oldukları, bazılarının tudunluk yaparak vergi toplama işleriyle meşgul oldukları bilinmektedir[29].

Hükûmetin başında ise, hanedandan olmayan aygucılar veya ügeler bulunurdu. Bunlara ilaveten, devlet merkezinde ayrıca tamgacı ve bitigçiler bulunurdu. Tamgacılar kâtip ve mühürdar, bitigçiler ise, haberleşmelerden sorumlu kâtip idiler.

Görüldüğü gibi, Gök Türk devlet teşkilatında devlet başkanlığı, yasama kurulu (toy) ve hükûmet birbirlerinden farklı kurumlar idi. Yani, ayrı fonksiyonlar icra ediyorlardı. Ancak hükümdarlığı şahsında temsil eden kağan (devlet başkanı) ülkeden birinci derecede sorumlu olduğu için bütün iktidarı elinde bulunduruyordu. Başbakanları o tayin ediyor, töre değişikliklerini o teklif ediyor, devlet mahkemesine (yargu) başkanlık ediyordu. Çünkü Tanrı'nın siyasi iktidar ile donattığı tek kişi o idi. Diğer eski Türk devletlerinde olduğu gibi, Gök Türklerde de milletin hemen her şeyi ondan beklemesi (doymak, giyinmek, çoğalmak, huzur ve asayiş) tam otoriteyi doğuruyordu. Öte taraftan, askerî karakter de taşıyan eski Türk idare mekanizması "tam otorite" uygulamasını kolaylaştırıyordu. Ancak kaynakların ifadesi ile, sıkı bir şekilde uygulama altında tutulan törenin hükümleri sayesinde söz konusu tam otorite hiçbir zaman zalim olmadığı gibi, militarist diktatörlüğe dönüşmüyordu.

Gök Türk devlet sisteminde, Çin kaynaklarının ifadesi ile, 28'den fazla unvan olduğu gibi, bu unvanları taşıyan kişilerin birer makama da sahip olmaları gayet tabiidir. Gök Türk yazıtları da unvanlar hakkında epey malumat vermektedir. Kitabelere

28 Kafesoğlu, s. 283.
29 Kafesoğlu, s. 283.

göre, devlet hiyerarşisi şöyle sıralanmaktadır: Kağan, ailesi, bodun, şadapıt beyler, tarhanlar, buyruk beyler, dokuz-oğuz beyleri, vb. Çin kaynakları ise, kağan ve hatunu söyledikten sonra en büyük unvan olarak yabgu, sonra şad, tegin, tudun, ilteber, erkin'den bahsetmektedir.

Yargı ve Hukuki Cezalandırma

Gök Türk Devleti'nde yüksek devlet mahkemesine "yargu" denirdi. Yine kaynaklar araştırıldığında, Gök Türk Devleti'nde bir adliye (könilik) müessesesi olduğunu anlıyoruz. Yarguların vazifeleri töreyi ve örfi hukuku uygulamak idi. Ünlü Gök Türk devlet adamı Tonyukuk, mahkeme başkanlığı, yani, yarganlık yapmıştı. Hükümdarlar da yarganlık yaparlardı[30].

Kaynaklardan anlaşıldığına göre Gök Türk ülkesinde cari cezai hükümler şunlar idi:

– Zina yapan evlilerin cezası, idam.

– Adam öldürme, idam.

– Soygun yapan, bağlı at çalan, idam.

– Genç kızları aldatanlar ağır bir şekilde mal ile tazminat ödemek zorunda bırakıldıktan sonra, o kızla mutlaka evlendirilirdi.

– Adam yaralayanlar, yaranın derecesine göre mal mülk ödemek suretiyle suçlarını tazmin ederlerdi.

– At ve koyun çalanlar on katından fazlasını ödemeye mahkûm edilirdi.

– Diğer hafif suçlar 10 günü geçmemek üzere cezalandırılırdı.

– Vatana ihanet edenler, ordudan kaçanlar ölüme mahkûm edilirdi[31].

Ceza işlemleri herkese hiçbir fark gözetmeksizin aynen uygulanırdı.

Özel Hukuk

Gök Türk Devleti'nde kulluğun ve köleliğin olmadığını yukarıda belirtmiştik. Yani insanların hepsi hürdü. Kadınların da

30 Bu konu için tafsilen bk. Kafesoğlu, s. 280.
31 CS 50, s. 909; SS 84, s. 1863 vd.; TFYK 961, s. 11311.

toplumda önemli yerleri vardı. Devlet yönetiminde hatunların da söz sahibi olduğunu 585 ve 615 yıllarına ait vesikalardan anlıyoruz. 585 yılında Çin elçilerinin karşılanmasında kağanın etkilenip Çin vassalı olduğunu kabul etmesinde ve 615 yılında Yen-men'de Çin imparatorunu kuşatan Shih-pi (şi-bi) Kağan'ın kuşatmayı kaldırmasında yalan söyleyerek kağanı etkilemede çok önemli menfi rol oynamışlardı[32]. Yine kitabelerde mevcut, Bilge Kağan'ın annesi hakkında övgü dolu sözleri ve onu bir tanrıçaya benzetmiş olması kadına Gök Türkler tarafından verilen önemi gösteren çok kıymetli bir vesikadır. "Gelinlik kızın cariye oldu" ibaresi de kadınların yüksek bir yeri olduğu ve cariye durumuna düşmesinin çok utanç ve acı verici olduğunun belirtilmesi de kadına Gök Türklerin verdiği değeri gösteren çok değerli bilgilerdir. Bunun, cariyeliğin hiç hoş olmadığını, aksine aşağılayıcı bir durum olduğunu göstermesi de kültür tarihimiz açısından dikkate değerdir. Zaten yazıtlardaki cariye anlamına gelen küng (kün) kelimesi aslen Çincedir (ch'üen).

Bir erkek bir kızı sevdiğinde akrabalarından birini kızın ailesine göndererek teklifte bulunurdu. Ölen babaların, amcaların, erkek kardeşlerin eşleriyle evlenme (leviratüs) vardı. Bu şekilde, ortada kalan eşlerin zor duruma düşmeleri önlenirdi. Bir başka ifade ile ailenin bütünlüğü korunmaya çalışılırdı. Dışarıdan evlenme (egzogami) vardı[33].

Vergileri at ve koyun idi. Arabaların kenarlarına çentik atılarak hesap yapılırdı. Yerleşik olmayan bir hayat tarzını devam ettiren Gök Türklerin hesaplarını bu şekilde tutmaları gayet normal olmalıdır. Bunun yanında altın uçlu oklar bal mumuna sürülür ve mühür (tamga) şeklinde kullanılırdı.

Özel mülkiyet mevcut olduğundan, Gök Türk Devleti'nde herkesin bir parça toprağa sahip olduğunu anlıyoruz. Çünkü bazı Türk boyları bugünkü Batı Türkistan'ın doğu bölgelerine yakın bir yerde bitki (ağaç, vb.) yetiştiriyordu. Kız çocuklarına da önem verilir, kızın miras hakkı çeyiz olarak koca evine giderdi.

32 S S 84, s. 1876.

33 W. Eberhard, *Çin'in Şimal Komşuları*, Ankara 1942, s. 76 vd.; Ögel, s. 241-248; Kafesoğlu, s. 216

Gök Türk Devleti'nde savaşırken ölmek büyük bir şerefti, hasta yatağında ölmek arzu edilmezdi.

Ceza hükümlerinin kesin hükme bağlanması kan gütmeyi önlüyordu. Selamlama ise Gök Türk Yazıtlarında baş eğme ve diz çökme olarak ifadesini bulmuştur.

Yabancı Milletlerin Durumu

Bu konuya da, yukarıda defalarca bahsettiğimiz gibi, yine Çin kaynaklarındaki bilgilerden başlayabiliriz. Çinliler, Gök Türklerle münasebet tesis etmek için önce, onları kendilerinden daha iyi tanıdıklarına inandıkları Soğdların birini seçmekle işe başladılar Çünkü Soğdlar Gök Türkleri çok daha iyi tanıyorlar ve onlarla kuvvetli münasebete sahip bulunuyorlardı. Bu sebeple Chio-ch'üan şehrinden An-no-p'an-t'o elçi olarak Gök Türk merkezine gönderildi (545).

552 yılında devlet tesis edildikten sonra ülkenin batı kısımlarının idaresi Bumın Kağan tarafından kardeşi İstemi Yabgu'ya verilmişti. İstemi Batı Türkistan bölgesini baştan başa fethederken hâkimiyeti altına aldığı şehirlerin halkına gayet iyi davranıyordu. Hiçbir zaman Cengiz Han gibi eline geçirdiği şehirlerin ahalisine katliam yapmamıştı. Genellikle yerli prenslerin yerine Türk idarecileri tayin ediyorlar, bazen eskilerin yerlerinde kalmalarına müsaade ediyorlardı. Semerkant şehrinin yerli prensine dokunmayan Tardu kızını ona vererek akrabalık dahi kurmuştu. Gök Türklerin, Batı Türkistan'da ahalisi Türk olmayan mevkilerde askerî kolonizasyon tesis ettikleri görülmektedir. Daha sonraları tamamen Gök Türk Devleti sınırları içinde kalan Soğdlar ülkenin batısından doğusuna kadar yayıldılar[34]. Özellikle İpek Yolu olarak bilinen güzergâhta tüccar kavim olarak önemli rol oynadılar. O çağın dünyasında en mühim ticari faaliyet Gök Türk Devleti topraklarında rahatça yapılıyordu.

34 Bu konuda daha fazla bilgi için bk. Pulleyblank, "The Sogdian Colonies inner Mongolia", *T'oung-pao*, XLI, 1952, s. 317-356; S.G. Klyaştorny, "Sur les colonies Sogdiennes de la Haut Asie", *Ural Altaische Jahrbücher*, XXXII, 1-2, 1961, s. 95-97.

Gök Türk Devleti'nin batısını idare eden İstemi Yabgu'nun (552-556), çağdaşı olan komşu devletler Sasanî ve Bizans'a gönderdiği elçi aslen Soğd kavmine mensup Maniakh adlı bir kişi idi. Bu da Gök Türklerin diğer milletlere ne kadar değer verdiğini, üstelik elçilik vazifesi ile kendi devletlerini temsil etme yetkisi de verdiğini göstermektedir.

Gök Türk Devleti 682'de istiklalini yeniden kazandıktan sonra, devletin başlıca politikası, fetret devrinde yani ülkenin Çin esaretine düştüğü sırada (630-680 yılları arasında) Çin'e gitmek zorunda kalmış ya da zorla götürülmüş Türk boylarını yeniden geri getirmek, esaret altında yaşamaktan kurtarmak idi[35]. Kapgan Kağan bu hususta epey başarılı olmuştur (696 ve 698 yıllarda). Ancak konumuz açısından önemli nokta, girişte de belirttiğimiz gibi, Kapgan Kağan'ın 694'te Türk boylarını Çin'den geri isterken, altı eyalette yaşayan (kitabelerde Altı Çub Soğdak) Soğdları da beraber istemesidir. Yani, Türk hükümdarı, daha önce kendi ülkesi topraklarında yaşamış dost yabancı bir kavmin de Çin esaretinde olmasına tahammül edemiyordu. Neticede Kapgan hedefine ulaşıp Çin'den Soğdları kurtarmıştır.

Gök Türklerin suçlu insanları kolay kolay öldürmediklerine dair iki açık delil vardır: 593 yılında, Çin'deki Sui hanedanına düşman olan, Gök Türk hükümdarının Çin asıllı eşi Ch'ien-chin (bin altın) Prenses, kendi ülkesindeki taraftarlarıyla gizli iş birliği yaparak, bazı Soğdlarla da anlaşmıştı. Bu durumu fark eden Çinli casuslar kağana buna engel olmasını söylemişlerdi. İmparatorun gönderdiği Çinli elçi, Tou-lan Kağan'dan bunların cezalandırılmasını talep etmiş fakat kağan buna yanaşmamıştı. Bunun üzerine, elçi rüşvet yoluyla kağanın hatununun bütün planlarını ortaya çıkarttı. Tou-lan Kağan, Çin asıllı hatununu gözden çıkarmasına rağmen Çinlilerin bütün ısrarına karşı koydu ve onu öldürmedi. Sonradan Gök Türk ülkesine gönderilen Çinli casus elçi Ch'ang Sun-sheng hiç acımadan, gözden düşmüş hatunu öldürdü[36].

35 Taşağıl, "Kapgan Kağan Devrinde Gök Türk - Çin Münasebetleri", s. 310, 315, 316; Pulleyblank, s. 321 vd.
36 SS 51,1332-1333.

621 yılında ise Çin'i çok ağır saldırılarla yıpratan Ch'u-lo (Çulo) Kağan'ı Çin elçisi Cheng Yüan-shou ikna edemeyince, onu adamlarına zehirletti. Ölmeden önce Çin elçisi tarafından zehirlendiğini anlayan Ch'u-lo Kağan onları hapse attırmasına rağmen öldürmedi. Bu kağanın ölümünden sonra elçi Çin'e rahatça geri döndü[37].

Gök Türklerin çok dürüst insanlar olduklarına dair belki de en güzel delil ünlü Çin devlet adamı P'ei Chü'nün imparatoruna sunduğu rapordaki ifadeleridir. Yirmi yıldan fazla Çin imparatoruna batı ve kuzey yabancıları için danışmanlık yapan bu vezir Batı ve Doğu Türkistan'ın bütün küçük devletleri hakkında uzun bir rapor hazırlamış, bunun için de bir süre Tun-huang'da Soğdlar arasında kalmıştı. Dolayısıyla Soğdları çok iyi tanıyordu. Gök Türk Devleti için de zaten defalarca entrika planları yapmıştı. Kısacası iki milleti çok yakından tanıyordu. Bu sebepten onun verdiği rapor ve yaptığı mukayesenin Türk tarihi açısından ayrı bir değeri vardır. Çinli devlet adamı raporunda şöyle demişti: "Gök Türkler aslında çok dürüst olduklarından kolayca parçalanabilirler fakat içlerinde Soğdlular var, Soğdluların hepsi çok zalim ve gaddar, ayrıca hilekârdırlar. Gök Türkler hile yapmayı Soğdlulardan öğreniyor. Ben duydum ki Soğd reislerinden Shih-shu-hu-hsi çok fazla hilekârlıkla Shih-pi Kağan'ın yanında bulunuyor. Lütfen, onun öldürülmesine sebep olalım[38]."

Bu olay her şeyden önce, Orta Asya'da binlerce yıldan beri süre gelen Çin entrika siyasetinin yüzlerce örneklerinden biridir. Ancak vezir Gök Türkleri Soğdlulardan ayırırken, dürüst olduklarını üstüne basa basa vurgulamıştır. Çinliler, neticede ticaret yapma vaadiyle Soğdluları Gök Türk ülkesinin içinden çekerek Ma-i şehrine getirmişler, burada kurdukları pusu ile hepsini öldürmüşlerdir. Kendi tebaası olan bu yabancı kavmin haksız bir şekilde tuzağa düşürülüp katledilmesine tahammül

37 Çinli elçi Cheng Yüan-shou'nun biyografileri için bkz. CTS 62-7b vd.; HTS 100-3a vd.; ayrıca bk. Taşağıl, Gök Türk - Çin ilişkileri, s. 29, 100, 108.

38 Çinli devlet adamı P'ei Chü'nün biyografisi için bk. Taşağıl, aynı eser, s. 65-85.

edemeyen Gök Türk kağanı Soğdluların intikamını almak için Çin'e karşı hücuma geçti. 615 yılında Çin Seddi'ni aşıp Yenmen Kalesi'nde imparatoru kuşattılar. Çin imparatoru çevirdiği bir entrika sayesinde bu tehlikeden kurtuldu ise de devletin hızla zayıflamasının önüne geçemedi. İki yıl içerisinde, Çin'de hüküm süren Sui hanedanı yıkılıp yerine T'ang hanedanı kuruldu (617). Bu hadisenin ortaya çıkardığı en mühim sonuç Gök Türklerin kendi milletlerine mensup olmasa dahi tebaasına yapılan bir saldırıya derhâl cevap vermeleri ve onların hakkını kendi milletininki ile aynı tutmalarıdır.

Gök Türk Devleti'nin müttefiklerine, daha doğrusu milletlerarası anlaşmalara sadık kaldığını gösteren delililler de yine Çin kaynaklarında tam açıklığı ile mevcuttur. Her şeyden önce, yaklaşık iki yüz yıl süren tarihleri boyunca herhangi bir anlaşmayı bozduklarına dair bir kayıt yoktur. 557 yılında güneydeki Çin devletlerinden Chou Gök Türklerle evlilik yoluyla ittifak yapmak için teklifte bulunmuştu. Gök Türklerin bu teklifi kabul edişlerinden sonra, 563 yılında Ch'i'ler (Chou'ların rakibi) de elçi gönderip, evlilik yoluyla ittifak yapmak istediklerini bildirdiler. Üzerinde fazla düşünmeden ikinci teklifi reddeden Gök Türkler daha önce yaptıkları ittifakı bozmadılar. Ancak buna karşılık Chou'lar Gök Türkler ile yaptıkları anlaşmaya sadık kalmayarak Ch'i'ler ile fidye vb. şeyler karşılığında anlaştılar. Aslında Chou'lar ile Gök Türkler Ch'i'lerin üzerine ortak yürümeye karar vermişler, sonra Chou'lar Ch'i'ler ile anlaşıp seferden vazgeçmişlerdi. Bunun yanında Ch'i'ler daha önce Gök Türklere Chou'larınkinden çok fazla hediye teklif etmişler, Gök Türkler ise bunu kabul etmemişlerdi. Gök Türk Kağanı Mukan daha önce yapmış olduğu anlaşmaya sadık kalmayı tercih etmişti. Sonradan tekrar ikna edilen Mukan yine de 569'da kızını prenses-gelin olarak Çin başkentine gönderdi[39].

Chou'ların Gök Türklerle olan anlaşmasını bozmasına kızan Mukan Kağan'ın geri dönmesi hakkında Çin kaynakları haksız ithamlarda bulunmaktadır. Ancak bu konuyla ilgili

39 C S 50, s. 910.

bütün kaynaklar tetkik edildiğinde gerçek ortaya çıkmaktadır. Gök Türkler hakkında iki yüz yıl boyunca her türlü haberi veren Çin kaynakları ve diğer tarihî kaynaklarda (Bizans, vs.) Gök Türklerin herhangi bir anlaşmayı bozduklarına dair hiçbir kayıt yoktur.

Gök Türk elçilerinin taşıdığı unvanların kesin olmamakla birlikte genelde tegin ve tarhan olduğu görülmektedir. Elçilerin devlet hiyerarşisinde yüksek bir unvan taşımaları Gök Türklerin diplomasiye ve milletlerarası münasebetlere verdikleri önemi göstermektedir. Gök Türklerin diğer devletlerle dostane ilişki içinde olmak istediklerini Orhun Yazıtlarından da anlıyoruz. Bilge Kağan en büyük düşmanı Çin ile dahi dost olmak arzusunda olduğunu ifade etmiştir: "*Çin milleti ile anlaşma, barış içinde oldum (tüzültüm), düzeldim*[40]."

Öte taraftan, Bizans devleti de Gök Türklerle yaptığı anlaşmaya sadık kalmamış, Gök Türklerin düşmanı Avarları himaye etmişti. 576 yılında Batı Gök Türk şadlarından Türk, Bizans'ın bu ikiyüzlüğünü elçisi Valentinos'un suratına vurmuştu[41].

---

40 Kül Tegin, güney cephesi, 5.

41 Ed. Chavannes, *Documents Sur les Tou-kiue Occidenteaux*, s. 239 vd.; Kafesoğlu, s. 96.

ÇİN KAYNAKLARI

Chou Shu 周書 (Ling-hu Te-feng/629) (Ting-wen shu-chü yayınevi baskısı, Tai-pei 1987).

Pei Shih 99 北史 (Li Te-lin/636) (Ting-wen shu-chü yayınevi baskısı, Tai-pei 1987).

Pei Ch'i Shu 北齊書 (Li Pao-yao/636) (Ting-wen shu-chü yayınevi baskısı, Tai-pei 1987).

Suei Shu 隋書 (Wei Cheng/636), (Ting-wen shu-chü yayınevi baskısı, Tai-pei 1987).

Chiou T'ang Shu 舊唐書 (Liou Hsü/945) (Ting-wen shu-chü yayınevi baskısı, Tai-pei 1985).

Hsin T'ang Shu 新唐書 (Ou Yang-hsiou/ 1060) (Ting-wen shu-chü yayınevi baskısı, Tai-pei 1985).

T'ai-p'ing Kuang-chi (Li Fang/10 yüzyıl) 太平廣記.

T'ai-p'ing Huan-yü-chi (Yüe Shih 1007 yılından önce) 太平寰宇記.

T'ai-p'ing Yü-lan (Li Fang/10 yüzyıl) 太平御覽.

T'ung Tien 通典 (Tu Yu/805) (Shang-wu baskısı, Shang-hai 1935).

T'ung Chih 通志 (Cheng Ch'iao/ 1150) (Shang-wu baskısı, Shang-hai 1935).

Tsu-chih T'ung-chien 資治通鑑 (Ssu Ma-kuang/ 1085) (Hua-shih yayınevi baskısı,Tai-pei 1987).

Ts'u-fu Yüan-kuei 册府元亀 (Wang Ch'in-jo ve Yang İ/ 1005-1013) (Chung-hua Shu-chü yayınevi baskısı, T'ai-pei 1981).

Wen-hsien T'ung-k'ao 文獻通考 (Ma Tuan-lin/ 1254), (Shang-wu baskısı, Shang-hai 1935).

T'ang Hui Yao (Wang P'u/10.yüzyıl) 唐會要 100 bölümden oluşmaktadır.

You-yang tsa-tsu (Teng Chen-shih/ 863) 酉陽雜俎.

BİBLİYOGRAFYA

Aalto, Penti: "Iranian Contacts of the Turks in Pre-Islamic Times", *Studia Turcica*, Budapest, 1971.

Arat, R, Rahmeti: *Eski Türk Şiiri*, Ankara, 1987.

Bang, W.: *Über die Köktürkische İnschrift auf Süd seite des des Kültegin Denkmals*, Leipzig, 1896.

Bang, W.: "Zu den Köktürkische İnschriften", *TP*, VII, 1896.

Bazin, Luis: "Notes sur les Mots Oguz et Türk", *Oriens*, VI, 2, 1953.

Bazin, Luis: *Les Calendariers Turs Ansiens et Mediewaux*, Lille, 1974.

Beals, Samuel: *The Life of Hsüan Ts'ang*, London, 1911.

Bernştam, A.: *Socialno-ekonomiçesky stroy Orhono-Eniseyskih Tyurok*, Moskova, 1946.

Bicurin, N. Yakınef: *Sobreniye Svediy o Narodah Obvitavşih v Sredney Azii v Drevneye Vremena*, Sanktpeterburg 1851, 1950[2].

Boodberg, P.A.: "Three Notes On T'u-chüeh Turks", *Semitic And Oriental Studies*, XI, 1951.

Chang Jen-t'ang: *Doğu Gök Türkleri*, Tai-pei, 1968.

Chavannes, Edouard: *Documents sur les Tou-Kioue (Turc) Occidentaux*, Paris, 1941.

Chavannes, Edouard: *Notes Additionnelles sur les Tou-kioue (Turc) Occidentaux*, 1903. (1941[2])

Clauson, G.: "Turk, Mongol, Tungus", Asia Maior, N.S. VIII-1, 1960.

Clauson, G.: "Turks and Wolves", *Studia Orientalia*, XXVIII, 2, Helsinki, 1964

Clauson, G.: *An Etymological Dictionary of Pre-thirteenth Century Turkish*, Oxford, 1972.

Clauson, G.: The Origine of the Turkish "Runic" Alphabet, *Acta Orientalia*, XXXII, Leyden, 1970

Cordier, H.: *Histoire De La Chine*, Paris, 1922.

Czegledy, G.: "A. Korai Törtenelem Forrasanak Kritikajahoz", *Mgy. Tud. Akad. Közlemenyek*, XV, 1-2, 1960

Czegledy, G.: *Nomad Nepek Vandorlasa Napklettöl Napnyugatig*, Budapest, 1969.

Czegledy, G.: "On the Numerical Composition of the Ancient Turkish Tribal Confederations", *Acta Orientalia*, XXV, Budapest, 1972.

Çandarlıoğlu, Gülçin: *Ötüken Bölgesindeki Büyük Uygur Kağanlığı* (İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi yayınlanmamış doçentlik tezi, İstanbul, 1972).

Deguignes, J.: *Histoire Generale des Huns, des Turcs, des Mongol et des Autres Tartares Occidentaux*, Paris, 1756-58, 5. cilt (Türkçe terc. H. Cahit Yalçın, İstanbul 1325 h.).

Dietrich, K.: *Bizantinisce Quellen zur Laender und Völkerkunde*, II, Leipzig, 1912.

Donuk, Abdulkadir: *Eski Türk Devletlerinde İdari-Askeri Unvan ve Terimler*, İstanbul, 1988.

Eberhard, W.: "Çin kaynaklarına Göre Orta ve Garbi Asya Halkları", *Türkiyat Mecmuası*, VII, VIII, 1942.

Eberhard, W.: *Çin Tarihi*, Ankara, 1947.

Ecsedy, H.: "Old Turkish Titles Chinese Origin", *Acta Orientalia*, XVIII, 1965.

Ecsedy, H.: "Trade and War Relations Between the Turks and China in the Sekond of the Vith. Centry", *Acta Orientalia*, XXI, Budapest, 1968.

Ecsedy, H.: "Tribe and Tribal Sosiety", *Acta Orientalia*, XXV, 1972.

Ergin, Muharrem: *Orhun Abideleri*, İstanbul, 1970.

Esin Emel: "Gök Türklerin Ecdadından Tsü-k'ü Meng-hsün (m. 367-433) Devrinde Sanat", *Türk Kültürü*, Sayı 100, IX. yıl.

Esin Emel: *Antecedents and Development of Budist and Manichean Art in Eastern Turkestan and Kansu*, İstanbul, 1967.

Fan Kuo-chien: *Pei Wei Yü Juan-juan Kuan-hsi Yen-chio*, Tai-pei, 1988.

Franke, Otto: "Das Datum der Chinesischen Tempelinschriften von Turfan", *TP*, 1909.

Franke, Otto: *Geschihte des Chinesischen Reiches*, Berlin, I, 1930, II, 1936.

Gabain, A. M. V.: "Köktürklerin Tarihine Kısa Bir Bakış", *DTCF*, II/5, 1944, s. 685-695, VIII/3, 1950, s. 373-379.

Giraud, R: *L'Empire de Turcs Celestes*, Paris, 1960.

Grignaschi, Mario: "Sabirler, Hazarlar ve Göktürkler", *Türk Tarih Kongresi Zabıtları*, C.I, (Ankara, 25-29 Eylül, 1971), Ankara, 1972.

Grousset, Rene: *L'Empire de Steppes*, Paris, 1931 (Türkçe terc. R. Uzmen, İstanbul, 1981).

Hamilton, J.: "Toguz-oguz et On-uygur", *Journal Asiatique*, 1964.

Hannestad, K.: "Les relations de Byzance aves la Transcaucausie et L'Aise Central aux 5. et 6. Siecles", *Byzantion*, XXIII, 1975.

Harmatta, J.: "Byzantino-Turcica", *Acta Antiqua*, X, 1962.
Harmatta, J.: "İrano-Turcica", *Acta Orientalia*, 1972.
Hayashi, T.: "Development of A Nomadic Empire", *Bulletin Ancient and Orient Museum*, XI, 1990.
Haussig, H. W.: "Theophyaktos Excurs über Die Skytischen Völker", *Byzantion*, XIII, 1954.
Hirth, F.: "Nachworte Zur İnscrift Des Tonyukuk", *ATIM. II*, Folge, 1899.
İnan, A.: "Altay Dağlarında Eski Türk Mezarları", *Makaleler ve İncelemeler*, I Ankara, 1987.
İzgi, Özkan: "XI. Yüzyıla kadar Orta Asya Türk Devletlerinin Çinle Yaptığı Ticari Münasebetler", *TED*, IX, 1978.
Julien, Stanislas: *Memoires Sur Les Contrees Occidentales Par Hiouen-Tsang*, Paris, 1857-1858.
Julien, Stanislas: "Documents Historique Sur les Tou-kioue Extraits du Pien-i-tien, et Traduit du Chinois par", *JA*, 1864.
Julien, Stanislas: *Dokuments Sur les Tou-kioue*, Paris, 1877.
Kafesoğlu, İ.: "Tarihte Türk Adı", *R.R. Arat İçin*, Ankara, 1966.
Kafesoğlu, İ.: *Türk Milli Kültürü*, İstanbul, 1987.
Kafesoğlu, İ.: "Eski Türklerde Devlet Meclisi (Toy)", *Türkoloji Kongresi Zabıtları*, İstanbul, (1980 basılış tarihi).
Kıselev, S.G.: *Drevnejaja İstoriya Sibiri*, 1951.
Klyastorny, S.G.: "Sur les Colonies Sogdiennes de la Haute-Asie", *Uajhbr XXXII*, 1-2, 1961.
Klyastorny, S.G.: Livsic, "The Sogdian İnscription of Bugut Revised", *Acta Orientalia*, XXVI, 1, Budapest, 1972.
Kurt, A.N.: "Göktürk Kağanlığı", *DTCF*, X, 1-2, 1952.
Laszlo, F.: "Dokuzoğuzlar ve Göktürkler", *Belleten*, 53, Ankara, 1950.
Liang Shih-ch'iou: *Chinese-English Dictionary*, Tai-pei, 1986.
Ligeti, L.: *Bilinmeyen İç Asya* (Terc. Sadrettin Karatay) Ankara, 1986.
Lin En-hsien, T'u-chüe Yen-chiu, Tai-pei, 1987.
Liu Mao-tsai: *Die Chinesischen Nachrichten Zur Geschihte der Ost Türken (T'u-küe)*, 2 cilt, Wiesbaden, 1958.
Liu İ-t'ang: "A Study of the Genealogy of Türk Qaghan", *Pien-cheng*, 7, 1976.
Liu İ-t'ang: "Sui Shu T'u-chüe Chüan K'ao-chu", *Pien-cheng*, 12, 1981.
Liu İ-t'ang: "Hsin T'ang Shu T'u-chüe Chüan K'ao-chu", *Pien-cheng*, 12, 1981.
Liu İ-t'ang: "Sui Shu T'u-chüe Chüan K'ao-chu", *Pien-cheng*, 12, 1983
Liu İ-t'ang: "Hsin T'ang Shu T'u-chüe Chüan K'ao-chu", *Pien-cheng*, 12, 1983.

Macartney, C.A.: "On the Greek Sources for the History Turks in the Sixth Century", *BSOAS*, XI, 2, 1944.
Mcgovern, W. M.: *The Early Empires of Central Asia*, North Carolina, 1939.
Moravcsik, Gy.: *Byzantion - Turcica*, Budapest, I-II, 1958.
Mori, Masao: "Ch'i-min Hakan'ın Bir Çin İmparatoruna Gönderdiği Mektubun Uslubu Hakkında", *R. RahmetiArat İçin*, Ankara, 1966.
Mori Masao: "On the Chi-li-fa (Elteber) and Chi-chin of T'iele Tribes", *Acta Asiatica*, 9, 1966.
Müller, F. W. K.: *Uiguria*, II, APAW, 1911.
Nemeth, Gy.: "Der Volksname Türk", *KCsA*, II, 4, 1927.
Orkun, H. Namık: *Eski Türk Yazıtları*, Ankara, 1987.
Ögel, Bahaeddin: "Göktürk Yzıtlarının Apurımları ve Fu-lin Problemi", *Belleten*, 33, 1945.
Ögel Bahaeddin: "Çin Kaynaklarına Göre Wu-sun'lar ve Siyasi Sınırları Hakkında Bazı Problemler", *DTCF*, VI, 4, 1948.
Ögel Bahaeddin: "İlk Töles Boyları", *Belleten*, 48, 1947.
Ögel Bahaeddin: "Doğu Gök Türkleri Hakkında Vesikalar ve Notlar", *Belleten*, 81, 1957.
Ögel Bahaeddin: *Türk Kültür Tarihi*, Ankara, 1962.
Ögel Bahaeddin: "Über die Altürkischen Schad (Sü-baschi)", Würde, *CAJ*, III, 1, 1963.
Ögel Bahaeddin: *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi*, Ankara, 1981.
Özerdim, M.: "Çin Kaynaklarına Göre Çin Türkistan'ının Şehirleri", *DTCF*, XII, 1, 2, 1952.
Parker, E.H.: "The Origin of the Turks", *The English Historical Review 11*, 1896, s. 431-435.
Parker, E.H.: *A Thousand Years of the Tartars*, London, 1924.
Pelliot, P.: "Kao-tch'ang, Qoço, Houo-tchou et Kara-Khoja", *JA*, 1912.
Pelliot, P.: "L'Origine de Tou-kiue, Nom Chinois des Turcs", *TP*, XVI, 1915.
Pulleyblank, E. G.: "A Sogdian Colony in İnner Mongolia", *TP*, XXXX, 1951.
Pulleyblank, E.G.: "Chinese Names for Turks", *JAOS*, LXXV, 1965.
Rasony, Laszlo: Dünya Tarihinde Türklük, Ankara, 1987.
Rotours, Des R.: "Les Grand Fonctionnaires des Provinces en Chine Sous la Dynastie des T'ang", 2. cild, Leyden, 1943.
Salman, Hüseyin: "VII. ve X. Asırlar Arasında önemli Türk Boylarından Karluklar ve Karluk Devleti", *Türk Dünyası Araştırmaları*, 15, Aralık, 1981.
Samolin, W.: *East Türkistan to the 12th. Century*, The Hague, 1964.
Samolin, W.: "Hsiung-nu, Hun, Turk", *CAJ*, III, 2, 1956.

Sechin Jagchid: "Trade, Peace and War Betwen the Nomadic Altaic and the Agricultural Chinese", *Pien-cheng*, 1, 1970.

Sechin Jagchid: "Objestives of Warfare in İnner Asia", *Pien-cheng*, 4, 1973.

Sechin Jagchid: "A Study on the T'o-pa and Jou-jan Relationship from the Point of View of North Asian History", *Pien cheng*, 7, 1976.

Sinor, Denis: "Historical Role of the Turc Empire", *Cahier d'istoire Mondiale*, 1, 1953.

Sinor, Denis: İç Asya, İstanbul, 1999.

Soper, A.C.: "Northem Liang and Nothern Wei in Kansu", *Artibus Assiae*, (Assona, 1958).

Şeşen, Ramazan: "Eski Araplara Göre Türkler", *Türkiyat Mecmuası*, XX, 1968.

T'ang Ch'i: "A Preliminary İnterpretation of Terms From Toba (Tabgaç) Language Recorded in the Nan Ch'i Shu", *Pien-cheng*, 4, 1973.

T'ang Ch'i: "Wei Irmağı Barış Anlaşmasına Dair Araştırmalar", *Tarih Dergisi*, 33, 1980/1981.

Taşağıl, Ahmet: "Kapgan Kağan", *Belleten*, 218, 1993.

Taşağıl, Ahmet: "Gök Türklerin Sonu ve Belgeleri", *Belleten*, 236, 1999

Taşağıl, Ahmet: *Gök Türkler*, Ankara 1995

Taşağıl, Ahmet: "Kapgan Kağan Devrinde Gök Türk - Çin Münasebetleri", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 65 1991

Taşağıl, Ahmet: *Gök Türkler II*, Ankara 1998

Taşağıl, Ahmet: "Gök Türklerde İnsani Değerler ve İnsan Hakları", *Tarih Boyunca Türklerde İnsan Hakları*, I, Türk Kültürüne Hizmet Vakfı, İstanbul 1992, s. 93-116.

Taşağıl Ahmet: "552-627 Yılları Arasında Töles Boylarının Coğrafi Dağılımına Bir Bakış", *MSÜ Fen-Edeb. Fak. Dergisi*, 1, 1992.

Tekin, Talat: *Orhon Yazıtları*, Ankara, 1988.

Thomsen, V.: "İnscriptions de l'Orkhon Dechifree", *MSFOu*, V, 1896.

Thomsen, V.: "Turcica Etudes Concernant L' interpretation des Inscription Turque de la Mongolie et de la Siberie," *MSFOu*, XXXVII, Helsingfors 1916.

Togan, Nazmiye: "Hüan-ch'ang'a Göre Peygamber Çağında Orta Asya", *İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, IV, 1-2, 1964.

Togan, Z.V.: *Umumi Türk Tarihine Giriş*, İstanbul, 1970.

Turan, Osman: *12 Hayvanlı Türk Takvimi*, İstanbul, 1941.

İnsanlık tarihi MS 550'li yılları yaşarken Orta Asya'da bir milletin adı devlet adı olarak doğuyordu. MÖ 3 binlerden itibaren varlığını tespit ve takip edebildiğimiz Türklerin kendi adlarıyla kağanlıkları yükselmeye başladı. A-shih-na boyunun lideri Bumın, bağlı olduğu devleti yıkarak İl Kağan unvanını almış, bağımsız Türk Kağanlığı'nı ilan etmişti. Ve ardından, uçsuz bucaksız bozkırlarda dağınık hâlde yaşayan Türk kökenli boylar bir araya gelerek kurumsal bir devlet meydana getirdiler. Altı yıl içerisinde Kore'den Karadeniz'e, Tibet'ten Sibirya'nın derinliklerine uzanan bir kağanlık ortaya çıktı. Merkezi Ötüken idi.

Ülkemizde daha çok Gök Türkler olarak tanınan bu devlet parlak dönemler yaşadıktan sonra önce doğu ve batı olmak üzere ikiye bölündü. Arkasından her iki kağanlık da çöküntüye uğradıktan sonra doğu tarafı yokluk içinde amansız bir mücadeleye girişerek bağımsızlığını kazandı. Boylar yine aynı hanedan etrafında birleşip, esir olanlar da kurtulunca kağanlık yeniden yükseldi ve eski gücüne kavuştu.

Özellikle Türkçe yazıtların da ortaya çıkmasıyla birlikte Eski Türklerin iç dünyalarını öğrenme fırsatı doğdu. Bu sayede Türklerin İslamiyetten önceki kültürleri bütün yönleriyle anlaşılmaya başlandı. Ve ortaya çıkan kağanlık modeli yüzyıllar boyu devam ederek günümüz Türk Dünyasına ulaştı. Uygur, Karahanlı, Gazneli, Selçuklu ve Osmanlı devletleri ile sayısız beylik hep bu model üzerinde yükselmişlerdir.

Elinizdeki kitap, Ahmet Taşağıl'ın akıcı kaleminden, Türk Dünyası tarihine ayna tutuyor.

